Ցուչեց՝ ՀԵՐՈՍ (ԱՍԱՏՈՒՐ ՍԱՋԵԱՆ)

Գրեց՝ ԱՐԱՄ ԱՍՊԵՏ

ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ ՀԱՃՆՈՑ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԻՆ

ԵՒ

ՀԵՐՈՍԻՆ ՈԴԻՍԱԿԱՆԸ

ՊԷՅՐՈՒԹ
1961

DONIKIAN PRESS - NAHR STREET - BEIRUT - LEBANON

Ըստ՝ ՀԵՐՈՍ (ԱՍԱՏՈՒՐ ՍԱՋԵԱՆ)

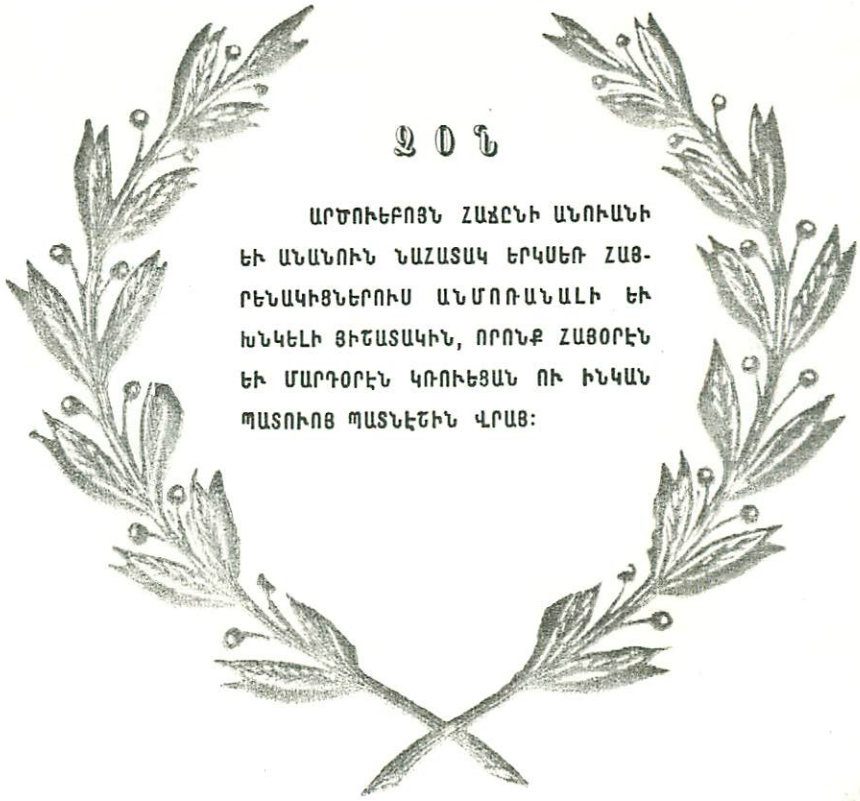
Գրեց՝ ԱՐԱՄ ԱՍՊԵՏ

ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ ՀԱՃՆՈՑ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԻՆ

ԵՒ

ՀԵՐՈՍԻՆ ՈԴԻՍԱԿԱՆԸ

Տպ. ՏՕՆԻԿԵԱՆ
Պէյրութ
1961

ՁՕՆ

ԱՐԹՈՒԵԲՈՑՆ ՀԱՅՀՈՆԻ ԱՆՈՒԱՆԻ ԵՒ ԱՆԱՆՈՒՆ ՆԱՀԱՏԱԿ ԵՐԿՍԵՌ ՀԱՑ-ՐԵՆԱԿԻՑՆԵՐՈՒՍ ԱՆՄՈՌԱՆԱԼԻ ԵՒ ԽՆԿԵԼԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ, ՈՐՈՆՔ ՀԱՑՕՐԷՆ ԵՒ ՄԱՐԴՕՐԷՆ ԿՌՈՒԵՑԱՆ ՈՒ ԻՆԿԱՆ ՊԱՏՈՒՈՑ ՊԱՏՆԷՇԻՆ ՎՐԱՑ։

ԻՄ ՀԱՅՐԵՆԻՔ ՋԻՄ ԿԸ ԿԱՆՉԷ

Հերոս (Աստուր Սաչեան) Ա. ազգամ Սիսէն պաշարուած Հայերն մեկնելէ ÿիչ առաջ

ՀԱՅԿՆ (ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ ԱՐԵՒԵԼեԱՆ ԿՈՂՄԷՆ)

ՍՐՏԲԱՑ ԽՕՍՔԵՐ ՀԵՐՈՍԷՆ

ՆԵՐԿԱՅ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԱՌԹԻՒ

Լաւ պարտականութեան մը վարձատրութիւնը՝
ուրիշ մըն ալ կատարելուն մէջ կը կայանայ:

Ամէն գործ իր պատմութիւնը կ'ունենայ, հետեւաբար այս գիրքն ալ ունի իրեն յատուկ գրուելու եւ հրատարակուելու պատմութիւնը: Պարզենիք զայն համառօտակի:

Ես, կը ցաւիմ որ, գրոց-բրոց մէկը եղած չեմ: Մեծցած եմ ազատ լեռներու վրայ անուսում, սակայն մնացած չեմ տգէտ, տեսած, լսած ու ապրած բաներէս հարկ եղած բաներ մը կրցած եմ սորվիլ: Հայրենիքիս խրոխտ ու սէգ լեռները, անդնդախոր ձորերը, պաղ ու զուլալ ջրերը, կեանսատու եւ արեւոտ պայծառ օդը, կլիմայական ցայտուն պայմանները զիս մեծցուցած են իբր նահապետական հայրդի, լեռնական հովիւ մը, կեանքիս կէսը այսպէս անցած է ու զիս թրծած է չարքաշութեամբ եւ անվախութեամբ, որոնց ապաւինած եւ որոնցմով զօտեպնդուած ես յանձն առի կրակէ օղակով պաշարուած հայրենիքս երթալ Ա. անգամ Սիսէն, Բ. անգամ Ատանայէն ու դեռ կը զարմանամ ողջ մնալուս վրայ···: Այժմ դիւրին է խօսիլ այս կատարուածին վրայ. բայց գործնականին մէջ երբ եղելութիւնը նիշդ առումով աչքի առաջ առնենք, հեշտ եւ հասարակ բան մը չէր գիտակցաբար մահուան ասպարէզ կարդալ եւ անոր հետ զօտեմարտիլ: Ես ըրի այդ յանդգնութիւնը «սրբազան» խենդութեամբ առաջնորդուած: Շատ դիւրին է հոսանքէն տարուիլ, սակայն *չատ դժուար է* ու յանախ անկարելի, հոսանքին հակառակ խոյանք ստեղծելը: Ես հետեւեցայ իմ մեծ Առաջնորդներուս՝ Թիրայրին, Մուրատին եւ Աղասիին, Անոնց գաղափարական մղումով:

Անձնուիրութեամբ ու խիզախութեամբ ձեռք ձգած այս յաջողութեանս համար էր որ Հանճոյ Գոյամարտի Ա-ոհւծասիրտ Հրամանատար՝ Ձէպէճին նակատս համբուրելով — դուն *հերոսներու հերոսն ես*, ըսաւ, իսկ վերադարձիս Սահակ կաթողիկոսը իր պահպանիչէն եւ օրհնութենէն վերջ անունս վերաւկրտեց *Հերոս* անունով եւ յետ այնու ժողովուրդը զիս այդ անունով կը ճանչնայ մինչեւ ներկայ ժամուս: Մինչ ես, ինչ որ ունիմ ստացած եմ հերոսածին հայրենիքէս եւ ժողովուրդէս, որով, ինծի տրուած այդ պատիւը եւ կոչումը՝ ես կը պարտիմ Անոնց: Այո՛, պէտք չէ պարտական մնայի···:

Սիսի, Հանճոյ եւ Ատանայի Պաշտ. մարմիններուն եւ ժողովուրդներուն ամենահետաքրքրական անձը դարձած ատենս, երբ մուտքս եկեղեցական զանգակահարութիւններով եւ անթիւ բազմութիւններու ծափահարութիւններով եւ կեցցէներով կրնար գիտվցնել ուրիշներ, ես մնացի պարզ եւ համեստ լեռնական հովիւի տիպար մը, առանց շփանալու ու հպարտանալու, որովհետեւ կատարածս թերի կը նկատէի եւ կ'ուզէի աւելին ընել, նոր խոյանք եւս կատարել, կը ցաւիմ որ յետ այսու ալ պիտի չկրնամ առ այդ յագենալ···:

Հայ մամուլը իմ այդ ըրածներուս համար շատ բաներ գրեց, շատ թղթակիցներ եկան եւ տեղեկացան. գրելու համար արտասահմանի թերթերուն մէջ, բայց կը ցաւիմ որ անոնցմէ միայն կը յիշեմ այդ օրերու մէջ Ատանայի «ՏԱՒՐՈՍ» Օրաթերթին մէջ ընկ. Բ. Թիրայրի յօդուածաշարքը, եւ վերջերս ալ տեղեկացայ որ Ձիւ Զանգալեանն ալ իր յուշերուն մէջ իմ մասին բաւական բաներ մը գրած է: Անոնցմէ կը ցաւիմ որ ոչ մէկ էջ ունիմ այժմ: Ներկայ յուշագրութեանս մասին, իբր առանձին գիրք, երբեմ ալ մտածած չէի: Այդ մասին՝ ահա թէ ինչպէս թելադրուեցայ:

1929-ին Ատանայի Հնչակեան երիտասարդ գրողնե-

րէն *Արամ Ասպետ* (Պետրոսեան)ը, Սանճագի մէջ հայանուն վատերու ժուռնալներուն իբր հետեւանք՝ Ֆրանս. իշխանութեանէն խստօրէն հալածուելէ վերջ՝ Պէյրութ՝ մեր մօտ կ'ապաստանէր: Մեր ընկերական պարտականութեան մէջ աշխատեցանք չի բերանալ: Չինիք նկատեցի ընտանիքիս անդամներէն մէկը ու միասին ապրեցանք: Մեր այս վերաբերմունքէն ազդուած՝ Ա. Ասպետ առաջարկեց որ գրի առնէ իմ յուշերս: Որոշուած ժամերուն, ես կը պատմէի, ինքը կը գրէր: Այս ձեւով ոչ միայն գրեց իմ մօտ 500 էջնոց յուշագիրքս, այլ նաեւ պատրաստեց «*Շարի Հերոսամարտը*» քիէսը, որը իր ատենին ներկայացուեցաւ վրանաբադահի Ազգ. Սահակեան երկս. վարժարանի Ջօր. Անդրանիկեան ընդարձակ սրահին մէջ:

Մինչ այդ Պէյրութի մէջ ալ ընկ. Ա. Ասպետ սկսաւ փնտռուիլ իբր «*խռովարար տարր*»: Հայ հայրենասէրը ե՞րբ եւ ո՞ւր հալածուած չէ···: Չինիքը այստեղէն ազատելու համար դարձեալ մեր «նիտին պարտքը» կատարեցինք ու անցաւ, երբ չեմ սխալիր Ֆրանսա, որմէ վերջ կորսընցուցինք իր հետքը···: Ա. Ասպետին, այդ Հնչակեան դրօշակրոցին մէջ ծաղկող ու հետզհետէ փայլող գրողին, գրեթէ «*կարապի վերջին երգը*» հանդիսացաւ այս երկու գործերը: Յարգա՞նք իր յիշատակին:

1931–ին Պէյրութի Տպարան «*Ալպա*»ին հետ համաձայնեցանք տպագրութեան համար ու սկսանք հրատարակութեան, որուն 4 պրակները (64 էջ) հազիւ հրատարակած՝ ունեցանք նոր դժուարութիւններ, տպարանը այրեցաւ, որու բոցերուն նարակ դարձաւ կարգ մը պատկերներ եւ ֆլիշէներ, բայց ուրախ եմ որ ձեռագիրը փրկուեցաւ:

Անկէ վերջ կեանքի տատանումներ, վրանահադահի հրկիզումը, Նոր Հանճոյ գոյատեւումը, վերաշինական ճիգը եւ հուսկ ապա Բ. համաշխարհային ահաւոր պատերազմը, ներգաղթը եւ այլ պատճառներ կլանելով մեր կեանքը հրատարակութեան գործը լքուած մնաց: Եկաւ 1958–ի Լիբանանի ներքին խռովութիւնները, իրեն հետ բերելով ներքին աղտոտ Հայկ. պայքարները, որոնք ի գուր տեղը մեր չորցած երակներէն 100–ի մօտ հայերու արիւնը հոսեցուց մոլեգնութեամբ մը, երբ մենք մէկ հայու վրայ գուրգուրալու աւելի բան պէտք ունէինք, եթէ հարկ տեսնուած իմաստութիւնը ունենայինք···:

Ահա այդ սեւ օրերուն «*Ալբարաա*»ի մէջ լոյս տեսաւ (տես «*Ալբարաա*» Օրաթերթի թիւ 5006 եւ 29 Օգոստոս 1958 թիւը) ընկ. Միհրան Սէֆէրեանի «*Հաճընցի Հերոսին Ողբասացանը*» յօդուածը, որը երբ չի կրցաւ սպասուած մեկնաբանը ապահովելու, սակայն ինծի խթանեց, սա 70 տարեկանիս՝ նոր «հերոսութիւն» մը փորձելու եւ *անպայման* ու *ամէն գնով* յուշագրութիւնս հրատարակելու համար:

Ահա թէ ի՞նչ պայմաններու տակ եւ ինչ նպատակով պաշարուած հայրենիքիս ու Անոր անմոռանալի աւերակներուն տակ ինկող Հաճընցի բոյր. եւ եղբայրներուս՝ վրէժը լուծելու եւ Անոնց օգտակար ըլլալու համար երկու անգամ անձս նուիրելու սիրայօժար պարտականութիւնն ունեցայ եւ հակառակ ներկայացող բազմաթիւ մահափորձերուն ես հրաշքով մը ողջ մնացի, կ'երեւի նոր օրեր տեսնելու եւ անցուցածիս արհաւիրքը ժողովուրդիս պատմելու ու մեր պատմութեան ծառայելու համար:

Սիրելի ընթերցող, եթէ երէկ ես անձս նուիրեցի, որ աւելի մարդուն համար ամենաթանկագին բանն է աշխարհիս վրայ, այսօր Չեզի կը ներկայանամ այս գիրքովս, անոր ընթերցումով, Չեզի ալ մասնակից դարձնելու համար իմ ոգորումներուս··· ճգնաժամային օրհասիս··· կը յուսամ հէւ ի հէւ պիտի ըլլաք ինծի հետ երբ մինակս կը ճարբորդեմ անանցանելի վայրերէ, կրակներու եւ գինեալ բշնամիներու օղակներէն: Վէպ չէ, բայց վէպէն աւելի հետաքրքրական է, այս գիրքը կարդալէ վերջ դուք ալ պիտի հաստատէք գայս:

Բնական է, իմ նպատակս դրամ շահիլ չէ, միայն

կ'ուզեմ որ գրասէր եւ պատմասէր հայութիւնը, մասնաւորաբար Հաճընցի հայրենակիցներս գրքիս սպառման եւ տարածման նպաստեն· «հատ մը աւելի» նշանաբանով, ոչ միայն իրենիմ հատ մը ապահովելով իրենց համար այլ նուիրեն նաեւ իրենց սիրելիներուն, զանոնք ալ հաղորդակից դարձնելով գրքիս պարգեւելիք ապրումներուն:

Ես կատարել չանցայի պարտականութիւնս·

Ա· Պաշարուած ու աւերուած հայրենիքիս երկու անգամ իր սուրհանդակ երթալով եւ վերադառնալով:

Բ· Ողիսականս գրել եւ հրատարակել տալով, ի գին նիւթական եւ այլ զոհաբերութիւններու:

Այժմ հերթը Ձերն է հայ ժողովուրդ եւ վերապրող Հաճընցիութիւն:

Վերջացնելէ առաջ շնորհակալութիւններս կը յայտնեմ Անոնց, որոնք իմ Հաճընը երթ ու դարձս հաջալերեցին ու կազմակերպեցին, Անոնց, որոնք գրբերուս սպառման իրենց աշխատանքը պիտի միացնեն իմինիս: Շնորհակալութիւն ընկ· Միհրան Սէֆէրեանին, որ գրքիս հրատարակութեան եւ սրբագրութեան պատասխանատուութիւնը ստանձնեց, հակառակ իր բազմազբաղ վիճակին:

Ես զոհ եմ եւ կը հրճուիմ իմ այս կատարած հանրանուէր գործերէս եւ ի տես անոնց, կը մաղթեմ նոյնը Ձեզի:

Լաւ եւ օգտակար գործ մը կատարելէ վերջ զգացուած հանոյքի եւ երանութեան չափ մեծ բան մը չկայ աշխարհի վրայ, ես արժանացայ Անոր:

Ուրեմն՝ հետեւեցէք ինծի:

Մ· ՇԷՅԹԱՄՈՒՐԱՏՅԻ

ՀԵՐՈՍԸ. ԱՏԱՆԱՅԷՆ ՄԵԿՆԵԼՈՒ ՊԱՀՈՒՆ

ԱՍՏՈՒԾԱՆ

Հաճընի պարպումէն վերջ՝ Ատանայէն Հաճընը գացող խումբ մը կտրիճներու արշաւանքի շրջանին նկարուած:

ՀԱՃԸՆՑԻ ՀԵՐՈՍԻՆ ՈԴԻՍԱԿԱՆԸ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԿԸ ՍՊԱՍԷ (*)

Դեռ, ինչպէս կ'ըսեն, պրեթէ մէկ չունչով, նոր լրացուցի Հաճընցի Հերոս (Ատուր Սաչեան)ին իրապէս հերոսական ու արկածալից դրի առնուած յուշերու ձեռագիրները եւ անոր հետ կապուած կիլիկիոյ պատմական եղելութեանց (1919–22) հոգեդրաւ Հայ կեանքի նկարագրութիւնները պարունակող այդ հատորները, որոնք դրի առնուած են 1929–ին կիլիկեցիներուս ծանօթ դրող Ազատ Ասպետին կողմէ:

***

Ազատ Ասպետ՝ կեսարիոյ շրջանի ծանօթ Հնչ. գործիչ եւ կրթ. մշակ Պրունսկա (Եօզկատ)ցի ողբ. Մինաս Պետրոսեանի (Պիտաւ կնգծանունով) զաւակներէն մին է, որ Ատանա ամուսնանալով կիլիկեցի բանաստեղծուհի եւ ուսուցչուհի Օր. Նուարդ Բաթթարանեանի հետ՝ նուիրուեցան Հայ Գրին: Մեր մամուլի մէջ, այս գրանուէր ամուսիններըը, ունին աշխատանքի, պայքարի, աշխատաւորութեան նըւիրուած բազում քերթուածներ եւ էջեր, (Տես՝ «Տաւրոս», «Նոր Սերունդ», (ամսագիր եւ օրաթերթ) «երիտասարդ Հայաստան», «երկիր», «Պալճաեան Մամուլ» եւայլն):

Անոնցմէ դուրս 1922–ին կ. Պոլսոյ մէջ հրատարակե-

(*) Տես՝ «*Արարատ*» Օրաթերթի ԻԱ. տարի, թիւ 5006 եւ 29 Օգոստոս 1958 թիւը ուրկէ կ'արտագրեմ հոս, գրքի բովանդակութեան շուրջ ամիսոի գաղափար մը տալու համար:

լէ յետոյ «կիլիկեան Տաբեցոյցը», պատրաստեցին «կարմիր Տաբեցոյց»ն ալ յաջորդ տարուան համար, բայց Կ. Պոլսոյ Մ. Քէմալին կողմէ պրաւուիլը պատճառ դարձաւ որ այս ամուլը ապաստանի Գահիրէ, ուր 1926–ին կը մեռնի ուսուցչուհի Նուարդ Ասպետը իր ծագկահատակ տարիքին մէջ: Արամ Ասպետ իր դժբախտ վիճակով կ'անցնի Սանճագ եւ ուր որպէս «խոովարար տարր» հայանուն վտեռրու մատնանչուելովը կը հալածուի Ֆրանսական իշխանութեան կողմէ, որու հետեւանքով առնն մը Պէյրութ ապաստանելէ յետոյ, չարունակուած հալածանքէն փրկուելու համար կը մեկնի Ֆրանսա՝ թէ Յունաստան եւ ապա՝ անհետ կը կորսուի... : Կ'արժէ վերապրեցնել այս Ամուլը:

***

Այս ձեռագիրները խնամքով պատրաստուած են եւ պարփակուած 5 մեծ տետրակներու մէջ 500 էջերով: Արամ Ասպետ իր Պէյրութ անցուցած քանի մը ամսուայ ապաստանեալի կեանքը՝ այս յուշագրութեան հետ տրամադրեց նաեւ «Շարի Իճֆնապաշտպանութիւնը» Թատերգութեան (որուն թելադրիչը կը պառնայ ընկ. Ահարոն Շերամեանը եւ որը ներկայացուեցաւ ալ Սահակեան վարժ.ի «Ձօր. Անդրանիկեան սրահ»ր, Պէյրութի Հայոց վրանաքաղաքին մէջ, իր չուրջ տեղծելով մեծ հետաքրքրութիւն մը, կարծեմ՝ 1931ի տեռներուն:

Մեր պատմականացած Հերոսին յուշագրութիւնը կը կրէ. «Պրուագներ Հաճնոյ Հերոսամարտէն ու Անցեալէն» խորագիրը: 100–է տուելի պատմարժէք նկարներու տեղերը ճշդորոշուած են:

Ընկ. Հերոսը այս գործին հրատարակութեան ձեռնարկեց եւ 4 պրակներն ալ ի լոյս ընծայեց ու ցրուեց, սակայն ցաւալի է որ հրատարակութիւնը ընդհատուեցաւ, ո-

րուն յաջորդեց տպարանի հրկիզումը, որմէ հազիւ կրցաւ փրկել ձեռագիրը, կորսնցնելով սակայն կարգ մը պատկերներ եւ քլիշէներ:

Գաղափար մը տալու համար ներկայացնենք այս ձեռագիրը մեր ընթերցողներուն, իր ընդհանուր վիճակին մէջ:

Ա. Հատորին մէջ ապագայ դէպքերուն ընդհ. պարզացումը կը պատկերացուի, պարզելով (Հաճնոյ) Հայ ժողովուրդին վիճակը եւ Թուրք բռնակալութեան հայահալած քաղաքականութիւնը, Հայկ. Ցեղափոխութեան ծնունդը, Հաճընը եւ Հաճընցիութիւնը, աքսորը, վերադարձը եւ վերաչինութիւնը: Քէմալական չարժումը, Հաճնոյ պաշարումը, Հերոսին Սիսէն Հաճըն երթալու առաքելութիւնը եւ վերադարձը, Հաճընցիներու օդնութեան կանչը՝ Ֆրանս. իշխանութեան եւ հայութեան կեդրոն Ատանա հասցնելը եւայլն:

Բ. Հատորին մէջ կը նկարագրուի Սիսէ դաւադրութիւնները, պարպումը, կռիւները, Ատանայի հայութեան ալեկոծումը, Հաճնոյ օդնութեան կազմակերպումը, դէպքեր, դէմքեր եւ դիրքեր ու դաշտ, Օգոստոս 4–ի հայոց ինքնապաշտպանութեան աքթը, փլուզումը, Հայ ուժերու զինաթափումը, Ֆրանքօ–Թուրք սիրաշահութեանց ընթացքը, Հաճնոյ լքուած վիճակը, Հերոսին բ. անգամ Հաճըն մեկնիլը... եւայլն:

Գ. Հատորը կը պարունակէ Հաճնոյ Հերոսամարտի աստիճանական զարգացումը, ականատեսի վկայութիւնները, խանդավառիչ եւ սիրտ չարժումներ, առասպելատիպ հերոսութիւններ ու խոյանքներ, արչաւանքներ, վիրաւոր հրամանատար ձէպէճին անկողնի մէջ, Գայմագամ կարապետ Զալեանի հետաքրքրութիւնը, Հաճնոյ հոգեվարքը եւ օրհասականը, Արամ կայծակի խումբը գիշերը անակնկալօրէն կը լքէ Հաճընը եւ ճամբայ կ'իյնայ Ատանա: Անկումի ողբերգութիւնը մահուան գնով ապրիլ ուզողները, որոնք խոյս կուտան իրենց սիրելի օճախէն, դժոխքը Հաճըն փո-

խաղրուած, կոտորա՛ծ, կրա՛կ, առեւանգո՛ւմ... վերապրողներ դէպի Աստանա... եւայլն:

Ի· Հատտը խմբագրուած է Հատուցումը վերնագրով: Վերապրողներէն ոմանց սայթաքումը Աստանայի փողոցներու մէջ, սրտցաւ հայերու եւ Հաճընցւոց մէջ ընդվզում, հերոսական վճիռ մը, բ· անդամ տեսնել աւերուած Հաճընը, խոնարհիլ նահատակաց տաճարին առջեւ, հատուցումի պարտքը կատարելու: «Զարզանդ» վրիժառու խումբին կազմակերպումը, Հնչ· Մ·ճիւղին ալեկցութիւնը: Աւետնապետ Արիս Գալֆաեան (այժմ քաջածանօթ եղեմի Հայոց Հովիւ Արժ· Տ· Կր· Ա· Բհնյ·)ի ներշնչից դերն ու համբոյրը, Աստանայէն Հաճընը, քալելով, սահելով, սողալով, ծպտուելով նպատակ իրագործելը, հատուցման զարմանապատում Ջուհանգում... Ջերթ Հայ նահատակաց ուրուականներ, մխրճում թշնամիին մէջ, ապա աւերակոյտ Հաճըն, նահատակաց նչխարներ, սրբազան պաշտամունք, յուղեցում, վերադարձ Աստանա, եկեղեցիներու դանդակներու զօրանալը, բարմութիւն, թափօր, ծափեր, Հերոսը կուգայ, եւեկտրականացած մթնոլորտ, ցասումի ալիք, յուզում, արտասուք, դպացումի բռցավառութիւն... եւայլն:

Ե· Հատտը իր մէջ ունի Հաճնոյ եւ իր գոյամարտին նուիրուած բանաստեղծութիւններ, Ա· եւ Ն· Ասպետներէ, եղանակաւորում Տիկ· Ն· Ասպետ եւ մանաւանդ երաժշտագէտ Տիգրան Չէյթունցեանէ, (այժմ Գահիրէ) ասոնց կը հետեւին նչխար-նամականներ, Հարիւրապետ Ցր· Ահարոնեանին, Տէպտալ Կ· Զալեանէ եւայլն, յետոյ կուգայ Ցարգանքի Խօսք՝ Հաճնոյ երրորդութեան նոր սուրբերու՝ Անմահն Ժիրայրին, Մեծն Մուրատին եւ դիւցազն Աղասիին... եւայլն:

Այս թանկարժէք յուշագրութեան 5 հատորները կը փակուին մեռելոց ողբերգով եւ վերջաբանով մը:

***

Ինչպէս կը տեսնուի, անհատական պարզ եւ արկածախնդիր կեանքի մը դրուագները չեն այս բոլորը, այլ հաւաքական եւ պատմական որոշ արժէք ունի, կապուած Կիլիկիոյ Հայոց անկախութեան (1919–22) չարժումներուն եւ մանաւանդ Հաճնոյ եւ իր մեծ Հերոսամարտին: Հետեւաբար, անոր հրատարակութիւնը մեզի մեր ժողովրդական եւ իրական Հերոսը չի հետաքրքրեր, այլ կը շահագրգռէ նաեւ բոլորս:

Աւ այս, մենք կը փափաքինք որ հրատարակուի այս գործը, որպէսզի ապագայ պատմագիրներուն նիւթ հայթայթուի:

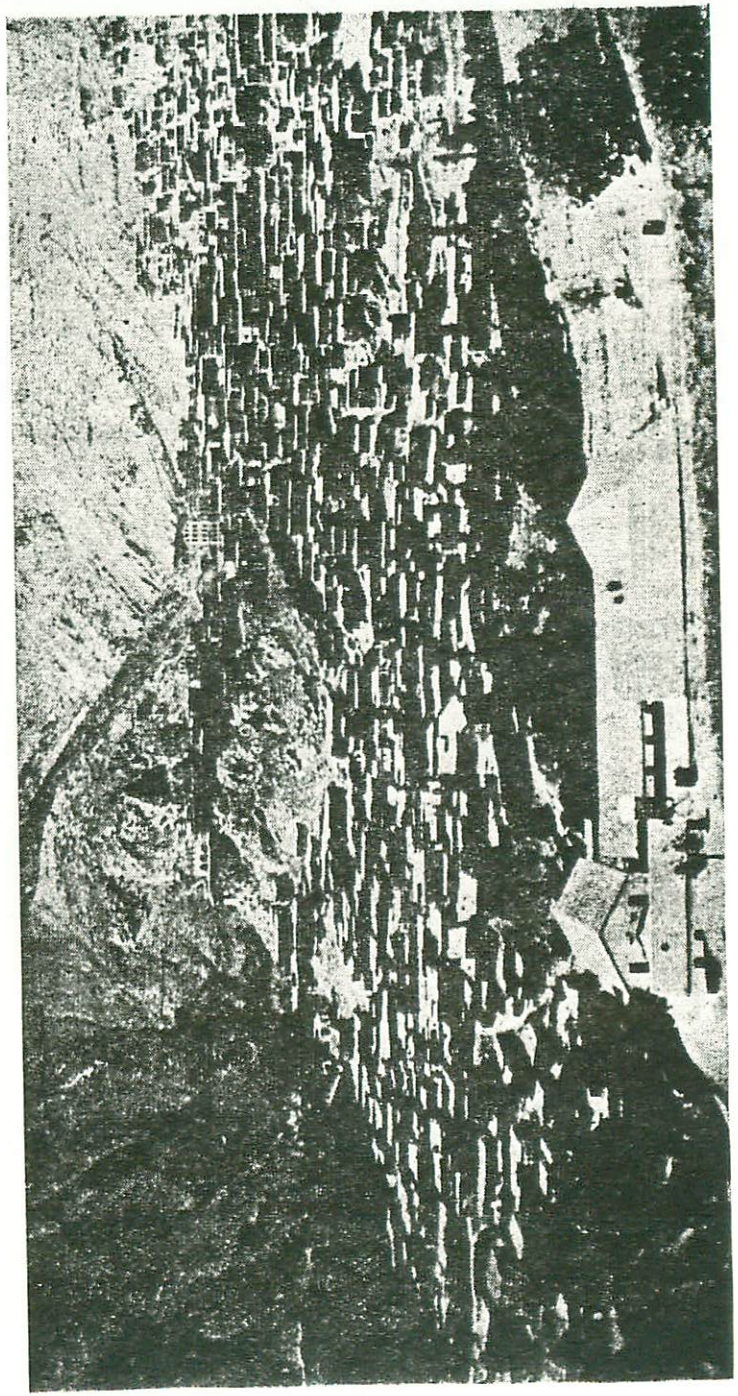
Մեր այս հրաւէրը նախ կ'ուղղենք մեր ընկեր հին Հերոսին, որպէսզի նոր հերոսութիւն մըն ալ ընէ ամէն գըլնով հրատարակել տալու իր այս թանկագին յուշերը, ի մտի ունենալով գործերու ժողովրդական այն իմաստուն խօսքը, որ կ'ըսէ.— Գործի մը իրական արժէքը գիտեն Աննոյ միայն, որոնց այդ գործին մէջ աշխատանքի բաժին ունին: Մինչ մեր Հերոսը գոհունելու ուխտուած թանկագին կեանք մը ունի: Կամ՝ երբ պրաստը բեռան մը տակ կը կքի, գայն ոտքի հանելը՝ ամէնէն առաջ սիրոջ պարտքն է, կ'ըսեն ոմանք:

Որով, Հերոսը՝ հերոսական այս գործին իրականացման բուն եւ առաջին մարդն է: Երկրորդ մեր հրաւէրը կ'ուղղենք հայրենասէր Հաճընցիներուն, կամ զանոնք ներկայացնող Հայրենակցական Միութեան: Իրաւ է որ Ց· Պօղոսեանի «Հաճնոյ Պատմութիւնը» հրատարակուած է, սակայն Զեմէ պիտակներուն հետ մենք ալ պիտինք թէ հոն թերիներ կան: Գիտենք նաեւ թէ Ա·Թէրզեանի գիրքն ալ կայ բայց անկատար, որը «Հաճնոյ Հերոսամարտ»ի պիտակը կը կրէ թէեւ, բայց միակողմանի է եւ իրենց համար գրուած է: Այս երկու հրատարակութիւններուն պէտք է միանայ Հե-

բռսին յուշարձութիւնը, որպէսզի այս բոլորէն բխեցեալ դուրս գայ Հաճնոյ Պատմութիւնը:

Այս հրաւէրները դրական արձագանգի մը չարժանանալու պարագային կ'ստանաք համապատասխան գիտակցութիւն եւ արամադրութիւն անհրաժեշտ հայերէն կարեւորութիւն առեղծելու ճիգը, գործին հրատարակութեան համար: Այլապէս՝ Հերոսին կը մնայ այս ձեռագրի տեսրակները, փոխանակ իր մօտ պահելու եւ հետզհետէ փճացման ենթարկուելու, պէտք է դրկէ Մ. Հայոսեանի Ձեռագրաց Պատմութեան Թանգարանին, քանի որ միայն հոն կրնայ անվթար պահպանուիլ եւ օգտագործուիլ ու իր բուն նպատակին ծառայել:

29 Օգոստ. 1958 ՄԻՀՐԱՆ Մ. ՍԷՖԷՐԵԱՆ

ՀԱՅԵՐԷՆ (արեւելեան բարբառ) Գ. ՀԱՏՈՐ
Ընդարձակ քերականութիւն գրաբարի եւ գրաբարէն բխած նոր գրական լեզուի

ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ ՀԱՃՆՈՅ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԷՆ

ԵՒ

ՀԵՐՈՍԻ ՈԴԻՍԱԿԱՆԸ

Ա. ՄԱՍ

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՃԸՆԻ ՄԷՋ

1889 - 1894

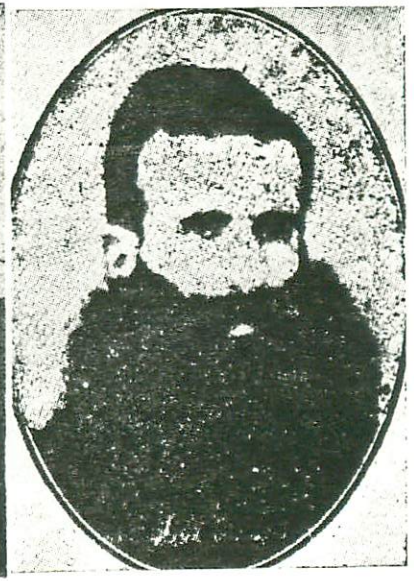
Հաճընցին ի բնէ ըմբոստ եղած է, ահա ասոր համար է որ այս օճախը հայ ազատագրութեան սրբազան գաղափարներուն՝ Հնչակեան կուսակցութեան տուած է զոյգ Պօյաճեաններ, որոնք իրենց գործունէութեամբ անմահացած են մեր մէջ Փիրայր-Մուրատ անուններով:

Հաճընցին, միշտ ալ Թուրքին չհնթարկուելու համար ունեցած է իր ուրոյն կազմակերպութիւնը, որուն առաջնորդը հանդիսացած էր Մարտիրոս (Գարիպ) Պօյաճեան (Փիրայր), որ 1889-ին կը վարէր Ս. Թորոս եկեղեցիի կեդրոնական վարժարանին տնօրէնութիւնը: Անոր օգնականներն էին ընկ. Յովսէփ Նալբանեան եւ Թորոս Քհնյ. Սաթամեան: Այս սերունդը կերտած է եւ դաստիարակած՝ Մելքոն Օղուլլուգեանը (ապա Վահան Քհնյ.) որ իր կարգին հասցուց Անմահն Փիրայրը, Մուրատը, Մխրան Գայեանը, Մինաս Թուրսարգիսեանը, (ապա՝ Սարգ Եղնիկ Քհնյ.) Աչոտ Ուզունեանը, Տիգրան Էքմէքճեանը, որոնք ժամանակ մը կառավարեցին կեդր. Վարժարանը:

Առնցմէ վերջ հրապարակ եկան փաստաբան ընկ. կարապետ Զալեան, ատամնորոյժ Ահարոն Գրքեաչարեան, Մինաս Շըխըրտըմեան, կարապետ Թուրսարգիսեան (Աղաս), Յովհ. Ուզունեան, Մխաք Բէճէպեան, Նազարէթ Նորաշխարհեան, Թորոս Քհնյ. Մըչեան, կարապետ Պէլլորեան, Հաչեր Թոշճեան, Տիգրան Ձիւկէրճեան եւ այլ ականաւոր դէմքեր:

ՕՐՀՆԵԱԼ ԸՆՏԱՆԻՔԷՆ

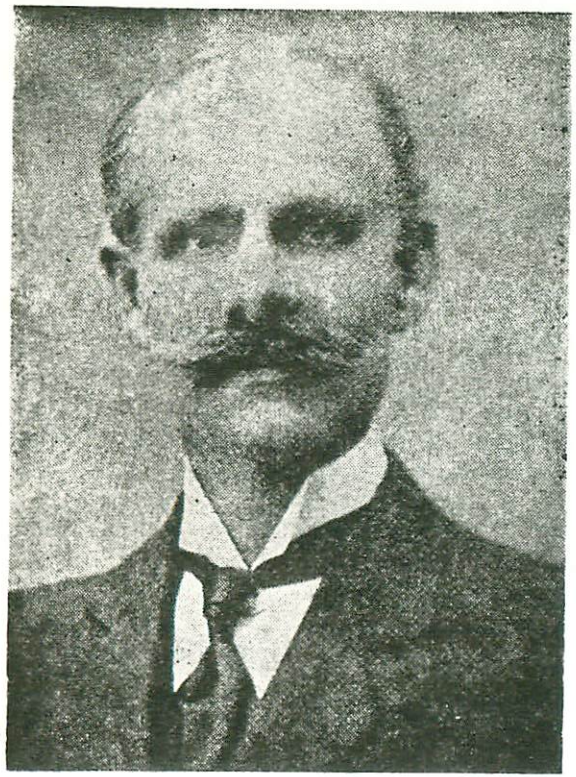

ՕՐ. ՀԱՅԿԱՆՈՑՇ ՊՕՅԱՃԵԱՆ ԺԻՐԱՅՐ (ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՊՕՅԱՃԵԱՆ)

Ժիրայրի գաղանի յեղափոխական գործունէութիւնը կառավարութեան կողմէ լրտեսուելով դինքը հետապնդել կը սկսին: Օր մըն ալ հարիւրապետ եւ սպայ մը 24 ժանդարմաներով Ս. Թորոս եկեղեցին դալով Առաջնորդ Գերշ. Եղիչէ Եպս. Գալանճեանին կը ներկայանան, խմացնելով այն հրամանը, ըստ որուն՝ կ'ուզեն Ժիրայրը ձերբակալել:

Առաջնորդ Հայրը անմիջապէս իմաց կուտայ Ժիրայրին որ վախուտի պատրաստուի: Ասոր վրայ Ժիրայր վեր կ'ելլէ աչակերտներուն «մնաք բարով» ըսելով, կը սուրայ աղջկանց վարժարանը, որպէսզի հոն ալ իր քրոջ Օր.

ՍԱՍՈՅ ՀԵՐՈՍ

ՅՄԵՏՆ ՄՈՒՐԱՏ (ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ՊՕՅԱՃԵԱՆ)

Հայկանոյշէն հրաժեշտ առնէ ու վերջը ուղղուի եկեղեցիի ներքեւը գտնուող քարայրը:

Այս բոլոր գործողութիւնները Ժիրայր իսկոյն կը

կատարէ: Հարիւրապետը ի զուր կը սպասէ եւ առանց կարենալ ձերբակալելու Ժիրայրը կը վերադառնայ ձեռնունայն:

Ժիրայր նախ կ'ապաստանի Տէր Թորոս քահանայի տունը· որ կը գտնուէր Համնոյ հիւսիսային չրջանին մէջ (Վերի Թաղ): Ան, ապա կ'անցնի իշխան կարապետ Եօղպիւրկեանի բնակարանը, ուր 3 ամիս թագնուած կը մնայ, ինքզինքը միշտ յարաբերութեան մէջ կը պահէ Իշխան Մինաս Պահատրեանի, կարապետ Պուրժալեանի եւ Սաթամեան քահանայի հետ, (որը զործեց իբր Ժիրայրի փոխանորդը), սուրհանդակի պաշտօնը կը կատարէր Տէր Մըշեան քահանան:

Եօղպիւրկեանի տունէն կը փոխադրուի Մըխթար Յարութիւն Մինքելեանենց (Վերի Թաղ) տունը: Հոն բաւական մը մնալէ ետք կ'անցնի Համի կարապետ Ձիկէրճեաններուն բնակարանը: Այս չրջանին իրենց հետ կը յարաբերէր Յարութիւն Լֆիկեան Թէրզեան: Այսպէս կ'անցնին 4–5 ամիսներ: Կառավարութիւնը կը յաջողի հասկնալ Ժիրայրին թագուցած եւ կը պաշարէ այդ չրջանը: Ժիրայր, մայրը տեսնելէ վերջ, ճարպիկութեամբ կը սուրայ սանդուխներէն վար եւ զապթիէներու պաշարման չղթան ճեղքելով կ'անցնի փոթորիկի նման ու կ'անհետանայ: Այդ զիչերը, Համնոյ Նահապետական նոր հարսի տարազով Ժիրայր կ'երթայ Զէյթունի պարեկներու եւ անկէ ալ Էմիրկիի չրջաններու ուղեկցութեամբ Գրիդոր Կիւլմարդեանի: Այսպէս, այդ չրջանը կ'ըլլայ Ժիրայրի յեղափոխական գործունէութեան վայրը: 1894 Յունուար 21–ին Ժիրայր տխուր վախճան մը կ'ունենայ ու կը կախուի Եօղկատի մէջ: Ան ոչ միայն յարդուած հայրենասէր մեծ ու նուիրուած հերոս մըն էր, ֆէտային Հայութեան, այլ պարծանքն էր բոլորին, մանաւանդ Արծուերոյն Համբնին:

1890–ի վերջերը, Ժիրայրի փախուստ դիւրացնողները ձերբակալուելով Առանայի բանտը առաջնորդուեցան: Անոնց մէջ էին Եղիչէ Եպիսկոպոս, (նախկին Հրանդ Սարկ·

կարոյեան), Բարսեղ Վարդապետ Մանկրեան, Սաթամեան Քահանայ, իշխաններ եւ մատուռականներ՝ Մինաս Էֆէնտի Պահատրեան, Համբարձում աղա Բէճէկեան, Հաճի Կարապետ աղա Շըխըրտմեան, Յակոբ աղա Թուբասըղլեան (Աղասիի հայրը), Յակոբ աղա Գըրքեաչարեան, Յա-

Հաճենոյ մեծաւորներէն՝
ՅԱԿՈԲ ԱՂԱ ՓԸՐՓԵԱՇԱՐԵԱՆ

բութիւն Էֆէնտի Թերզեան, Կարապետ աղա Պուրճաղեան եւ ուրիշներ, ընդամէնը՝ 48 հոգի: Անոնք Ատանայի մէջ գտած տարանի անդամ Սալանպաչ Մուսթաֆա Էֆէնտիի մէջոցաւ կուսակալին 600 հնչուն ոսկի կաշառք տուին եւ ազատութեամբ վերադարձան Հաճըն:

ԱՊԱԳԱՅ ԴԷՊՔԵՐՈՒ ԸՆԴՀ. ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

1896–ին ուժը տարեկան էր, Հաճընէն 3 ժամ հեռու կէօքսիւնի ճանապարհին վրայ Խանչէր կոչուած վայրին մէջ կը բնակէինք: Մնողքս այծեր պահելու համար հոն տեղափոխուած էինք: Մեր ընտանիքէն գատ մեր հետ կը գտնուէին նաեւ մէկ քանի Հաճընցի այլ հովիւներ:

Երեկոները երբ գործերը կը դադրէին մեր ընտանիքի անդամներն ու հովիւները կը հաւաքուէին բոցածաւալ կրակին չուրջ եւ մեր մեծերը կը յայտնէին թէ՝ այս տարի կռիւ տեղի պիտի ունենայ Հայ եւ Թուրք տարրերու մէջեւ:

Մենք թէեւ կը լսէինք այս յաճախ կրկնուած «կռիւ պիտի ըլլայ» խօսքերը, սակայն անոնց իմաստը դեռ չէինք հասկնար, որովհետեւ չէինք գիտեր ի՞նչ ըսել կ'ուզէին...: Հայրս, օր մը գործի պատճառաւ Հաճըն գացած էր, վերադարձին, երեկոյեան հաւաքոյթի մը մէջ՝ մեզի պատմեց թէ — Հաճընցիները մարդ ղրկած են կէօքսիւն եւ տեղեկացած են թէ կէօքսիւնի հայերը պիտի դան Հաճըն ապաստանելու, իսկ Քիրէճ Քէօյլիները, Թաչ Օլուքցիները արդէն իսկ մեկնած են դէպի Զէյթուն: Ձորս օր վերջ, տեղեկացանք թէ կէօքսիւնի պաղթականները խումբ խումբ իրենց ունեցածը էշերու, ջորիներու վրայ բեռցուցած կը դիմէին դէպի Հաճըն: Այս վիճակը տեսնելով ամէն մարդ համոզում գոյացուց թէ նախապէս խօսուած այդ բոլոր խօսքերը՝ պարապ չէին եւ լուրջ դէպքեր... պիտի պատահէին:

Այդ օրերուն Թուրք պահեստի զօրքերը դէնքի տակ կանչուեցան, որոնց կարաւաններու հայոց մօտերէն անցնելու պահուն կը կողոպտէին, ըստ իրենց սովորութեան:

Այս ցաւալի իրողութիւնները տեսնելով մեր մէջ կը խորանար տեղւոյթեան դօրաւոր զգացումը, հանդէպ թուրքին, անոր այսպիսի անիրաւ ու վատ վարմունքին դէմ: Հայրս, որպէս փորձառու մարդ, հրամայեց որ հեռանանք

ու անտառներու խորքը քաշուինք: Այդէն մարդ սկսաւ մը-
տածել իր դէնքի մասին: Ձէնք ըսուածը ուրիշ բան չէր, ե-
թէ ոչ մեր պետքած հասարակ տարբանակները, չամախալը
կամ էգալը տօլմա եւ դրմա ու որսի հրահանները, դաշոյնը
եւ նման բաները:

Այս միջոցին մարդ զրկուեցաւ Հաճընի լմանալու
համար հոն անցած գարձածը. գոյող պատգամաւորը թէեւ
չի կրցաւ շատ սառյ տեղեկութիւններ բերել, սակայն պըն-
դեց որ պէտք է վերադառնալ Հաճընի, ուր մէտյն կարելի է
ապահովել ընտանիքի վիճակը: Այս լուրին վրայ լեռները
գանուղներ իրենց ընտանիքները փոխադրեցին Հաճընի, հո-
տերու խնամքը թողլով մէկ կամ երկու հովիւներու:

Հաճընի վերադառնալէն մէկ չաբաթ վերջ լսուեցաւ
թէ՝ Հաճընի հայերէն Զրդրդճեան կարապետ անուն երի-
տասարդը երեք անտառներով վայտի գացած ըլլալով,
այլեւս չէ վերադարձած, ո՛չ ինքը եւ ո՛չ իր տարած կենդա-
նիները: Երիտասարդին հայրը՝ հետն ունենալով քանի մը
երիտասարդներ լեռները կը չրջին, և իզուր իր կորսուած
զաւակին: Հովիւներէն կը հարցուի, անոնցմէ ոչ մէկը տե-
սած էր զայն: Գաղաքէն փոքր ինչ հեռաւորութեան վրայ,
հինգ օր վերջ, Դրրճա կոչուած վայրին քովերը՝ (որ կէօք-
սիւնի ճանապարհին վրայ է) հօտերու ձմեռանոցի մը մէջ
սակայն երկու կենդանիներու (մէկը ձի եւ մէկը էշ) դիակ-
ները կը տեսնուին մորթերը քերթուած վիճակով:

Մինչեւ այդ տեղն, դժբախտ հայրը կը յուսար որ իր
զաւակը պահած են փրկանքի մը փոխարէն եւս զարձնելու
համար, բայց կենդանիներու սպանուածները իր այդ յոյսը
կը փլուզէ, եւ համոզում կը գոյացնէ թէ՝ իր զաւակն ալ
սպանուած են աւազակները: Լաց ու յուսահատութիւնը
կ'սկսի: Իրեն ընկերացողներու թախանձանքին եւ մխիթարու-
թեան անսալով՝ դժբախտ հայրը կը վերադառնայ Հաճընի
եւ իր փնտռտուքին արդիւնքը կը տեղեկացնէ կառավարու-
թեան, որ ինքն ալ իր կարգին նոր «փնտռտուք»ի կ'սկսի, ո՛չ

թէ մարդասպանները գտնելու, այլ երեւոյթը փրկելու եւ
ճշմարտութիւնը կերպով մը թաքցնելու համար: Հինգ օր
վերջ, նորէն կէօքսիւնի ճանապարհին վրայ՝ Տալլար Զամ
ըսուած վայրը, կենդանիներու՝ այսինքն այծերու խրտչու-
մէն հետաքրքրուելով հօտին հովիւը Մկրտիչ Սաչեանը մա-
տուռտին մօտենալով կը տեսնէ կարապետին դիակը...:
կը սոսկայ եւ ուրիշ հովիւներ իրեն օգնութեան կը կանչէ:
Ամենք ալ կուգան եւ մեծնդն իրազրութեան ականատես ըլ-
լալով հովիւներէն մին կը փութացնեն Հաճըն, իմացնելու
թէ՝ կարապետին դիակը գտած են: Այս լուրը լսելուն պէս
դժբախտ կարապետին ազգական ու բարեկամներու խում-
բը, ինչպէս նաեւ կառավարութեան ժանտարմաները կը
փութան դիակին գտնուած վայրը, եւ դիակը պատգարակի
մը վրայ կապած կը փոխադրեն Հաճընի, ուր դիալնութե-
նէն հասկցուեցաւ թէ՝ դանակի բազմաթիւ հարուածներ
տրուած էին խեղճ երիտասարդին զայն մահացնելու ակնե-
րեւ պիտաւորութեամբ: Արիւնաթաթախ այս դիակը բոցա-
յար ներընչղող եղաւ Հաճընի ժողովուրդին: Ոմանք այն ա-
տեն մէտյն հաստատապէս համոզուեցան թէ՝ թուրքը այս-
պէս մէկիկ մէկիկ պիտի սպաննէ եւ պիտի փճացնէ հայը,
քանի որ զանզուածային կոտորածը դեռ «մօտաւ» եղած չէր
այդ միջոցին:

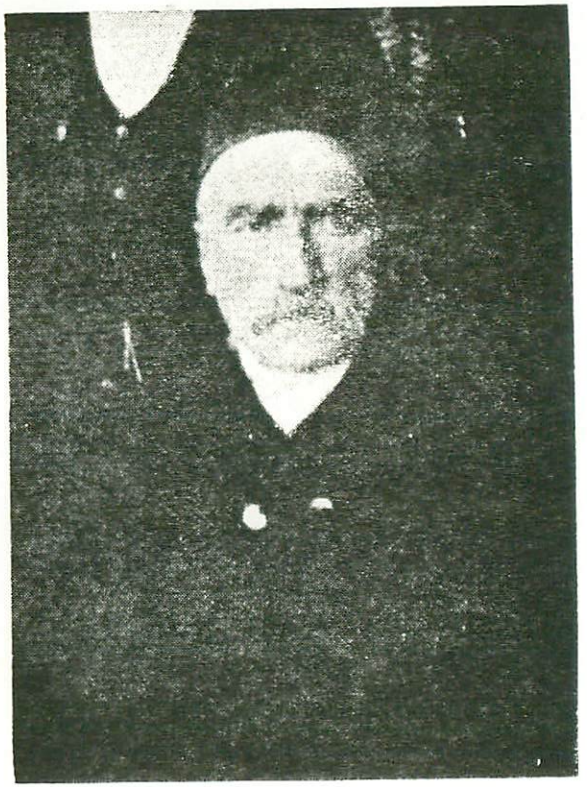
Այս դէպքէն քիչ վերջը, թուրքերը դիչերանց կը յար-
ձակին Մանկրեան ընտանիքին վրայ, որ կը բնակէր իր ա-
փսեան այլիին մէջ, քաղաքէն երկու ժամ հեռու գտնուղ
«Պզաչխուր» ըսուած վայրը: Հոս ալ շատ մը գանակի հար-
ուածներ կուտան մարդուն եւ զայն մեռած կարծելով մէտյն
կ'անցնին կողոպուտի, կը մաքրեն տունը, կը պղծեն կինե-
րըն ու աղջիկները եւ առատ աւարով՝ կը հեռանան: Առա-
ւօտեան վիրաւորը կը փոխադրուի Հաճըն, եւ ցոյց կը տրուի
կառավարութեան, որ «իչալլահ» լաւ կ'ըլլայ, կը պատաս-
խանէ եղած դիմումի արդիւնքի մասին...:

Այս վերջին դէպքն եկաւ եռանդ մը արծարծելու նո-

լակազմ Հնչակեան Կուսակցութեան: Ան, կ'ուզէր լուրջ դործ, ինքնապաշտպանութիւն մը կազմակերպելու համար Թուրքերուն դէմ: Այս չարժման կազմակերպիչներն էին.— Մկրտիչ Գալեան, Եսայի Մանկրեան, Սիմոն Պալեան, Խաչիկ Թոշճեան, Յովհաննէս Ուզունեան, Տիգրան Ձիկկիրճեան, Նազար Նորաշխարհեան, Հաճի Մանուկ Պէքչիրճեան, Կարապետ Սրվիշեան, Անանիկ Դադէեան, Նիկողոս եւ Առաքել Թուրաբդիւեանք, Եղիա եւ Կարապետ Գալեան, Լեւոն Տէօքմէճեան, Աւետիք Իզմիրլեան, Մխաք Շիլիրդամեան, Միսաք Բէճէպեան, Հաճի Աւետիս Կէրմէնեան, Հաճի Աւագ Պալապանեան, Մկրտիչ Սէքսէնեան, Եփրեմ Աչիրեան, որոնց գլխավորն էր Տէր Թորոս Սաթամեան քահանան:

Այսոնք՝ Չաֆիա կոչուած ապահով վայրը քաշուելով, հոն կը պատրաստուէին ոտքի հանելու հրացաններու չինութեան: Աբրահամ Ղարաւլանոսեան տեսնելով այս երիտասարդներու գործը, լուր կուտայ Պոլսոյ եան վատ անուն անձի մը, որը իր կարգին փութալով լուր կուտայ կառավարութեան ան ալ մեծ պատրաստութեամբ հասնելով յիշեալ վայրը, կը շրջապատէ ու կը ձերբակալէ բոլոր հոն դանուողները եւ կը պրաւէ հոն եղածները: Ձերբակալեալներէն ոմանք, ուրիշ ճարպիկները կը յաջողին փախչիլ, բայց մեծագոյն մասը կը մնայ: Պոլսոյ եանը իր արժանի պատիժը պտաւ յետպատերազմեան Շիլիրդամեան Կարապետ Ապայի կոմիտէն դրկուած Համբարձում Սարաճեան անոր տուներ երթալով իր սիրնոյ աչքին առջեւ դնդակահարեց այդ վատանուն մահմետական-դաւաճանը:

Պոլսոյ եանի այս դաւաճանութիւնը որոշ վհատութիւն յառաջ բերած էր Հաճընի մէջ: Սակայն Սարաճեանի հայրենասիրական արարքը այդ հոդեբանութեան առաջքն առաւ: Այնպէս որ, եթէ կային Պոլսոյ եանի համրէն չինուած անհատներ, անոնք այլեւս չի համարձակեցան իրենց վատ մտքերն հետեւիլ, ուստի փոքր ինչ հաճելի ապահովութիւնը վերահաստատուեցաւ:

Հաճնոյ հեղինակաւոր մեծաւորներէն
ՀԱՃԻ ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՂԱ ՇԻՐՏՄԵԱՆ

Առնցմէ վերջ նոր դէպքեր ալ եղան: Եփրեմ Դպեան անուն երիտասարդ մը, որ փայտ բերելու պատճառով էր Սաղըր Սէքի կոչուած վայրը, զարճեալ ապաննուած էր Թուրքերուն կողմէ: Յաջորդ օրը անոր դիակը բերուեցաւ

Հաճըն եւ ցուցապրուեցաւ կառավարութիւնը, կրկնել տալու համար՝ անոր սովորական «ինչալլահ»ը: Օր մըն ալ, Պօհլուճու կոչուած բլուրին վրայ ապրածով հօտերը, որոնք կը պատկանէին Սաչեան Կարապետ ալային, իր նեղկայութեան քշուեցան Չէրքէզներէն, ընդքը եւ հովիւները կապուած պետին ձգելէ վերջ: Սակայն Սաչեան յաջողելով իր կապերը քակել կը վազէ Հաճըն եւ հետեւէն կը պոռայ «Սաչեանի հօտերը քշուեցան աւազակներէն, հասէ՛ք...»: Անմիջապէս 3–400 երիտասարդներ երեկոյեան դէմ վազելով կը հասնին Խանչէր կոչուած վայրը, որու կամուրջէն կ'անցնին եղեր հօտերը: Հազիւ թէ հօտին միայն մէկ մասը անցած էր դեռ: Հոն, կրնայ կը բռնուին մերիններուն Չէրքէզներու հետ: Այս վերջիններուն տեսնելով թէ պիտի չկրնան դէմս ելլել, կը թողուն հօտը եւ կը փախչին: Այսպէսով Սաչեանի հօտը կ'ազատի յափշտակիչներու ձեռքէն: Բիւրտերը լսելով Չէրքէզներու այս ձախողանքը, իրենք կը յանդգնին նոյն յափշտակութիւնն ընելու, աւելի յաջող ըլլալու յոյսով, սակայն անոնք ալ մրեւնոյն ձախողանքը կը կրեն նոյն վայրին մէջ: Թուրքերը, որոնք քանի մը տեղ չէին դներ Հաճընցիներու ինքնապաշտպանութիւնը, այս երկու դէպքերը տեսնելով համոզուեցան, որ դիւրին կլլուելիք պատառ մը չէր Հաճըն: Հակառակ այս բոլորին եարտըղլի թուրքերը նորէն յարձակեցան եւ Պալապանեանի հօտը քշեցին եւ անցուցին Եաղլաճաանի կողմը: Հովիւը յաջողելով հասնիլ Հաճըն կը պոռայ, «Պալապանեանի հօտը քշեցին թուրքերը, հասէ՛ք»: Հաճընցի երիտասարդները անմիջապէս հասնելով քշուած հօտին հետեւէն, հօտը խլեցին յափշտակիչներու ձեռքէն օր մը վերջ: Պալապանեաններ կառավարութեան պաշտօնեայ ըլլալուն համար այս անգամ կառավարութիւնը անհոգ չի մնաց: Այսպէսով փիւրտերը, չէրքէզները, թուրքերը կարգով անյաջող դուրս եկան այս փորձերէն:

Այս յափշտակութեանց եւ սպաննութեանց արձագան-

ՉԷՐՔԷԶՆԵՐ 1895ի ԱՊՈՍՏՄԻՐՈՒԹԵԱՆ ՀԵՂԱԿԵԱՆ ՂԵԿԱՎԱՐԵՐԸ
Ոտքի վրայ, Ձախէն աջ.— ԿԱՐԱՊԵՏ, ՄԱՆԱՇ, ՆՇԱՆ
Նստածները, Ձախէն աջ.— ՀՐԱՉԵԱՆ, ԱՂԱՍԻ, ԱՊԱՀ

ղը հասնելով Հնչակեան Կուսակցութեան Ազգնքի կեդրոնը, անկէ հրահանգ կը տրուի Ազասիին, որ կիլիկիա երթայ եւ ինքնապաշտպանութեան գործը ղեկուցա հանէ: Ազասին իր անբաժանելի ընկերներով Իսկէնտէրուն կ'ելլէ, չըջապատը ուսումնասիրելու համար: Տեսնուած պէտքին համաձայն, Ապահը եւ Մխօ Շահէնը կը դրկէ Հաճըն, մտածելով որ իր ներկայութիւնը այնչափ տղդու չըլլար, (որովհետեւ «մարդարէն ի գաւառի իւրում պատիւ ոչ ունի»): Եւ ահա՝ Ապահը եւ Շահէնը, եփրեմ Աչըրեանի առաջնորդութեամբ կը հասնին Հաճըն եւ կը ձեռնարկեն կազմակերպական գործին: Հողը քիչ շատ պատրաստ էր արդէն, ուստի, 1892–ին Հաճընի մէջ պաշտօնապէս կը կազմուի մասնաճիւղ մը՝ Հնչ. Կուսակցութեան, որուն նպատակը պիտի ըլլար՝ առ այժմ՝ լոկ ինքնապաշտպանութիւն, յափշտակիչ ցեղերու յարձակումներուն դէմ:

Ապահ պահ մը ընակեցաւ վանքը, որ կեդրոնն էր Հնչակեան նորակազմ մասնաճիւղին: Ան, հոն կը հրաւիրէ Հաճընի տղոտական տյսինքն հարուստ դասակարգը, եւ անոնց կը բացատրէ կուսակցութեան նպատակը եւ եղած կազմակերպութիւնը, միանգամայն կը յայտնէ թէ՝ Ազասին ալ Զէյթուն անցած՝ այնտեղը կը կազմակերպէ, որպէսզի յարմար պատեհ պարագային, երեք վայրերէն, այսինքն Զէյթունէն, Հաճընէն եւ Տէօրթ–եօլէն ընդհանուր ապըստամբութեան դրօշը պարզուի: Հաճընի հարուստ դասակարգը պիտի չուզէր անշուշտ իր հանդիստը վրդովել կամ իր չահերը վտանգել, ուստի խորհուրդ կուտայ Ապահին, որ ան կենայ իր այդ դիտաւորութենէն, չափազանց յանդուգն համարելով եղած առաջարկը, եւ վնասակար ամբողջ հաւութեան:

Ապահը համոզուած էր թէ հարուստները նման ձեռնարկներէ խոյս պիտի տան, որով, պարզապէս ըսած եղած էր, «ինչո՞ւ մեզի չըսիք» ըսել չտալու համար յետագային: Ապահ՝ կը դիմէ մէջին եւ ազքատ դասակարգին: Առանք ըն-

դառաջ կը վարեն եղած առաջարկին եւ արտովին կը վարին գործին, մինչեւ վերջ բարձր բռնելով Հնչակեան դրօշը:

ՏԷՐ ԹՈՐՈՍ ՔՀՆՅ. ՍԱԹԱՄԵԱՆ

Այս աշխատանքին մէջ Ապահին աջակից եղաւ Տէր Թորոս Սաթամեան՝ Հաճընցի քահանան, որ տունէ տուն չըշրջելով համոզեց ժողովուրդը, որպէսզի պնահատեն Ապահի Ս. Գործը եւ չանան իրականացնել անոր ըրած առաջարկը: Ժողովուրդը ի հարկէ աւելի շատ կը ըսէ իր հոգեւոր հայրին, եւ այնպէս ալ եղաւ: Քահանան՝ Ապահը իր տունը տեղաւորեց, ու հոն տեղի կ'ունենային տեսակցութիւնները եւ ժողովները: Երբ կազմակերպութիւնը բաւականաչափ զօրացաւ, անդամ մըն ալ փորձուեցաւ հարուստները համոզել եւ գործը ընդհանրացնել, ուստի նորէն հրաւիրեցին հարուստները, որոնք միշտ հեռու կը պահուէին կազմա-

կերպութենէն: Սոյն ժողովին մէջ նորէն խնդիր եղաւ ազատագրութեան հարցը: Հարուստները իրենց բոլոր ուժովը դարձեալ ընդդիմացան: Թեր ու դէմ կարծիքներէ վերջ, անոնք անհամոզելի մնացին, վախնալով որ կառավարութեան հալածանքին կ'ենթարկուին: Այն առեն Ապահ՝ «արիւն ձեր, գլուխ ձեր» ըսելով ղորձը յառաջ տարաւ եւ ապա՝ մեկնեցաւ Հաճընէն: Բայց մեկնումն ալ դիւրին դործ չէր, ուստի Սաչեանները Ապահին փայտահատի պղեսոներ հագցնելով եւ համեստով ձիու վրայ, որպէս թէ լեռնէն փայտ բերելու կ'երթար, առաջնորդութեամբ ընկ. Միհրան Գայեանի հասաւ կէօքսիւն, ուսկից անվտանդ հասնելով ղինքն առաքող Աղասիին քով՝ իր առաքելութեան հաշիւը տուաւ: Կը պատմուի թէ Աղասին խորին ցաւ ղգացեր է իր հայրենակից մեծատուներու անտարբերութենէն, բայց դիւրին յուսահատող մարդ չէր ան...:

Այնուհետեւ կը թուի թէ Թուրք կառավարութիւնը հոտ մը առած էր եղածներէն, սկսաւ խիստ միջոցներ ձեռք առնել, դինուորներու թիւն աւելցուց, ու սկսաւ հարատահարել ժողովուրդը: Ան՝ ժողովուրդը պարտաւորեց դինուորներու պէտքը հոգալ, տուաւ ու տուաւ, բայց Թուրք ղօրքը կշտանալ դիտէ՞ր...: Հարուստները այն ժամանակ ղգացին իրենց սխալը, երբ Թուրքին հալածանքը տեսան իրենց սեփական ինչքին եւ մորթին վրայ: Ժողովուրդի վիճակն անտանելի էր, որովհետեւ քաղաքէն դուրս երթալը վտանգաւոր կը նկատուէր: Այդ տարուայ ձմեռն ալ սաստիկ լինելով սպառեց ամէն պաշար եւ խնայողութիւն:

Աղքատ դասակարդը այլեւս բան չունէր տալիք: Հաճընի գանուող Թուրք դինուորական ուժը սկսաւ հարստահարել կողոպտել, հաւաքեց անոնց բոլոր դրամները եւ ղըրկեց Սիս, որպէսդի անկէ ցորեն փոխադրեն Զէյթունը պաշարող դինուորներուն: Զէյթուն դացող Հաճընցի երիտասարդներէն Թորոս Զալըբլեան եւ իր 4 ընկերները անհետ եղան իրենց կենդանիներով միասին:

Զէյթունի յաղթութեան լուրը ղգայնացուցած էր Թուրք դինուորականութիւնը, որ իր բարկութիւնը կը թափէր Հաճընի անպաշտպան ժողովուրդին վրայ: Անոր մասնաւոր հալածանքին առարկայ դարձաւ Տէր Թորոս քահանան, որը քանի մը անդամ ծանր ամբաստանութիւններով ղրկեցին Առանա, բայց ամէն անդամին ալ քահանան կը յաջողէր ինքզինքը արդարացնել եւ ազատել: Օր մըն ալ Զատկի կիրակի օրը, երբ ան ղպետատուրուած՝ Ս. Պատարագ մատուցանելու վրայ էր, կանչեցին դարձեալ: Ոչ մէկ դիմում եւ ազաչանք կրցան ողոքել բռնաւորներուն սիրտը, դէթ թող տալու համար որ պատարագի աւարտումէն յետոյ պատասխանէր եղած կոչին: Ս. Պատարագը կէս մնաց, քահանան ղպետները հանեց եւ հետեւեցաւ դինքը տանող դինուորներուն: Անմիջապէս ճամբայ հանուեցաւ Առանա: Բերթախտարար այս անդամ ալ կրցաւ օձիքը ազատել եւ վերադառնալ Հաճընի, սակայն վերջին ամարդի արարքը չատ ազդած էր Տէր Հօրը սրտին, այնպէս որ իր հայրենիքը վերադառնալէն քիչ օրեր վերջ՝ ի Տէր հանդեաւ:

Ահա դէպքերը պատահած միջոցին ես ուղիը տարեկան էի, բայց որովհետեւ բնածին հետաքրքրութեամբ մը օժտուած էի, պէտք եղածին պէս կ'ըմբռնէի պատճառները եւ արդիւնքները, իսկ ինչ որ իմ հասկացողութենէս վեր կը մնար՝ ծնողքս հարցուփորձելով իրականութեան վերադառնալ կ'ըլլայի:

Երբ չափահաս եղայ, աւելի ծանր կ'ըռնեց Թուրքին բարբարոսութիւնը, ու այն ծանր ու անտանելի կացութիւնը, որուն մէջ կը գտնուէր հայը: Այն, ամէն օր կը նախատէր «կեավուր» վերադիրով: Այսպէս էին նաեւ բոլոր տարեկիցները, որոնք ուրիշ ապաւէն չունէին փրկութեան, եթէ ոչ վերադոյն էակը՝ Աստուածը...: Ուստի մեր անգութեան մէջ անոր կ'ապաւինէինք եւ կը խնդրէինք որ մեզի ազատ Թուրքի բռնակալութենէն եւ մանաւանդ անոր խայտառակ հարկէն, իբրեւ խոշտանգումներ կը կրէր՝ մա-

նաւանդ ազգաս դասակարգը, որ չատ անգամ կը զրկուէր իր ջնջին կալուածէն՝ հարկը վճարելու համար:

Նախախնամութենէն մեր սպասածները չէինք տեսներ...: Թրքական «Սահմանադրութիւն»ը հռչակուեցաւ, ի՛նչ հոգեզուարթ խելացնորութիւնով ընդառաջեցինք այդ մէջտեղ նետուած խայծին, որ օրին մէկը մեր օճախները պիտի փաղէր եւ մեզ վաչկատուններու պիտի վերածէր՝ ազատութեան, արդարութեան եւ եղբայրութեան անունով:

Ւայց եւ այնպէս «Սահմանադրութեան» հռչակումը իր սա լաւ կողմերն ունեցաւ, անոր շնորհիւ ազատուեցան քաղաքական յանցաւորներն ու բանտարկեալները, որոնք փոքր թիւ մը չէին կազմեր եւ կարելի է ըսել թէ ազգին ընտրելագոյն մտաւորականներն էին: Այնպէս որ այդ առաջամեայ ազատ շրջանին՝ կարելի եղաւ քիչ չատ ղէնքեր ձեռք բերել, օրին մէկը ինքնապաշտպանութեան դրծածելու համար: Ժողովուրդն ալ փոքր ինչ շունչ առաւ, որովհետեւ բարբարոսական վարմունքները այս առիթով ժամանակ մը դադրեցան: Ցետոյ քրիստոնեաներէն ալ դիմուոր առնելու որոշումը խանդավառեց բոլոր հայրենասէր հայ երիտասարդները, որոնք դէնքի գործածութեան աստիճ փափաքող էին: Կը յուսայինք, օրին մէկը ձեռք բերուած առաւելութիւններր գործածել ի նպաստ հայ ազատագրութեան: Բայց այս բոլոր յոյսերն ալ օդը ցնդեցան, երբ տեղի ունեցաւ 1909–ի Կիլիկիոյ կոտորածը, որուն՝ ոչ մէկ կերպով պատասխանատու էր հայը: Այս պարագան կը հաստատէր Օսմ. Սոցիալդարանական Քննիչ Մարմնի անդամ եւ Իթթիհատական մէկուս Ցակոբ Պապիկեանի տեղեկագրով, որուն համար Պապիկեանը՝ թուրք ընկերութենէն: Միայն այն ժամանակ գառնութիւնով ու կսկիծով տեսանք ու համոզուեցանք թէ՝ թուրքը ընդի թուրքն է, ու «Սահմանադրութիւն»ը լոկ չպար մըն է եղեր մեղի խաբելու:

ՀԱՃԸՆԸ ԿԻԼԻԿԻՈՅ 1909-Ի ԿՈՏՈՐԱԾԻՆ ՄԷՋ

Երբ զազանի Աւտանալի կատաղածը կը պատրաստուէր եւ թուրքերը պատրի գործունէութեան կ'սկսին, տխրալուած էին նոյն այդ քայլին հետեւիլ նաեւ հայերը: Այս կացութիւնները տեսնելով, ընկերներ Միհրան Գայեան եւ Միսաք Շըլխըրեանեան՝ Ատանա մեկնեցան ղէնք բերելու համար:

Միւս կողմէ Հաճնոյ Առաջնորդ Ներսէս Ծ. Վրդ. Դանիէլեան վհ. կաթողիկոսէն փութով հեռագիր մը կը ստանայ, որով վեհափառը Կիլիկիոյ հուրի եւ սուրի մէջ պոռնուելը կը դուժէր: Առաջնորդ Ներսէս Ծ. Վրդ. անմիջապէս կը հեռագրէ վեհափառին թէ «մինչեւ որ Զէյթունի ուժերն ալ հասնին մենք արդէն 500 Հաճընցիներ ճամբայ հանեցինք»: Հեռագիրը Սիսի կաթողիկոսին ձեռքը հասնելէ առաջ կը տարուի մխիթարբֆին, ան 500 Հաճընցիներու գալէն տոսկալով հեռագիրը ծոցը վեհափառին քով կը վազէ եւ իրարու խօսք կուտան որ Սիսը եւ շրջակաները հայերով եւ թուրքերով պաշտպանեն ուեւէ կողմէն եթէ յարձակում կատարուի, եւ ահա մխիթարբֆիը ծոցէն հեռագիրը հանելով վհ.էն կը խնդրէ որ Հաճըն հեռագիր մը քաշէ որ 500 Հաճընցիներ Սիս չի գան: Վեհափառը կը հաւանի, եւ ահա այդ Ներսէս Ծ. Վրդ.ին հեռագիրը պատճառ կ'ըլլայ, որ կոտորածէն ազատի Սիսն ու կարս–Փազարը:

Մինչ այդ՝ Հաճնոյ մէջ օրուայ հոգերուն համար արդէն ժողով գումարեցին կարապետ Շըլխըրեանի տունը 100 հոգիէ բաղկացեալ, եւ հոն ինքնապաշտպանութեան չուրջ խորհրդակցեցան եւ կարգադրութիւններ ըրին: Հաճընէն 6 ժամ հեռու Ռումլուի հայերը փոխադրուեցան Հաճընէն:

Շատ ալ զրկուեցաւ սուրհանդակ մը որպէսզի փոխադրուին Հաճընն: Շարքէ պատասխանած էին թէ՝ «մենք պիտի կռուինք մեր տեղն մինչեւ վերջին կաթիլը», եւ

ՄԵՐ ԴԱՐՈՒ ՀԱՅՐԵՆԱԿԸ

Առաջնորդ՝ ՆԵՐՍԷՍ Ծ. Վ. ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ

իրարէս ալ Շարչիք կուգեցան հերոսարար եւ յաղթեցին:

Այս առթիւ Ս. Գէորգ Եկեղեցիին մէջ դումարուած ժողովէն առաջ եկաւ մարմին մը, բաղկացած հետեւեալ-ներէ.— Միսաք Բէճէպեան, Միսաք Շերմերմաեան, Պօղոս Ուզունեան, Մխիթար Գայեան, Համբարձում Էվխանեան եւ ուրիշներ:

Խմբապետներ նշանակուեցան Ասող եւ Կարապետ Աչիրեանք, Սիմոն Լաչինեան, Համբարձում Ձէրէճեան, Խաչեր Թօչճեան, Համբարձում Եօղիկմէղեան, Անանիկ Դապկեան, Կարապետ Հաննէսեան, Մինաս Սաթամեան, Մարտիրոս Ուզունեան եւայլն: Ասոնք պիտի պաշտպանէին Վարի թաղը: Վերի թաղի խմբապետներն էին՝ Եսայի Մանկրեան, Ընճայ Տարտապանեան, Գէորգ Մախեան, Գրիգոր Թամամեան, Նիկոդոս եւ Առաքել Բէճէպեան, Գրիգոր Մակարեան, Սիմոն Պալապանեան, Աւետիս Կէրճմէնեան եւայլն:

Հորհրդատու Մարմնի նախագահն էր Տէր Ներսէս Ծ. Վրդ. Դանիէլեան, ամենրիացի Միս Լամպերթ, Համբարձում ապա Բէճէպեան, Մինաս Պահատըրեան, Յարութիւն Թէրզեան, Գրիգոր ապա Ուզունեան:

Հանգնի այս ճակատամարտին մասնակցող մը այսպէս կը պատմէ.—

Ապրիլ 4-ի Շաբաթ օրը, տեղւոյս մէ քանի թուրքերէն Էպղէպիճի խմէր չուկայի մէջ առճանակ պարպելը եւ անդին թուրքի մը «Ի՞նչ կը կենաք հայերը ջարդուեցան ամէն կողմ, մենք ալ Հանգնր ջարդենք» պոռալը պատճառեցան Հանգնի խռովութեան:

Օրեր առաջ Հայաստանի կարգ մը պատառներուն մէջ կռիւներ պատահած լլլալը պատրուակելով, տեղւոյս պահեստի զօրքերու սպայ Թէպէր էֆէնտի, պինուար ժողվելու համար Հանգնի պիւղերը ելած էր: Մինչդեռ այս կռիւները սուտ լլլալով, իրականր Հանգնի վրայ լլլալիք յարձակման համար թուրք պիւղացիները ժողվելու ելած էր: Այս մի-

ջոյին Հաճըն չկար ո՛չ տեղական եւ ո՛չ ալ հազարապետ, միայն ծեր ու անկար հաքիմ մը կը պանդուէր, որ այդ ամէնուն պաշտօնը ինք կը կատարէր:

Վերոյիշեալ Թէպէրը Շաբաթ օր կը վերադառնար ոտաիկանի մը հետ, մինչ ապին հայերը պէտք էին ի ձեռին քաղաքին պաշտպանութեանը եկած էին արտաքին բլլալիք թրքական յարձակման մը դէմ: Կէսօրին՝ Թէպէր Հաճընի հիւսիսային կողմը Զաթմաս բսուած տեղը կուգայ եւ հայերը այսպէս տեսնելուն պէս՝ կը պոռայ «Ի՞նչ կ'ըլլաք հայեր, խաղթեցե՞ր էք...» եւայլն: Ասոր վրայ հայերը կը հասկըցնեն ապային որ պինակ մարդ չենք կրնար ներս առնել, եւ անոր ապառնալիքին վրայ կ'սպաննեն զայն:

Ասոր վրայ Հաճընի բնիկ թուրքերը սկսան իրենց բնակարանները թողուլ եւ ապաստանիլ Հաճընի չրջակայ գիւղերը:

Ապրիլ 5-ի կիրակի օրը, մինչ հայերս պատրաստ կը հսկէինք, Հաճընի հարաւային կողմէն կիւլլէչէն բսուած գիւղին թուրքերը Սիսէն եկող քանի մը հայ ճամբորդներէն կին մը վիրաւորած եւ միւսներուն ալ կեանքին սպառնացած էին: Այս եկելութենէն հայերս դրդուած, ուղեցինք մինչեւ այնտեղը երթալ, սակայն կառավարութեան կողմէ երկու թուրք եւ հայերէն ալ քաղաքապետ Մինաս Եֆ. Պահատեան դրկուեցան նոյն գիւղը քննութեան համար: Հասիւ թէ Հաճընէն ժամու մը չափ կը հեռանան, երբ նենգամիտ թուրքերը Մինաս Եֆ-ի երկիւղ ապդելով կը վերադարձնեն զայն Հաճրն, եւ իրենք կ'երթան կիւլլէչէն: Հոն վար դրուած հայ ճամբորդները ապահով կը դրկեն Հաճընն եւ իրենք հոն կը մնան: Կիւլլէչէնի մէջ թուրք ժողովուրդը կը խաբեն անստոյգ դրպարտութիւններով, իբրեւ թէ հայեր մզկիթը, կառավարութեան պալատը, զօրանոցը եւ թրքական թաղը այրեր են, թուրքերը բնաջինջ բրած են եւ ապջիկները չուխաներուն մէջ մերկ պատցուցած... եւն. եւն.:

Ապին, Հաճընի արեւմտեան կողմը հապիւ 3 ժամու

հեռաւորութեամբ Քէօվհիւն բսուած գիւղի Հաճի Լէօզմէն Եֆէնտի անունով վիւղապետը՝ զոր ամբողջ Հաճընի եւ չրջակայքի թուրքերը իբր մարգարէ կը պաշտէին, ամէն կողմերը լրտեսներ եւ զրպարտութիւններով լեցուն ազդարարագրեր զրկած է Հաճընի մասին, զրգռելու համար թուրք ամբոխը: Հայերն ալ, թուրքերուն պէս բոլոր եղածներուն տեղեկանալով, պէտք եղած պատրաստութիւնները տեսած էին:

Ռումլուի հայերը բերելու համար առաջարկեցինք հարիւրապետին, որ քանի մը գինուոր տայ մեզի: Հարիւրապետը յօժարեցաւ եւ յանձնեց 14 գինուոր: Գայմագամ վէքիլի հաքիմը ընկերակցութեամբ Հաճընի Հայ Կաթոլիկներու Առաջնորդ՝ Տ. Յովհաննէս Վրդ.ի եւ Տէր Համբարձում Քահանայ Մանուկեանի եւ 30-է աւելի հայերու խումբով մեկնեցան Ռումլու: Հապիւ թէ երկու ժամ կը հեռանան Հաճընէն, հայերը երկմտելով թէ գուցէ գիւղը գացած աւեն գինուորները թուրքերուն միանալով չարդեն Հաճընի կիները, կ'առաջարկեն հաքիմին փոխել հայոց չախմախները՝ ներս գինուորներու հրացաններուն հետ: Հաքիմն ալ կասկած չարթնցնելու մտօք՝ կ'առնէ գինուորներուն մարթինները եւ փամփուշտները եւ կը փոխէ հայոց «չախմախլը»ներուն հետ, եւ կը չարունակեն իրենց ճամբան: Քիչ անդին, կը տեսնեն որ խղճալի վիճակով մը եւ հեծիծան՝ Ռումլուցիները կուգան Հաճըն: Այլեւս յառաջ երթալու հարկ չմնալով՝ կ'ուզեն ետ դառնալ: Հաքիմը երկու գինուորներու հետ կը յառաջանայ դէպի գիւղ: Օրըստօրէ վտանգը սաստկանալու վրայ էր: Հայերը որպէս հրացաններէն զատ՝ ուրիշ գէնք չունենալով՝ սակաւած՝ ետ չի տուին գինուորներուն մարթիններն ու փամփուշտները:

Ապրիլ 7-ին, երեքշաբթի օր, տագնապը երթալով իր սաստկութիւնը նչմարել սկսաւ, որուն իրը դարման աւելի գէնք ձեռք ձգելու համար վիսիաքեցիանք զօրանոցի մարթինները ուղել: Ասոր վրայ հայերս խումբերու բաժնուած՝

պօրանոցը չրջապատեցինք եւ Առաջնորդ Տ. Ներսէս Ծ. Վրդ.ն ալ կառավարութեան դնաց եւ խնդրեց որ մարթինները առժամանակեայ կերպով հայերուն յանձնուին, դուրսէն եկող խուժանին կարենալ դիմադրելու համար: Հաբիւրապետը իր պաշտօնէից տեսնելով, եւ իր վատահած խուժանին մինչեւ այն աստէն օգնութեան չհասնելէն յուսահատ՝ երկիւղալից խօսքերով սկսաւ երդում ընել եւ ըսել թէ դէնքերը ուրախութեամբ կ'ուղէր յանձնել հայերուն, եթէ սակայն ասիկա տէրութեան պատուոյն չի պղչէր: Կառավարութիւնը լուր տուաւ հայերուն թէ 100–ի չափ զինուորներ պիտի գան, հայերը յարձակող խուժանին դէմ պաշտպանելու համար: Հայերը պատրաստ էին թափել իրենց արեան վերջին կաթիլը:

Ապրիլ 8–21–ին, Թուրքերը իրենց ըրած դիմումներուն պատուղը սկսան քաղել հետզհետէ եւ դօրանալ: Քէօթիւնի Թուրքերէն հարիւրներով Հաճընի հարաւային կողմը Զալադան կոչուած այգեստանի կողմերէն յարձակում դործեցին, եւ բլուրներու վրայ արածող այծերուն հօտը քշեցին տարին: Հայերը յարձակեցան խուժանին վրայ եւ հետ առին այծերը՝ երկու հոգի դոհ տալով:

Թէեւ այս դէնքերու ձայնը ահ ու սարսափ ազդեց ժողովուրդին, սակայն քիչ վերջը երկիւղները փարատեցան եւ կռիւը խաղաղութեան էր:

Գիտնալով թէ մեր կեանքերը վտանգէն ազատուած չէին տակաւին, արքունութեամբ միշտ կը հսկէինք: Գիշերը սկսաւ այգեստանի հիւպակներու հրկիզումը: Հայերուն մնաց դիրքերէն չհեռանալ: Ամէն կողմէ դնդակները կարկուտի պէս կը տեղային մեր վրայ եւ մենք ստիպուած էինք պաշար առանալու համար առուներու պատերը ծակելով իրարու հետ հաղորդակցիլ:

Թիւֆէնկճի Տիգրանը եւ անոր օգնական Ապտան Համբարձումը, Պօյնուէօղունեան եւ Ղօլտուգեան վարպետները ամէն վտանգ աչք առնելով աշխատեցան տաբիներէ ի

վեր ժանդոտած «չախմախները» նորոգել: Մանաւանդ յիշատակութեան արժանի է Եարմուլը Մէհմէտ Էֆէնտին, որ այդ տաղնապալից օրերուն, վերոյիշեալ Աճէմեան Տիգրան վարպետին հետ, հայերուն «չախմախները»ներու նորոգութեան աշխատեցաւ յօժարակամ: Այս վտանգաւոր եւ պաշարեալ վիճակին մէջ ամէն կողմ հեռագիրներով մեր վիճակը կը պարզէինք, բայց ի դուր, որովհետեւ մեր հեռագիրները չէին հասներ: Ամերիկուհի Միս Ռոզ Լէմպըրթի կողմէ հեռագիր մը հեռագրատուն տանելով վերադարձին տեղւոյս բողոքական հայերէն Սիյահեան Յարութիւնը ըսպանուեցաւ: Տեղւոյս Առաջնորդ՝ Տ. Ներսէս Ծ. Վրդ. Դանիէլեան իր կեանքը ապրին նուիրած հայրենասէր Հընչակեանը, կարկուտի պէս տեղացող դնդակներու մէջէն հեռագրատուն եւ այլ պէտք եղած տեղերը կը դիմէր անձամբ:

Վերջապէս մեր հեռագիրներէն մէկ քանին Առանց կը հասնին եւ կուսակալը որպէս թէ վահկայի հազարապետին կը հրամայէ օգնութեան դալ Հաճընի, սակայն այս մարդը դալուն պէս թուրք խուժանը դրդեց ու քաջալերեց: Հայերը առանց վհատելու այս եղածէն չարունակեցին իրենց ինքնապաշտպանութիւնը մինչեւ Ապրիլ 13: Ապրիլ 14–ին վահկայի հազարապետը 50 ոսկի կը խոստանայ անոր, որ պիտի համարձակէր Հաճընի մտնել եւ հոն կրակ ձդել: Մէկը կ'ուտանձնէ այս գործը, բայց չի յաջողիր եւ կ'ըսպանուի: Վերջապէս կէսօրին Սիւի հազարապետը Ս. Սարգիսի լերան տեսրուը կը հասնի, հոնկէ կը դիտէ Հաճընը: Այլեւայլ նշաններով կ'ուզէ հասկնցնել թէ մեզ պաշտպանելու կուգար: Հաճընցիք չէ հաւատացին: Հազարապետը մէկը դրկեց յայտնելով թէ ինք Միսիսի վաչտով օգնութեան եկած է Հաճընցիներուն: Զիլօղլուեան Իսկուհի անունով հայ կին մը եւ Տէր Կարապետ Թիւրեան ճերմակ կտաւ մը իրը դրօշակ բռնած արիաբար դուրս ելան Հաճընէն եւ պատին հազարապետին քով՝ տատնելու իրողութիւնը: Անոնք համոզելով թէ հազարապետը իսկապէս Հա-

ձրնը պաշտպանելու կուպայ, ասալնորդեցին պայն իր պինւորներով դէպի կառավարչատունը, ուսկից փողերը ամէն կողմ խոպոպութիւն յայտարարեցին: Հայերը Ներսէս Ծ. Վրդ.ի առաջնորդութեամբ պացին հոպարապետին քով: Ան ապահովցուց պանոնք թէ այսուհետեւ խոպոպութիւն պիտի տիրէ: Թիչ մը ժամանակ անցնելէ յետոյ՝ հեռագիր մը կարդացւ, ուսնելով Սուլթան Համիտի գահընկեցութիւնը եւ Սուլթան Մէհմէտ Բէշիսին գահակալութիւնը, զոր բաբեմպիութիւններով եւ բուռն ծափահարութիւններով ընդունեցինք:

Ահա այսպէսով Հաճնոյ վրայ յարձակող ասոնեակ հոպարաւոր թուրքերու դէմ երկու չարաթ յաղթականօրէն դիմադրեց Հաճընը, այս անհաւասար կռուի մէջ կորսնցնելով միայն 20ի չափ կարիճներ:

ՀԱՃՆՈՑ «ԷՇԽԻԱ»ՆԵՐԸ

1909–ի Ասոնակի դէպքէն վերջ՝ Հաճնոյ ասրերը ապաստանած էին փախստական Տիգրան Կէօսէկէկեան, Հաճի Սամուէլեան, Համբարձում Կէօսէկէքեան, Յակոբ Գըզըրեան, Աւետ Կապպլեան եւայլն: Ասոնց ժամանակին Հաճընցի մեծաւորներէն Համբարձում ազա Բէճէկեանը իր ապարակին մէջ թուրք չէթէներու կոզմէ կ'առեւանդուի: Հաճընցիք այս լուրը առածնուն պէս կը բորբոքին եւ անմիջապէս ձին Թորոս Տարտապանեանը լեռը եղող Տիգրանի խումբին ղրկուին անցած՝ բոլոր ճամբաները կըտրելով, դերի կը բռնէ բոլոր թուրք պաշտօնեաները եւ կը հրամայէ, որ երեք 24 ժամէն Համբարձում ազան Հաճընն չի բերուի՝ բոլոր թուրք դերիները պիտի սպանուին: 24 ժամը չի լրացած Համբարձում ազան կը վերադարձուի ողջ առոջ:

Ձին Թորոս կառավարութեան ճանկերուն մէջ չէյնալու համար՝ Տիգրանի խումբին հետ կը մնայ լեռը: Կառավարութիւնը իր բոլոր միջոցները ի գործ դրաւ լերան այս զաւակները ձեռք անցնելու համար, բայց ի զուր, հետեւաբար Սահակ Կաթողիկոսին միջոցաւ սկսաւ գործել: Կաթողիկոսը իր կարգին ազդարարեց Հաճընցիներուն որ «ով որ այս աւազակներուն օգնէ անիծեալ թող ըլլայ»: 22 երիտվիներ առորդարութիւն տուին կառավարութեան թէ՝ պիտի չօգնեն անոնց: 1911–ին իրենց վերջին ընդհարումին մէջ թրք. կառավարութեան բանակն մեծ կորուստ պատճառելէ վերջ՝ Համբարձում կէօսէկէկեանը կ'ապաննուի, իսկ ձին Թորոս, Տիգրան եւ Յակոբ՝ կ'ապաստանին Թէրքեանները տունը: Հոն, 24 ժամ կը կռուին, ի վերջոյ կառավարութեան կողմէ չէնքը կրակի կը տրուի, բոցերը կը բարձրանան երկինք, կռուողները այրուած ու խանձուած վիճակով դուրս կը խուժեն, թուրք պաշարողները կը փախչին, սակայն երբ կը տեսնեն որ Տիգրան եւ իր ընկերները անկարող են կրակելու կը յարձակին անոնց վրայ եւ վայրենաբար կը յօշոտեն պանոնք: Այս խումբը թէեւ ունեցաւ իր սխալները, սակայն այսպիսի տխուր վախճանի մը արժանի չէր եւ որը բարենիշ մը չպատճառեց Հաճընցիութեան: Ինչ որ ալ ըլլար անոնք Հաճընցի էին...:

ԵԹԷ ԲԱՐԻՆԵՐ ՉԸԼԼԱՅԻՆ

Ասոնակի կոտորածին, ես Գարսփոպար Մէհմէտ անուն թուրք ազայի մը քով կը ծառայէի: Հոն կը պոնուէին Հաճընցի 4 բնտանիքներ, իրենց հօտերով միասին, որոնք քաղաքէն դուրս կը բնակէին իրենց հօտերուն ճարակ հայթայթելու համար: Երբ քաղաքը պաշարուեցաւ թուրքերէն, անոնք դուրս մնացին, ինչ որ մահ կը նշանակէր եւ անոնց փրկութիւնը մտածել պէտք էր: Դիմեցի Մէհմէտ Էֆէն-

տիրին, ապաչեայի որ իր ապրեցութիւնը ի զորձ դնէ, զէթ այս չորս բնաւորիներու ապաուժին, որովհետեւ Մէհմէտ Էֆէնտին համակրանք ունէր վրաս, խնդիրքս կատարեց, մարդ դրկեց անոնց քով եւ առտյ կոտորածէ եւ կողոպուտէ փրկեց գանոնք: Մինչդեռ հազարաւոր հայեր, որոնք պիտիները կը գտնուէին, ջարդուեցան անպաթօրէն, եւ երբ կարդը հասաւ Մէհմէտ Էֆէնտիին մարդիկը անվրնաս բերին այդ չորս բնաւորիները եւ յանձնեցին կառավարութեան: Մեր կարդին չնորհակալ մնացինք այս մարդասէր Մէհմէտ Էֆէնտիի ջանքերէն:

Եթէ այս տեսակ բարիներ չըլլային, արդեօք աչխարհ ի՞նչ պիտի դառնար...:

ԽԻՍՏ ՀԱԼԱԾԱՆՔ ՀՆՉԱԿԵԱՆՆԵՐՈՒ ԴԷՄ

Հնչակեան կուսակցութիւնը որ Անմահն Ժիրայրով ստեղծացաւ եւ Ազատի միջոցաւ կաղապարուեցաւ, Թուրք «Սահմանադրութեան» հռչակումէն վերջ աւելի լաւ վերակազմուեցաւ եւ ունեցաւ 600-է աւելի պիտակից անդամներ: Այլեւս կառավարութենէ վախնալու պատճառ մը չունէր, եւ արդէն իր ծրագիրը հրատարակած եւ կառավարութեան արտօնութիւնը առացած էր: Բայց եւ այնպէս որոշ վերապահութիւնով կը յարաբերուէր կառավարութեան հետ: Ուստի, միայն 50 անդամակիցներու անունները ըսուած էր կառավարութեան, եւ երբ ծանօթ զոց ևամակներ բաժնուեցան Թուրք պետերու մտերմարներուն, ընդհանուր կասկած մը եւ անվստահութիւն ծագեցաւ հայերու մտքին մէջ, մանաւանդ կուսակցականներու: Որով, զգաստի կերպով ձեռնարկուեցաւ ինքնապաշտպանութեան միջոցներու ընդարձակումին եւ աւելի հզօր թափով մը զործի լծուեցաւ Հնչ. Կուսակցութիւնը: Մէկ կողմէն՝ կեսարիայէն եւ Խակէնտրունէն կարելի եղածին չափ զէնք կը փոխադրէր մեծամեծ զոհողութիւններով, մէւս կողմէն՝ կարելին կ'ընէր պինդելու անպէն պետերու հայութիւնը:

Այս զործը պահ մը կասեցաւ վատ հայու դաւաճանութիւնովը: Այդ հայտնուն վատը կը կոչուէր Աբամ Մանկրեան, քաղաքապետութեան քարտուղարը: Իր ապերատ վարմունքովը արդէն տեսլի զարճած էր ժողովուրդին եւ կասկածելով թէ Հնչակեան կուսակցութիւնը զինքը պիտի վտարել տայ իր պաչտօնէն, ուզեց տղոց հարուածով մը չախչախել զայն: Ան՝ իր կողմէն կը չարագրէ սպառնագիր մը, որուն մէջ կը յայտնէ թէ Հնչակեան կուսակցութիւնը կը պատրաստուի վրէժ լուծել Թուրքէն, եւն.: Ու այդ սպառնագիրը որպէս թէ կուսակցութեան կողմէ պատրաստուած, Աբամ Պօյաճեանի (Սանդուրի տղան) եւ Աբամ Ճիկէրճեանի ձեռքով փակցնել կուտայ Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ դուռը: Անտարակոյս ուրիչ տեղեր ալ պիտի փակցնէին այդ թուղթերէն, եթէ տեսնողներ արդէք չի հանդիսանային: Այդ տղաները կը ձեծուին Տիգրան Ճըխըրտըմեանի եւ Աբմենակ Շաչեանի կողմէ եւ կը պարտաւորուին ճչմարտութիւնը խոստովանելու: Այնուհետեւ անոնք կը տարուին կաթողիկոսին մօտը, որ այդ միջոցին Հաճըն կը գտնուէր: Հոն ալ կը կրկնեն իրենց խոստովանութիւնը թէ Մանկրեանը տըւած էր զրութեան օրինակը եւ իրենք ընդօրինակած են եւ վարձատրութեան մը փոխարէն պիտի փակցնէին եկեղեցիներու դուռները:

Հնչակեաններու պահանջքին վրայ կաթողիկոսը այդ տղաները յանձնեց կառավարութեան, որ իր կարդին սկսաւ հարցաքննութիւններ ընել: Ապերատ այս տղաները ուրացան իրենց նախապէս բրած խոստովանութիւնները: Այն ատեն խնդիրը կնճռոտեցաւ, կառավարութիւնը սկսաւ կասկածիլ Հնչ. Կուսակցութեան վրայ եւ սկսաւ ձերբակալութեան: Գործը՝ պայմազամը ինքը ձեռք առաւ, իրեն նախապէս ցոյց տրուած Հնչ. 50 ընկերներէն 46-ը բանտը լեցուց, որոնցմէ մին ալ ես էի: Քննութիւնը չարունակուե-

գաւ (դարբ մնացորդներն էին՝ Ա. Կէչիճեան, Տ. Շերբերեան, Վ. Ձէրէճեան, Ս. Պահատուրեան)։ Ես ինկած էի ամբաստանեալ (թուղթերը փակցնող) ադգ խաչը, իմ պըտմութիւս վրայ սահմանեցան անգամ մը եւս պատմել իրագործութիւնը։ Ասոր վրայ յորդորեցի պիրենք, որ ապերասպով մը յար ատն կատարութեան թէ՝ իրենք երկիւղն առեղած՝ խեղաթիւրած էին խնդիրը եւ պատրաստ են ճշմարտութիւնը յայտնելու։

Գալմագամը ապերասպերը առնելուն պէս նայեցաւ իր ներկայութեան կանչեց ամէն երկու ամբաստանեալները, որոնք մանրամասնօրէն յայտնեցին թէ ապառնապրի հետ-

Հաճնոյ հարազատ եւ արի զաւակներէն՝
ԿԱՐԱՊԵՏ ԿԻԶԻՐԵԱՆ
(Պախրատ)

նակը Մանկրեան եւ իր ընկերներն են։ Կառավարութիւնը թէեւ ճշմարտութեան վերահասու եղաւ, սակայն համոզուած պէտք չունէր։ Կառավարութիւնը անտարբեր չէ եւ պատրաստութեամբ մը կը պատի։ 46 ընկերները մէկիկ մէկիկ հարցաքննութեան եւ մէկ մասը ապատ արձակուեցաւ։ Բանտը մնացին՝ Կարապետ Կիպիրեան, Նազարէթ Շերբերեան, Արմենակ Մելքոնեան, Սարգիս Գօճաչեան, Մանկրեանի փափաքն էր ալ քանի քանիները ջախջախել, անոր համար իր բոլոր պատրաստութիւնը ատոնց վրայ կեդրոնացնել ուզեց։

Վերջիվերջոյ չորս երիտասարդները եւ թուղթի փակրնագները զրկեցին Ատանա, Պատերազմական Ատեան։ Այս միջոցին էվէրկի մէջ առաջի մը պատմութիւն հետեւանքով եղած հետապնդումները իրենց գլխ ապրեցութիւնը առնեցան Հաճրնի միջավայրին վրայ եւ ձերբակալուածներու ապատ արձակումը դժուարացուցին։ Կառավարութիւնը պահանջեց 50 Հնչակեաններէն դարձ մնացած 4 անձերը, ապառնալով պատասխան, եթէ անոնք կառավարութեան չյանձնուէին։ Այս միջոցին Ատանայի կառավարութիւնը կանչեց Ադամ Մանկրեանը որ վարիչն եւ կառավարութեան հակկշռուց թէ ամբաստանեալները դիտաւոր յանցաւորներն են եւ Հաճրնի խառնակիչներ։ Պատերազմական ատեանը անոնցմէ երեքը, Կարապետ Կիպիրեան, Նազարէթ Շերբերեանը եւ Տէր-Պօղոս մահուան գատապարտեց։ Դարձեալ մահուան գատապարտեց Ադամ Պօղոսեանը իրրեւ խանգարիչ, իսկ Արմենակ Օգուզլուեան, Սիմոն Պահատրեան եւ Սարգիս Գօճաչեան 101 տարուան տաժանակիր աշխատութեան գատապարտեցան։

ՆՈՐ ԵՒ ՏԽՈՒՐ ԵՂԵԼՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Այս միջոցին Հաճրնէն հաւաքուած նայրագիր դին-

սրնկերը, որոնց խմբապետն էր Ենովք Տարատալեան, մինչեւ Վահկայի բերդը կ'երթան եւ անկէ կը փոխին։ Նախկին փախստականները անոնց միանալով չէիմական խումբ մը կազմեցին։ Կառավարութիւնը կը սոսկար այս խումբէն, ուստի կեղծիքով եւ ազատնալիքով համոզեցին Հաճընի հարուստները, որոնք իրենց կարգին բռնացան փախստականներու վրայ, որպէսզի չանձնեն. փաստաբկելով թէ փախստականներու պատճառով Հաճընը պիտի կործանէր կառավարութիւնը եւ ժողովուրդն ալ սուրէ պիտի անցնէր։ Փախստականները ճարահատ՝ անձնատուր եղան ու պինդուր փախստականները իրենց գունդերը զրկուեցան։ Անոնցմէ մէկը Աւագ Դապալեան չյանձնուեցաւ եւ մեզի սրիչ երեքին, բայց ատոնք ալ ճարահատ, վերջ ի վերջոյ յանձնուեցան կառավարութեան, որ պանդ զրկեց Աւանա։ Կառավարութիւնը պատճառներուն հրաման ուուած էր ճամբան պանդ սպաննել. փոխնակով թէ անոնք կրնային սեւ կերպով պատասխան պատասխանութիւնէ։ Ճամբան առաջին անգամ պատրոնները Արշակ Կէչիճեան եւ Տիգրան Երիցեանցեան կ'սպաննուին, բայց վերջիններէն Վարդապետ ձէրէճեան կը յաջողի փախչիլ՝ ջուր թափելու պատրուակին տակ, թէեւ հեւուէն բազմաթիւ զնդականներ կ'արձակէին, բայց չի հանդիպիր եւ կ'ազատի, որով Աւագ Կապլեան միայն կը սպանուի Աւանա։ Ան պարզ պինուորական դասակից մըն էր, կը զրկուի իր գունդը։

Վարդապետ ձէրէճեան իր փախուստէն յետոյ կ'երթայ Սիս եւ կ'ապաստանի եպրոքը քով։ Եպրայրը՝ վստահ իր մեծ ազդեցութեանը, կը խոստանայ որ Սիսի կառավարութեան կողմէ ան զրկուի Աւանա։ Հոն ձէրէճեան կը դասապարտուի 101 սարուայ տաժանակիր աշխատանքի եւ կը զրկուի Մուսալի բանտը, ուրկէ 3 ամիս յետոյ բանտի ծածկոյով փախուստ կուտայ 17 բանտարկեալներով։

Այս դէպքէն վերջ երեսուն նոր մտանիչ մը՝ Աբտոլ Ձիկէրճեանը։ Ան՝ պինդարձութենէ կը հասկնար, ա-

մէն Հաճընցի որ զէնք մը ունէր կամ պիտի գնէր, անպատճառ անոր դնահատումին կ'ենթարկէր նախապէս, ուստի լաւ գիտէր, թէ ո՞վ եւ ի՞նչ տեսակ եւ քանի՞ զէնք ունի։ Կառավարութիւնը այս տեսակ մէկուն մը պէտք ունէր։ Անոր խոստումներ ընելով յաջողեցաւ զէնքերու յիսկատար ցանկ մը ձեռք անցնել։ Լրտեսը կը փառաւորուէր եւ կը յոխորտար։ Կառավարութիւնը, տեւէ ձեռնարկ չըրաւ մինչեւ որ Զէյթունը տեղահանող պինուորական սիւնը Հաճընն հասաւ։ Զինուորներու ժամանումէն 2 օր յետոյ՝ հետեւեալ բերուած 2 փախստական հայ պինուորներ գնդակահարուեցան վաճառատական արտին մէջ։ Յաջորդ օրը դատաճան ձիկէրճեանի ուսած ցանկին վրայ նշանակուած անձերը եւ ուրիշներ՝ որոնք խելահասներ կը նկատուէին՝ կանչուեցան վանքը եւ հոն բանտարկուեցան։ Այս միջոցին Աւանայէն հասաւ Ամին Պէյը, ու սկսաւ հետազօտութեան։ Ան, ցանկին մէջ նշանակուած անձերէն պահանջեց իրենց զէնքերը ու երբ ամէն օր ուրացաւ զէնք ունեցած ըլլալը, տանջանքի ենթարկուեցան։ Մտանիչի ցուցմունքներուն վրայ չատ անգամ զէնքերը երեւան կ'ելլէին։ Տանջանքի միջոցին Ամին Պէյ կը պոռար, «Հաճընցիներ, ես եմ Ձեր Աստուածը եւ ձեր Քրիստոսը, եթէ զէնքերնիդ չի յանձնէք, ամէնքդ ալ կը փճացնեմ...»։ Ոմանք չտակալով տանջանքին իրենց ձեռքով յանձնեցին իրենց զէնքերը։ Այս իրազութիւնը պատճառ դարձաւ որ ա'լ աւելի սատակացնէին մնացեալները տանջանքները։ Վերջապէս ժողովուրդը ահաբեկած՝ ի'նչ զէնք որ ունէր բերաւ յանձնեց պինուորական մարմնին։

Զէնքերը յանձնելով Հաճընցին կը յուսար միամտաբար որ ա'լ հանդիստ պիտի բնակ, քանի որ կը համակերպէր կառավարութեան հրամաններուն։ Չարուստները մանաւանդ չատ վստահ էին ատոր, քանի որ միշտ հաւատարիմ գտնուած էին կառավարութեան։ Բայց ահա, ամէնէն առաջ անո'նք տարագրուեցան ամենապէշ պայմաններու մէջ, ոմանց նոյն-

Հաճիոյ Հիւակեան եւ Պաշճակցական գործիչները օրօնցքի երկուքը մեռուան եւ միւսները գլեռնոյ բանուորներու դասապարտուեցան:

Ոսկեվ Ա.Ա. — Ստեփ կարմ. գոյն Տիգրան Պետրոսեան, Մրբ. Յակոբ Տիգրան Պետրոսեան, Մեսրոպ Տիգրան Պետրոսեան, Ոսկեվ Ա.Ա. — Ստեփ կարմ. գոյն Տիգրան Պետրոսեան, Մրբ. Յակոբ Տիգրան Պետրոսեան, Մեսրոպ Տիգրան Պետրոսեան:

իսկ Իոյլ չի արուեցաւ միանալ իրենց ընտանիքին, կամ առնէն առնելու անհրաժեշտ առարկաները:

Ամառուն կ'արժէ յիշատակել Մարաիրոս Թէօմպէլեանը, որուն նամաններէր հպարտութիւնն են: Ան չինած էր Հաճրնի վարժարանը, զոր Բերդ անունով որակեցին եւ իրապէս ալ ան կրնար բերդի մը ծառայութիւնը մատուցանել, ինքնապաշտպանութեան առնն:

Այս պարզական չէնքի չինութեան միջոցին՝ մանուկ Արամ Ձիկէրճեան Ուստա Մարաիրոսին քով աշկերտ էր եւ կը յուսար փեսայ ըլլալ անոր, բայց Ուստա Մարաիրոս ճանչցած ըլլալով անոր դէշ նկարագիրը, մերժեց անոր առնլ իր աղջիկը: Ապիրատը անկէ իր վրէժը լուծելու համար կ'երթայ եւ կ'ըսէ անոր, թէ՝ պինուզական մարմինը քննելով հաստկացած է Բերդ վարժարանը չինողին ոչ ըլլալը եւ ուրջան է կարելի առնլ անոր բաղուինները: Մեղմ Ուստա Մարաիրոս պատասխանով թէ այդ գաւառանքը ամէն բան կարող է ընել, բայց վերջ յուսահատ՝ ինքզինքը կախեց: Իսկ գաւառապիրը կրցաւ հասնիլ իր նպատակին, բանի ամուսնանալով անոր աղջկան հետ:

Վատանուն այս մանուկը Տէր Զօրի մօտ՝ վրէժխնդիր Հաճրնցիներու կողմէ չատ առատ կ'ըլլայ եւ իր պիտիը չունեցաւ կեր կր գտնայ անապատի մէջ:

ԱՆՁԻՏՈՒԱԾ ՀԱՁԸՆՑԻՔ ԴԷՊԻ ԱՔՍՈՐ...

Ահաւ բնչհանուր տեղահանութիւնը: Շատերը ոչ պրամ ունէին, եւ ոչ ալ փոխադրութեան միջոց, ուստի ստիպուած էին ունեցածնին ծախելու, եւ տակ ամէն տեղ վաճառուած՝ ա՛լ ունէի՝ կառարեալ նուազուրդ: Տունի մը ամրողջ կահ կարասիները չէին բաւեր էշ մը գնելու: Քիչ չատ բարեկեցիկները իրենց ունեցած տուն, արտ, ապրանք

ու կենդանիները կը յանձնէին Թուրք «բարեկամ»ի մը, որը կը խոստանար «վերազարձնել» նոյնութիւամբ իր առաջադր՝ տիրոջ ոչնամբ վերադարձին: Այսպէս, չատերը առանց դրամի ճամբայ էան... Արարիոյ անապատաներուն մէջ ահռելութիւնով եւ հետանպատիւնով մեռնելու կամ յօշոտուելու թափառաչքիներէ, քուրդերէ, չէրքէզներէ կամ չէչէններէ:

Հայրս ալ՝ իր ունեցած ազդեցու հօտր, տունն ու տեղը եւ կամ կարասիները յանձնեց Թուրք «բարեկամ»ի մը՝ ու ճամբայ ինկանք դէպի Գարա-Փագար: Ապա ուրիշն, Հաճրնցին գանգատածօրէն քշուեցաւ դէպի մահաստաններ ուր գրուելով պիտիրան եւ անապատաներուն մէջ օրէ օր հալիցան ու ի վերջոյ չարգուեցան Թուրք կառավարութիւան հրամանով, որու մասին չատ գրուած է, որը ատանց կրկնելու մենք հատնինք Զինադադարին:

5 երկար տարիներ ոչ միայն Հաճրնցին այլ ամբողջ հայութիւնը Տէր Զօրի եւ Մուրիական կիզիչ անապատներուն մէջ ամենատարբ բարբարոսային չարչ եւ գուլումներու ենթարկուելէ վերջ գինադադարը հռչակուեցաւ:

Մենք Համս ինկած էինք: Հոն խմացանք թէ Հալէպէն, Անգլ. հրամանով երկու խումբ Հաճրնցիներ Ատանա մեկնած են: Առաջին խումբին խմբապետր եղած է Յարութիւն Յովակիմեան, երկրորդին՝ Անանիա Խմխանեան:

Երբ որ այս խումբերը Ատանա կը հասնին, Պօղոս Էֆ. Թուրաբդիանն հրամանատար կը կարգուի անոնց վրայ, Հաճրնր վերադարձելու համար: 150 հոգի բազկացեալ այս խումբը կը մեկնի Սիս, ուր մարդուելէ վերջ կը գալին Հաճրն: Վահկայի ձորին մէջ Թուրք չէթէներու գնդմութիւան կը հանդիպին, բայց անոնց չգիան կարելի վերջ՝ կը մտնեն Հաճրն:

Այս լուրը տալ ուելի ատամկացուց մեր հայրենադարձութիւնը, եւ հակառակ Անգլ. եւ Արար կառավարութիւան ատատաձեռնութիւան, որոմ մեր պէտքերը լիուլի կը հոգա-

ւէին, ինդրագրելով կամ բերանացի պիմելիներ իշխանութիւան, որպէսզի մեզ փոխադրեն մեր հայրենիքը: Անգլ. գինուորական իշխանութիւները անգործ գանուելնուս մեր գիմումին, ատարկելով իրենց երթալիք վայրերու հակառակ որ մեր ուզած չըլլալով կրնան գժուարու-

ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ՝ ՊՕՂՈՍ ԹՈՒՐԱԲԴԻՍԵԱՆ

թիւններ պատահիլ եւ ամենայն դէպս վերապրողներդ կարող էք... Բայց մեզի կը պակսէր կ'երեւի իմաստութիւնը այդ խօսքերու ճշմարտութիւնը իմանալու, ուստի չարաչար հակիցինք մեր դիմումները: Մեր ժամին վրայ սկսանք վախճիլ դէպի Հայկ, ուրիկ կանոնաւոր կերպով դրկուեցանք մինչեւ ձիհան, Սիս եւ վերջապէս Հասանք Ճաճրն: Մեր հայրենիքը կրկին ականելու ուրախութիւնը մեզմացնել սկսաւ ա'չ միայն մեր առաջապանքները, այլեւ մեր սիրելիները կրնաւոր ցաւը:

Բ· ՄԱՍ

ՎԵՐԱՊՐՈՂ ՀԱՃԸՆՑՈՒԹԻՒՆԸ ՍԿՍԱՒ ԳՈՐԾԻ

Հաճրնի մէջ չատ առնեք ապրուած էին, կը մնային միայն ապին անդին կպպնացած վայրերը եւ Հայ Ազգ· Վարժարանը՝ որ նկատ կեդրոնը Հայ Ազգ· Միութեան:

Այս պէշ եւ ցաւատիպ վիճակը առաջ արգանք հոսեցընել ուսուց մեր աչքերէն· բայց վաղահ մեր չինարար յառկութեանց՝ չուտով ափսուեցանք, եւ իսկոյն սկսաւ վերաշինութեան գմայլելի եռանդնը: Թուրք կառավարութիւնը վախած էր, Հայկական կառավարութիւն մը ձեւացուցինք: Հայերս, անհատն հրճուանք կ'զգայինք տեսնելով որ Հայը կ'ըլլար իշխող եւ թուրքը՝ հպատակ: Թուրքը ընկճուած կուգար ինքնաբերաբար իր ծառայութիւնը մատուցանելու մեզ, կը բերէր առաջարէն ուտելիք եւ անասուն կամ կարասիներ, մեզ սերտաշահելու համար:

Դարերէ ի վեր հրամայող ու կզօզոպող ցեղը՝ հիմա ստրուկի հոգեբանութիւն եւ համակերպութիւն ցոյց կուտար: Ֆրանսայի անունը ստրած կ'ապրէր անոր: Հայերս այս միջոցին ճշմարիտ վեհանձնութեամբ վարուեցանք թուրքերուն հետ եւ ցոյց տուինք թէ մենք կրնանք չատ բարձր պահել մեր գործուց ասպիէն: Ֆրանսական դիւանագործական իշխանութիւնը՝ որու կեդրոնը Սիս էր, օգտուեցաւ թուրքերու այս բարոյալրումէն ու մեզ հասցուցած վնասներէն· ուստի, աչքառու անձերը կանչուեցան Սիս· բանտարկուելան եւ մեծամեծ տուգանքներով եւ կաչառքներով միայն արձակուեցան: Այս «պատիժ»ը ստացաւ նոյնիսկ ամենահեռաւոր անկիւնները, ուր որ դրամատիկ մը կը գանուէր կը կանչուէր՝ իբրեւ Հայերու ինչքերը յափշտակող եւ այս ձեւի «պատիժ»ը մը կ'ենթարկուէր Ֆրանսայինելու կողմէն:

ՈՂՔ. ԱԽԵՏԻՍ ՉԱՎՏԱՐԵԱՆ

Հաճրնի վերապրողները վերադառնալով հայրենիք հետզհետէ անոնց թիւը հասաւ 7000ի: Ընդհանուր քաչալութեամբ նոր Ազգային Մխիթիան մը բնարտնեցաւ, որուն առաջնորդեցաւ Աւետիս Զամարեան, որ իրեն վստահուած պաշտօնը կը վարէր կատարեալ գիտակցութեամբ. իսկ Մխիթիանն ալ, իրրեւ Օրէնսդիր ժողով, ինքզինքը արժեցուց:

ԱՏԵԼՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱՆՈՐՈԳՈՒՄԸ

Ժողովուրդը քիչ չատ անդամագրուեցաւ: Թուրքերը, կարծես մրցումի ելած էին իրենց «նախկին բարեկամ» հայերուն օգնութիւն բերելու գործին մէջ: Մէկը իր «բարեկամ»ին անկողին կը բերէր, միսը՝ խոհանոցի անօթներ, ուրիշ մը ուտելիք հաց: Ժողովուրդն ալ սկսաւ աշխատիլ հետզհետէ: Ամանք ատիկան արձանագրուեցան եւ կառավարութենէն թոշակ առանալով սկսան բարւոքել իրենց արհեստութիւնը: Ամերիկացին հին պղեստեղէններ հասնելով չքաւոր ժողովուրդին մեծագոյն օգտակար եղաւ: Բարերգականն ալ վստահացաւ իր օգնութիւնը եւ չքաւորին հաց մատակարարել: Դպրոցներ բացուեցան, որոնց մը հաստատուեցաւ: Նոր Առաջնորդ Սարաճեան Գեւորս Եպիսկոպոս իր պաշտօնին գլուխն անցաւ ու ան, բարի հոր մը պէս քաջալերեց ժողովուրդը, այս աշխատութիւնովը եւ խնամատարութիւնովը վերաշինել սկսաւ իր քանդուած օճախը: Վերջապէս ամէն երեւոյթ յոյս կը ներշնչէր բնականոն վիճակի մը հասնելու համար: Թուրք կառավարութիւնը փոխած միջոցին չէր կրցած վոխադրել իր արմատիկները, որոնք ամբարուած էին հայ դպրոցին մէջ. Ազգ. Մխիթիանը ամէն յարմար ջանքեր բնելով յաջողեցաւ մեծագործանակ արմատիկ ամբարել եւ առատօրէն տալ ժողովուրդին: Այս ալ նախախնամական հարց մը եղաւ մեզի, քանի որ այսպիսով միջոց կ'առնենայինք թալրտուած մեր անհատութիւնը վերականգ-

նելու: Պէտք է խոստովանիլ որ Թուրքերէն՝ ատրպատրութեան սկիզբներէն իրենց յանձնուած կենդանիները, այծ, կով, եւն. ինչպէս եւ կամ կարասի բերով եւ յանձնարներ եղան իրենց ախբերուն, մեզ սիրաշահելու, այնպէս որ չսաեր կրցան առաջուան պէս յեղներ կալել իրենց կիմաններով եւ սկսան պանիր եւ իւղ պատրաստել: Եղան նաեւ կարգ մը կռիներ ու դասեր, որոնք հանուէին Հայերէ, որոնք ատրպատրութիան երկիրը առնելու ատեն իրենց ծախած ապրանքները եւս կը պահանջէին, ամէն ծախուած բլլալուն համար: Թուրք գնորդը կը պնդէր թէ՝ պարտաւոր չէր եւս ապրանքը, քանի որ երկուսեակ հաւանութիւնով վաճառուած ու «գնուած» կին...: Հայերը վկաներով՝ հաշտարար Դատարանէ մէջ հակառակը կը հաստատէին, եւ դատարանական վճռով կը դարձնէին կամ կը վաճառէին թուրքին ապրանքները՝ որպէսզի հաստատուի Հայուն պահանջը:

Այսպիսի գործողութիւնները պատճառեցին կարգ մը թուրքերը, որուն պատճառու Հայու Հանդէպ ծայր աստիճի չէ հոգի մը եւ բանել սկսաւ կապը որ այնքան «սիրալիր» կերպով սկսած էր...:

Բայց եւ այնպէս թուրքերը ուշագիր պտնուեցան արմաւիրի եւ այլ բերքերու առատնորդի գործողութեան մէջոյին:

Տատնորդի այս վաճառումին համար պէտք բազմեկոյն թուրքերը կանչուեցան Հանդն, որպէսզի աճուրդին մասնակցին: Անոնք յայտնեցին թէ՝ իրենք բոլորովին ձեռնպահ կը մնան այդ աճուրդէն, որպէսզի անկէ գոյանալիք չափ՝ ամբողջովին Հայերուն բլլայ, քանի որ անոնք ատրպատրութենէ գործած եւ ստանձներնին ստուգած բլլալով՝ չատ աւելի պէտք ունէին վերականգնուելու եւ այդպիսի չափերու: Թուրքերու այս մտածումն ու ձեռքը ոչ միայն գոհ թողուց Ազգ. Միութիւնը, այլ Հանդնի բոլոր ժողովուրդը, եւ մասամբ մը աւելի սերտացուց երկու տարբերու միջեւ գոյութիւն ունեցող բարեկամական յարաբերութիւնը:

ՋԷՔԷԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ԾԱՅՐ ԿՈՒՏԱՅ

Գանուեցան ծայրագոյն չափամոլներ, որոնք իրենց ընչաքաղցութիւնը չափազանցութեան տարին: Առանցքէ էր Տրգատ Տրգատեան անուն անձը, որ Քէօթիւնի Քիւչիւք Տուրան անուն թուրքէն իր պահանջը գանձելու համար՝ դատարան դիմելով վճռագիր մը ձեռք բերաւ, բայց պարտապանը վճարելու անկարող գտնուելով՝ չատ ապերասանքներով պարմանաժամ խնդրեց իր հայ պարտատէրէն: Այս վերջինը սակայն, անզգօն գտնուելու, բանի միջոցներու դիմելէ՝ այն աստն Տուրան յուսահատած՝ լիա ելաւ եւ սկսաւ չէթէութեան: Հաճրնի պաշարումին՝ այս մարդը չատ չարիք գործեց:

Ակիզ գատ՝ ուրիշներ ալ ամբաստանեցին Քէօչիւր Կէլիցի Օսման անուն անձը՝ բանալով թէ՝ տարագրութեան միջոցին ան կողոպտած է կարգ մը Հաճրնցիներէ: Այս անձն ալ, զգալ թէ փրկութիւն չունի ուրիշ կերպով, փախաւ եւ եղաւ չէթէ...: Թէեւ կառավարութիւնը կը հետապնդէր փախստականները բայց հետքերնին անգամ չէր կրնար գտնել, իբր թէ...:

Այսպէսով հիմ կը դրուէր չէթէութեան տեղական չարժումին, որը յետագային օգտագործուեցաւ Մուսթաֆա Քէմալէն:

ՓԱԿԱԳԻԾ ՄԸ

Կ'արժէ յիշատակել նաեւ Գագրպ Հասան անուն թուրքը, որ նախկին չէթէ եղած էր: Վերջիս սակայն, հանգուցեալ մէկ-երկու խելքը գլուխ անձերու յորդորներէն՝ անձնասուր գործաւ իր ազգական Համզայի հետ, Ֆրանսական կառավարութեան, որ խոստացած էր նեղել անոնց գործած նախկին սխալները:

Պապրդ Հասան, պաշտօնի կոչուելու իրր առիթան դիմաւոր, ուրկէ յետոյ իրրեւ պահապան բնակեցաւ Հաճըն Առաջնորդ Պետրոս Եպս. Սարահանի եւ իր բնակակիցներուն, որոնք Սիս կ'երթային Հաճընի հայութեան վիճակը ներկայացնելու Ֆրանսական կառավարիչին: Երբ այս պատգամաւորները համրան յարձակում կրնային Ասկի չէթէներէն, ան, կրցաւ մէկ քանի ընկերներով լաւ պաշտպանել յարձակման ենթարկուողները: Երեն կ'ընկերանային քանի մը հոյ առիթաններ, որոնցմէ կարեւոր է յիշել Յարութիւն Յովակիմեանը, որ վիրաւորուեցաւ այդ կռիւներ մէջ, վարպետ կռիւկան, որ վարպետութիւն ունեցած էր լեռ բարձրանալու անմիջապէս եւ այդպէսկն պռոտալու. «Քաջալերուեցէք ապաք, ահա կը հասնինք»: Թուրք չէթէները կարծելով թէ եաեւէն պաշարուած են, փախուստի կը դիմեն: Այդպէսով կ'ապահովեն մեր Առաջնորդ Եպիսկոպոսը, Պատուելի Հոչակաւորներուն եւ միւս ընկերները, որոնք Սիս հասնելով անմիջապէս՝ խնդիրը կը ներկայացնեն Ֆրանս. կառավարիչին, որու յանձնարարութեամբ Պապրդ Հասան եւ Յարութիւն Յովակիմեան ապահովեան բարձրացան, միւս առիթաններն ալ առանձինաբար առաջնի բարձրացումով վարձատրուեցան:

Համպան ալ միշտ մնաց Հաճըն եւ իրրեւ ճշմարիտ հերոս մը եւ անկեղծ հայասէր մը ինն ամիսներ անդադար հաւատարմաբար կռուեցաւ հայերու կողքին:

***

Այնուհետեւ ժողովուրդի ուշադրութիւնը կեդրոնացաւ Միջիլի Զաւէշ Բզկէմ էֆ-ին վրայ: Այս մարդը ամբաստանուեցաւ թէ Հաճընի հայերուն թագած գոյքերը կեսարիա փոխադրած եւ իւրացուցած է: Կառավարութիւնը

պահանջից փոխարժէքը այդ ապրանքներուն: Եւ երբ ան մերժեց հաւատացնել՝ բանտարկուեցաւ: Ան բանտ մնաց մինչեւ Մայի պաշարումը: Այնուհետեւ ազատ ժողուեցաւ Ֆրանս. կին. իշխանութիւնէն ու չէթէութեան մղուեցաւ: Կիւրկկի Օսման Ղամպէր անուն թուրքը, որ չահակիպ էր Հաճընցի Թէրկեան Յարութիւն էֆէնտիին, որուն հետ բացած էին ոսկուարան մը: Թէրկեան էֆ. ատրպէրութիւնէ վերապարձին՝ ոսկուարանի հաշիւն վճարելու դիմաց մը պահանջից: Ոսկուարանը կը գտնուէր Ֆրանսական պրաման առմանէն դուրս, ուստի Ղամպէր Օսման, մերժեց ճանչնալ Թէրկեանի պահանջքը: Սա ալ բարկացած՝ անպատշաճ լեզուով նամակ մը կը գրէ եւ կ'ապառնայ: Օսման, կիւրկկի հարուստ եւ ազդեցիկ անձերէն ըլլալով, այս անարգանքը չի կարենալով տանիլ, իր բոլոր ուժերը արամադրեց չէթէութեան, իր վրիժը առնելու համար:

Ձիշտ այս պայքարը ամէնէն կարեւորներն են: Կային բազմաթիւ այլ պայքարներ նաեւ դուրս հարկ չենք տեսներ մանրամասնելու, բայց անոնք ամէնքն ալ հաւաքուեցան ու գործան ուժ եւ Քէմալական ազգային ընդհանուր յարձարարի տակ՝ նպատակին Թրքական չէթէական նոր շարժումին օգտագործան:

Հոս տեսնենք յիշելու թէ ատրպէրութիւնէ առաջ հայը դժգոհ էր Թուրքէն, բայց իր վրէժխնդրութիւնը մեղմ էր. երբ սակայն ատրպէրութեան բնիկները Թուրքերու գործադրած գազանութիւնները անգամ մը եւս տեսան եւ ապրեցան, իրենց վրէժխնդրութիւնն ալ տեսնելի բարբարոսներ եւ երբ վերապարձան, ու տեսան նաեւ որ, մինչդ չէր պահեր վարուելու Թուրքերուն հետ այնպէս, ինչպէս անոնք վարուած էին իրենց հետ յաճախ անգութօրէն ծայրայեղութիւնից դիմելով: Պատերազմի հետեւանքով Թուրքերն ալ կատաղակուած էին, եւ կարելի է ըսել թէ երիտասարդ էրիկ մարդ գրեթէ մնացած չէր, որովհետեւ պատերազմը կլանած էր գրեթէ:

Այս եւ նման հոգեբանական կարեւոր պատճառներ հետզհետէ անդիմադրելիօրէն զարկ կուտային չէֆիկեան անկարգ եւ անջատ խումբերը մէկտեղելու ընդհ. նպատակի մը շուրջ, որը օգտագործել պիտցաւ Մ. Քէմալը: Ամէն տեղ յրահաններ կը վխտային, որոնք կը գրգռէին թուրքերը եւ դանոնք կը մղէին վրէժխնդրութեան, փրօփականտիստական զօրաւոր պոռոտին վտառերէն էր «Հայերուն թուրք կանանց պատուին վրայ ի գործ դրած բռնաբարութիւնները», որոնք ի հարկէ չափազանցուած կը ներկայացնէին:

Լրահաւութիւն ընդունելէն պէտք է յիշել Հօճա Մէհմէտ անուն թուրք մը: Այս մարդը կը բնակէր Գալըպլը կոչուած թուրք գիւղի մխիթարին տունը առեւտուրի պատրուակով: Ան կը չրջէր բոլոր գիւղերը եւ կը գրգռէր գիւղացիները. չատ անգամ ալ Առանա, Մարաշ եւ Կեսարիա կ'երթար: Անշուշտ հաչիւ տալու իր գործունէութեան եւ ժողովուրդի տրամադրութեանց մասին:

Քիլիկիոյ թուրքերէն հարիւրաւորներ կը փախչին Մուսթաֆա Քէմալի բանակին միանալու համար, բայց ան կ'ըսէր թէ չէր ընդունէր զանոնք անոնց չի վստահելով:

Այդ չէֆիները ինքնագլուխ կը գործէին նախ, ամէն մէկ խումբ իր հաչուին. բայց երբ Մարաչի ընդհարումը տեղի ունեցաւ եւ չէֆիները յաջողեցան հալածել տեղացի հայերը. Քէմալ համոզուեցաւ անոնց ճչմարիտ հայրենասիրութեան, ու տանելով զանոնք իր կազմակերպութեան մէջ՝ որոչեց անոնց պիրքերը եւ պաշտօնները բարձրացնել եւ անոնց գործունէութիւնը կեդրոնացնել:

Թուրքերու այս ընդհանուր չարժումները ստիպեցին Հաճընցիները, որպէսզի ուժեղցնեն իրենց կազմակերպութիւնները:

Հաճընցիներու ամենամեծ մասը Հնչակեան կուսակցութեան կը պատկանէին, բայց կար նաեւ Դաշնակցութիւնը, որ թէեւ չատ քիչ էր, բայց ինքնապաշտպանութեան համար ուժի պէտք կար: Հետեւաբար միութիւնը անհրաժեչտ էր, որուն համար Դաշնակցութիւնը եւ այլ ուժերը համաձայնելու էր:

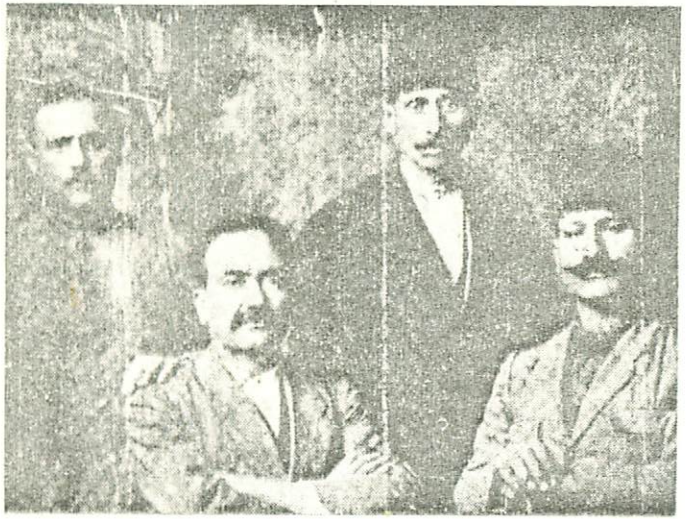
ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍ.Ը ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՂԻ ԴԵՐԻՆ ՄԷՋ

Հնչակեան Կուսակցութիւնը մտածեց իր յարմար պատած երիտասարդները ժանտարմ արձանագրելով պինել լաւ պէնքերով եւ ռազմամթերքով: Կուսակցութիւնը միայն ձիերուն պինը կը վճարէր: Այսպիսով, 25է աւելի ժանտարմաներ արձանագրել տուաւ Հաճընցի Պօղոս Թուրաբոյեանի հրամանատարութեան տակ:

Թուրքերն ուրախ էին որ իրենց վախմի բաբեկամին որդին եկած էր հրամանատար, որը իսկապէս պիտցաւ ինքզինքը սիրելի դարձնել ու փորձեր ընել Թուրքերուն: Ան, Թուրքերուն եւ Հայերուն հետ ունեցած վէճերը կարգադրելու համար երկուստեք գոհացուցիչ միջոցներ կը գտնէր:

Կար նաեւ Հայտոտանցի Գրիգոր անուն երիտասարդ մըն ալ, որ Փրանս. կառավարութեան կողմէ ժանտարմայի պատչ նչանակուած եւ զրկուած էր Հաճընը: Ան, խոտ միջոցներով միչտ ատրատիւ մէջ պահէր զանոնք: Հայրենիքի մէջ ունեցած բլլալով Թուրքերու գործունութիւնները եւ ծանօթ բլլալով Անգրանիկին՝ իր պարտականութիւնը կը կատարէր արդար վրէժխնդրութեամբ:

Այս պատճառաւ Թուրքերը՝ Փրանս. իշխանութեան պետ՝ Պրէմոնի մասուցին բողոքագիր մը: Պրէմոն Առանա կանչեց Գրիգորը եւ զրկեց թէեւ իր պաշտօնէն, բայց Ապր. Միութիւնը յաջողեցաւ համոզել զնդ. Պրէմոնը, թէ՝ այդպիսի մէկը անհրաժեչտ էր Հաճընի բերատա չրջանակին, ուստի ան վերահաստատուեցաւ իր պաշտօնին մէջ:

Հանինոյ Հնչ. վարչութենէն մաս մը

Ձախէն աչ.— Եռավ Տարտապանեան (Հաճրնի եւ շրջակայ բոլոր գիւղերու լիազօր Հնչ. գործիչ–գիմուորական, Իմքնապաշտպանութեան Կոմիտէի անդամ եւ Ախի պատուիրակ):

Ռուբէն Երիտ (Հաճրնի Հնչ. մասնաճիւղի վարչութեան փոխ ատենապետ եւ Իմքնապաշտպանութեան Կոմիտէի անդամ):

Յովհաննէս Պէհէրէնեան (Հնչ. վարչութեան անդամ եւ զապթականութենէն վերադարձին շինութեան գործադիր):

Սեդրակ Երիտրտարեան, (Հնչ. վարչութեան անդամ եւ հաշուակալ):

Ահա թէ ինչպէս մարդերը իրենց մեկ փրկութեան ապաւէնն դնացած էին Մուսա Լեռները: Ձմեռնային եղանակը չանդամ, ընդհարումները սկսած էին արդէն: Ուրիշ մէկդ չէր մնացած թաղերին...:

Ինքնապաշտպանութեան կազմակերպութիւնը Հաճրնի

գին, սկսած էր: Քաղաքին մէջ ունէր մօտաւորապէս 7000 բնակչութիւն մը, Հարաւա, ապրատ, մեծ ու փոքր, ծեր, երիտասարդ կին եւ այլ:

Կազմակերպութեան գլուխն էր Հնչակեան Կուսակցութիւնը, որը ունէր մօտաւորապէս 600 անդամ, իսկ Դաշնակցութիւնը՝ 25–30 անդամ: Առանձնացաւ մէջ–կուսակցական մարմին մը, որ կը բաղկանար հետեւեալ անդամներէ — Մ. Գալեան, Ե. Տարտապանեան, Դանիէլ Արտմեան, (Հնչակեան Կուսակցութենէն) Վարդան Ջալեան, Յ. Ջալեան, (Դաշնակցութենէն):

Երկակցրը պահուած հայ գիւղերու կազմակերպութիւնը, ինչպէս նաեւ Հաճրնի, Եռավ Տարտապանեանի յանձնուած էր իրը գինուորական:

Հաճրնցիները աչխատանքի մղուած էին մղձաւնի պէս, գիշեր ցերեկ պատրաստութիւններ կը տեսնէին:

Մինչ այդ, Ախի գինուորական կառավարիչ գաբրիէլն Թէլլարան, Հաճրնի ժանտարմներու հրամանատար Պօղոս Թուրաբդիանի միջոցաւ լուր հասցուցած է թէ՝ Հաճրնի վրայ յարձակելու համար թուրքեր երեք կեդրոններու մէջ գինուած կը հաւաքեն: Ուստի, մինչեւ որ Ֆրանս. ուժերը հասնին՝ Հաճրնցիները ինքզինքնին պէտք անակնկալներու առջեւ չդտնելու համար՝ երեք օտար բնաբնն եւ իրեն ներկայացնեն: Թուրքարդիանն առանց ժամանակ կորնցնելու կը վերադառնայ Միհէն ու Հաճրն հասնելուն պէս՝ Հնչ. Դաշ. Լիֆերն ու Ապ. Մխիթ.ը նաեւ քաղաքի իշխանութիւնները ժողովի մը կը հրաւիրէ իր ատեանէն, ուր Հաճրնի գայմագամ Պ. Արմենակ Թաշտասալի կոչմէ եկած ատաջարկները կը հաղորդէ, եւ ապա բառական վիճաբանութիւններէ վերջ մթագնութեամբ կ'ընդառաջին՝ Եռավ Տարտապանեան, Եմաւան Փոխիոլեան եւ Կարապետ Օղլուգեան, որոնք ներկայանալով Թաշտասալին պիտի առանձնէին իրենց պաշտօնը:

Այդ օրերուն էր, որ Երեւանի Հանրապետութեան ճա–

նաչման լուրը հասած էր Հաճըն, ի՞նչպէս կարելի է նկատակրել այդ օրը, հարանի՞ք եսեմ ինչ ուրախութիւն... բայց մէկ բան կրնամ ըսել որ, այդ օրերուն Հաճըն խնդութեան եւ խենդութեան ժամերը կ'անցնէր...:

Նոյն դիշերը Պ. Շմաւոն ճաշկերոյթի հրաւիրած էր Ազգ. Մխիթեան առենապետ՝ Աւետիս Զամարեանը, Յակոբ Թէրզեանը, Հաճի Տրզատեանը, Էնովք Տարագանեանը, Կարապետ Օղլուգեանը, Առաջնորդ՝ Սարաճեան Եպիսկոպոսը եւն.: Այս խնճոյքի ընթացքին հեռագիր մը առացան, որուն մէջ Պ. Թէյրեան երեք ոսկիները կ'ուղէր: Պ. Շմաւոն ինչ չուզեց մեկնիլ, բայց ներկաններէն ամէնքով՝ հետեւեցաւ:

Հոն. Կառավարութիւնը ժողով գումարեց, խորհրդածելու թէ ի՞նչ ընթացք պէտք է առնուի Հաճնոյ մէջ լլլուիլը նոր կարգադրութեանց մասին:

Հարկաւոր պարագային ինչ Պ. Թէյրեանի առաջարկները եւ ինչպրանքները բաւական չի համարուին, ոսկիները Հաճըն չի վերադառնան, այլ չարունակեն իրենց ճամբան դէպի Կիլիկիոյ առաջնակարգ մայրաքաղաքը՝ Ադանա ու բարեր բնեն ինչ որ իրենց հաղորդուած է Պ. Թէյրեանէն:

Յաջորդ օրը ոսկիները ճամբայ կ'ելլեն դէպի Սիս Պ. Թէյրեանի մօտ: Ադանը Սիս հասնելուն պէս Պ. Թէյրեանէն կը հրաւիրուին նախ:

Երբ կ'իմացուի թէ ոսկիները Դաշ. Հնչ. եւ չէզոք անդամներէ բաղկացած են, ինքդինքը ուրախութեան մէջ պղտոր կ'ըսէ. քանի որ Համերաշխութիւնը կատարեալ է. յաջողութիւններս անկասկած եւ ապահով է ու կ'սկսի խօսիլ. ինչ որ արդէն հրամանատար Պօղոսի կողմէ հաղորդուած էր: Կ'ուզեցնէ նաեւ որ, իրենց պիտի արամադրուի 300 ռազմ, եւ գիտան գէնքեր 30·000 փամփուշտով:

Այսպէսով կը լսուէին: Բայց երբ կը մեկնին Պ. Թէյրեանի տունէն, Պ. Էնովք իր գործակիցներուն կը յայտնէ որ ինքը արուած գէնքն ու ռազմամթերքը ոչ թէ Հաճընի «ապահովման» այլ կործանման պատճառ պիտի ըլլայ կ'ըսէ, ուստի այդ ռազմամթերքը ընդունելի չէ. քանզի Հաճընը պաշարուելէ յետոյ օդանաւերուն հասնիլը դիւրին չէ. 30·000 փամփուշտ եւ 300 գէնք նոյնիսկ մէկ քանի օրուայ համար անբաւական է, որով մեզի չանձնուած այս ռազմամթերքը անբաւական ըլլալով՝ Ադանա պէտք է իջնեմ ու բարեր բնեմ մեր պատասխանատու Գերագոյն մարմնին:

ՆՈՐ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ԴԷՊԻ ԱՏԱՆԱ

Ասոր վրայ Պ. Շմաւոն առաջարկելով կ'ըսէ. մենք արդէն իրական տէրն (Սիս) ենք, նամակ մը գրենք Ազգ. Մխիթեան որպէսզի ընդհանուր ժողով մը գումարէ եւ գան: Անմիջապէս կը կատարուի այս առաջարկը եւ Էնովք. Դաշնակ. Զէզոք, Լուս. Կաթ. Բողոքական, ու նաեւ Հաճընի երկու սպանիրով ժողով մը կը գումարուի: Պ. Թէյրեանի միջեւ տէրի ունեցած խորհրդածութենէն հետ, այս ժողովը պաշտօնական գոյն կ'առնէ եւ 18 կէտերէ բաղկացած բարեր մը կը չինուի ու կը տրուի, Սիսի պատուիրակներէն Եփրեմ Ծ. Վրդ. Տոհմանեան, Վեր. Նշխատեանի, Էնովք Տարագանեանի եւ Շմաւոն Փոսթոլեանի, որոնք կը մեկնին Սիսէն Ադանա, իսկ Կարապետ Օղլուգեան Պ. Թէյրեանի կողմէ յանձնուած գէնքերն մաս մը Հաճընի կը փոխադրէ:

Պատուիրակութիւնը Ադանա հասնելուն պէս կը ներկայանայ Ադանայի Ազգ. Մխիթեան եւ Հայ Ազգ. պատուիրակներկայացուցիչ Պ. Մ. Տամատեանի, Սիսէն եկած բարերը կարդացուելէ յետոյ կը սրբագրեն, կ'ուզեցնեն եւ Պ. Մխիթար Տամատեան՝ Գալոնիկ Պրէմօնին պատուիրակութիւնը ներկայացնելու համար ժամադրութիւն կ'ուզեն եւ

նայն օրը կ'ընդունուին Կիլիկիոյ Ֆրանս. իշխանութեան պետէն:

Պ. Պրէմօն սիրայիր ընդունելութենէ մը յետոյ՝ կ'իջնէ իր պաշտօնական սենեակն եւ կ'սանէ ուրիշ հասարակ սեղան մը եւ Սիսի ու Հաճընի պատգամաւորներով չրջանակ մը կը կազմուի:

Պրէմօն.— Առաջ կ'ուզեմ խօսիլ Հաճընի ներկայացուցիչին հետ: Պ. Շմաւոն Փոխիոյեան՝ Ֆրանսերէնով Հաճընցոց չնորհակալութիւնը կը յայտնէ Ֆրանսայի այս հետաքրքրութեան համար:

Պրէմօն.— կարծեմ, Պ. Թագաւորեան Ձեզի պէտք եղած պէնքերը յանձնեց, մեր փոխ, ինչ որ պիտի, եւ արչաւ որ քաղք եւ ռազական պէնք կար տուինք.— Այսու հանդերձ կը յայտարարեմ որ՝ Հաճընցիք չէ՛ որ մինչեւ վերջ պիտի կռուին, այլ մինչեւ որ Ֆրանսական բանակը իրենց մօտ հասնի՝ պիտի պաշտպանուին անակնկալներու դէմ, Ֆրանսան է որ Ձեզի պիտի պաշտպանէ: Իսկ Սիսի ներկայացուցիչները կարծեմ թէ բանիր մը չունին, որովհետեւ հոն ներկայ են իմ քննանօթներս, իմ բանակս եւ պրօչակս...

Այն ատեն Էնաիք կը հասկնայ որ կ'ուզէ խօսիլ:— Ինդրեմ, մեզ խօսի:

Էնաիք Հաճընցիի համարձակութեամբ ծանր, ծանր կ'ընդդիմէ, կարուկ եւ չեչտակի: Մեծն Գէօնէլ, ռազական Ֆրանսայի իսկ չնորհակալիք, ռակայն պիտի խնդրէի որ չի ցաւիր բանիրներուս: Ի զուր անոր այլեւս գոհ երթայ չենք ուզեր: Հաճըն պաշտպանելէն յետոյ՝ մօտերը 30 հազար պիտուրին դէմ՝ մեր ներկայ ուժր չի կրնար պատճ ելլել: Հաճընայ պիրերը ռազմի են: Ֆրանս. մասնակիները եմէկ կ'ըսէր անոնք այ ունին, քննանօթ եւ կռուոց՝ ռազմական հագուստներ ունին: Ֆրանս. ծանր քննանօթներու Հաճընայ բեռները չեն կրնար ելլել...: Ես պիտի խնդրէի որ Հաճընցիները եկող առաջարկները մեկը ընդունէր:

Ա.— Հաճընցիները ուզածին չափ զէնք եւ ռազմանիւթ առ:

Բ.— Այս չընդունելու պարագային՝ Հաճընը անմիջապէս պրուել Ֆրանս. բանակին կողմէ:

Գ.— Այս ալ չընդունելու պարագային՝ հրամայել որ Հաճընն Ռուսաց փոխադրուի:

Պ. Պրէմօնի պատասխանը կ'ըլլայ.— Այս առաջարկները ես չեմ կրնար ընդռագ առ: Ռազմը կը պատկանին Ֆրանսայի Արտ. եւ Պատերազմական Նախարարութեան: Ես միայն Ձեզ կը յանձնեմ 200 զէնքեր, զոր պիտուր պահք:

ՀԱՆՁՆՈՑ ՆԵՐ ԳԱՅՄԱԳԱՄ Կ. ՉԱԼԵՒՆ

Ձեզի հետ ամենապատասխանատու եւ հարցին ներկայ է. որ է Պ. Կարապետ Չալեանը: Ան շատ օգտակար պիտի ըլլայ... ու կը բաժնուին իրարմէ անդոհացուցիչ արդիւնքով:

Այս բոլորին մէջ նշանակութիւն մը կար, նոր

պատմագամ Պ. Կր. Զալեանին Հաճընցի Հնչակեան առաջնորդ մը ըլլալն էր:

Նոյն օրը Հաճընի պատուիրակութիւնը, նոր պատմագամը եւ Բահհաննէս Տումանեան Թօլօնկէի առւած ոգեմտիքներով դէպի Սիս կը մեկնին:

Բայց ասոր որ Հաճընի պատուիրակներէն Պ. Էնովք Տարտաղանեան (սաֆլիճան) կզատապի հիւանդութեան բռնուած ըլլալով հոգիս Սիս հասած, հոն՝ Զաքարիա ձկիճեանի տան մէջ մահ մը ոգեմտիքներով կը մնայ. իսկ Շմաւոն եւ նոր պատմագամ Պ. Կր. Զալեան Հաճընի կը մեկնին:

ՆՈՐ ԳԱՅՄԱԳԱՄԸ Կ'ՍԿՍԻ ԳՈՐԾԻ

Պատմագամ Զալեան տակաւին Հաճընի չի հասած: Ազգ. Մխիթեան հրամանովը, սպայ Քարտիճեն Բոմակիմեանին կը յանձնուի 15 ժանտարմաներ, քաղաքի եւ շրջակայ գիւղերու թուրք բնակչութեան աչքառու անձերը կառավարութեան բերելու պաշտօնը, եւ հոն պահելու զանոնք իրը պատանդ, յոյսով որ այդպիսով առաջքը կ'առնուի էֆէնտիական յարձակումներուն: Զալեան Հաճընի հասնելով, տեսաւ որ արմաիք կը պակսէր, ուստի թուրք պատանդները բանտէն հանել ու անոնց հսկողութիւ թէ իրենց փրկութիւնը եւ հանդիստ իրենց բարի վարմունքի մէջ պիտի ըլլայ: Անոնք ալ խոստացան իրենց կարելին ընել՝ կատարելու համար իրենցմէ պահանջուածը: Ատոր վրայ պատմագամ Պ. Կ. Զալեան թուրքերէն պահանջեց որ գիւղերէն արմաիք փոխադրեն քաղաքը: Խոստացան կատարել այս պահանջն ալ եւ գիւղացիները նոյնիսկ իրենց չալակով բերին ցորեն, գարի եւ այլ արմաիքներ, բայց ոգեմտիք արդիւնքը չի տեսաւ այս միջոցառումէ:

Պ. Զալեան այս կարգադրութիւնը բրաւ մտածելով թէ Հաճընի ուսելիք կ'ունենայ եւ միանգամայն թուրքերն ալ պիտի կ'ըլլան. սակայն ժողովուրդը գոհ չի մնաց այս կարգադրութենէն, եւ իրաւունք ալ ունէր: Որովհետեւ ոգեմտիք այդ անձերն ալ միւսներու չէթէներու ուսելիք եւս ոգեմտիլ գարձու ոգեմտի: Ատոր համար մեծ դժգոհութիւն մը ծայր տուաւ ժողովուրդին մէջ, ընդդէմ՝ նոր պատմագամին:

Հարկ կր ինքնապաշտպանութիւնը յառաջ տանիլ:

Հաճնոյ Ազգ. Մխիթեան արահին մէջ, Առաջնորդ Գերշ. Մարտիեան Եպիսկոպոսի նախագահութեան եւ Ազգ. Մխիթեան տանէնապետ՝ Ալեսիս Զամտարեանի տանէնապետութեան տակ՝ մեծ ժողով մը կը գումարուի:

Ինքնապաշտպանութեան կամքէն ոգեմտի վերին թելադրանքը կուտայ գայմագամ Զալեան: Այս պատմութենաւոր ժողովին կը մասնակցէին երեւելիները, դիմուորական պետեր, կաւակցական բոլոր ներկայացուցիչներ եւայլն:

ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿՈՄԻՏԷՆ ԵՒ ՅԱՐԱԿԻՑ ՆՇԱՆԱԿՈՒԻՄՆԵՐ

Ժողովը՝ երկարատեւ վիճաբանութիւններէ յետոյ՝ կ'ընտրէ ինքնապաշտպանական կոմիտէն — Միհրան Գայեան, Յակոբ Զայեան, Ռուբէն Երկաթ, Մեսրոպ Շիրրտրմեան, Գրիգոր Սպղնեան, Պետրոս Թերգեան, Սարգիս Ձէպէճեան, Կարապետ Օղլուգեան, Հաճի Տրդատեան, Տիգրան Ձիլէրեան եւ Միհրան Մանիթասեան:

Այս ժողովը իր մէջէն կը բղխեցնէ Զինուորական Գերագոյն Մարմին մը, անոր պետ՝ եւ բնիկ. հրամանատար որպէսզի Անդրանիկի նախկին սպաներէն Սարգիս Ձէպէճեանը:

Կը կազմուին չորս մասեր — Ա. Մասին պետ կ'ընտ-

արբաբ Կարապետ Օղուզեան, Բ. Մեսրոպ Ճիսրիտրմեան, Գ. Եռոմ Տարտարեանեան, Ամենայն Կամուար Մկրը), Գ. Տիգրան Ձիլէրեան:

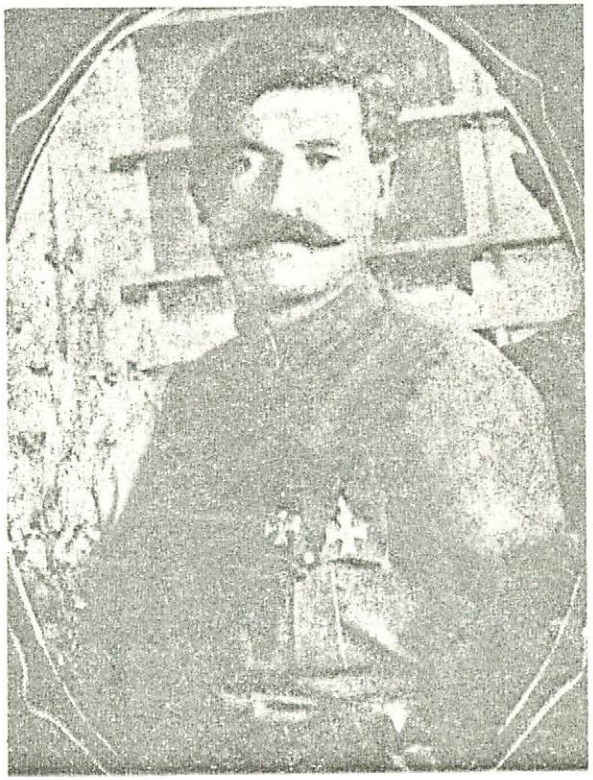
Առանձն կան կային Թաւրիզի կամաւորական խումբեր — Ա. խումբին պետն էր՝ Աբամ Կայծակ. Բ. Յանիէլ Զաւուշ. Գ. Գասպար Հաճի Պատուկեան եւ Գ. Ա. Յակոբայ մանրի արբիլն) Գէորգ Զաւուշ Պապոեան: Չխաւարնեաւ մշտապետն էր՝ Պետրոս Թէրզեան: Դանիէլ Ապվնեան եւս անձի Թաւրիզի խումբ մը: Ան էր որ վերջերս լիազօր որոշուած էր խումբերուն վրայ: Թաւրիզի խումբերը միշտ կը հաղորդեն հոն՝ ուր ճակատը կը փոխադրէր:

Զէյթունցիք արեւմ մօտիկացած էին Հաճընի: Այդիւս փոխհրձան պատերազմներով կ'ըրպակը ժողովուրդը: Ինքնապաշտպանութեան կռիւներն կազմուած եւ անոր յանձնուած էր իր գործը, ծրագրուած յաջողութեամբ: Հաճընի կը պահէին երկու փոքրիկ խումբ կամաւորներ, որոնք ծանօթ էին Զօր. Անդրանիկի հրամաններն ուակ, որոշ կուսի փոքրաթիւներն անէին: Մանաւանդ խումբին պետը յաւ փոքրաթիւներ անէին կռիւներու կազմակերպութեան մէջ: Բայց ինչպէս ուրիշ տեղեր, Հաճընոյ մէջ ալ այս կամաւորները չի մնացին օրինական սահմաններն մէջ, ու իրենց պարբերով գործունեութիւնները տեղացիներն իրենց դէմ, այնպէս որ Թաւրիզ ժողովուրդը գրաւած՝ Սեսի Զինուորական Կառավարիչին յանձնուեցան: Ան ալ խումբին մէկը Սեսի կանչեց եւ հոն պահէց:

Հրամանատար Սարգիս Ճկպիճեանը իր բոլոր ուժերը ի տար գրաւ յաւ կազմակերպելու գործը: Ան կը վայելէր բացարձակ իշխանութիւն:

Քիչ ժամանակի մէջ ան կազմակերպեց պինուարական կառավարչ գօրագունդ մը, որ մեքենականներն կը հետազօտէր գրաւած հրամանին: Քիչ չաւ փոքրաթիւներն անհետացնելէն՝ ապա, ներքուստ, գիւղացիս, առևտրական

ՀԱՅՈՑ ԳՈՅԱՄԱՐՏԻ

Ընդհանուր հրամանատար
ՀԵՐՈՒՍ ՍԱՐԳԻՍ ՃԻՊՃԵԱՆ

բնակիչ եւ իրարանձիւրին պաշտօնի կիրառութեան մանրամասնութիւններ բացատրել, եւ գործադրութեան հակիրճ թիւրիները ուղղել:

Կազմակերպութեան կանոնադրութիւնը յաւ կատար ժողովուրդին, որ մտացած անձնականութիւնը այս պինուարներու հաստատակաց օգուտին գոհարերութեան պատրաստ էին:

Ա· վաչառը Հաճընին 2–3 ժամ հեռաւորութիւն ունեցող Ուճօլուխ կոչուած վայրը պիտի պաշտպանէր: Բ· վաչառ՝ Կէօյնիւք կոչուած տեղը, որ 1–2 ժամ հեռու էր կեդրոնէն: Գ· վաչառ՝ Նալբան հեռաւորութիւն ունեցող Օպրուխ բուսած կէտը: Դ· վաչառ՝ Ատանայի ճանապարհին կողմը, Զալլրան կոչուած չրջանը պիտի պաշտպաներ:

Արամ Զամուչ Թէրզեան, որ ունէր 15 քալեր, թէեւ անկախ կը գործէր, բայց կը հաւանէր ուր որ պէտք ըլլար: Կամաւոր Զանիկ Թորոսեան եւ իր քալ գինակիցները՝ հեռաձայնով ընդհանուր տախիլին՝ քաղաքին մէջ պիտի հսկէին կարգ կանոնի գործադրութեան եւ անդորրութեան գործին:

Այլեւս քաղաքը փոխուեցաւ գօրանոցի: Երբեմն ճէպէնին կը կանչէր հրամանատարները եւ սպաները եւ անոնց կը բացատրէր իրենց ընելիքը, յաճախ բերանացի երբեմն գրաւոր: Ամէն թաղի մէջ գինուորական մարզանքի ձայները մեզի կը լսուէին: Հեծելազօրքը վանքապատկան արտերուն մէջ կ'րնէր իր մարզանքները:

Չմոռնանք յիշել նաեւ Աբրահամ Թօսունեանն ու անոր բնկերները Համբարձում Զուլֆեան, Պապան Սօֆեան՝ որոնք իրենց մարդոցմով կը հաւանէին այն ամէն տեղերը, ուր օգնութեան պէտք կար:

ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ ԿԸ ԼՐՋԱՆԱՅ

Չի մոռնանք բանլ որ էն առաջ Ազգմունէն Հաճընի գրկուած երկու սուրհանդակները ձիերու մէջէն ոտքերուն կապան կը հաւանին Հաճընի, Քէմալական չարժման նոր չարձակումի լուրը բերելով: Այս սուրհանդակներն էին՝ Տաշլուպոյի Փանոսն ու իր բնկերը:

Լաւ կապայ որ չէթէները Մարաշին մօտեցած էն:

Այդ օրերուն՝ Մարաշի միւտիւր Սօպանալեան Ահեմիք եւ Հէօքճէի ոստիկ, ժանտարմաներու սպայ՝ Գրի-

գորը, իրենց ժանտարմաներուն հետ Հաճընի ապաստանելով, պինուար· մարմնին եւ ինքնապաշտպան կամիւէին կը տեղեկացնէն թէ Մարաշ եւ չրջակայքը չէթէներէն պարտուելու վրայ է: Միաժամանակ Շարէն պատուիրակութիւն մը հաւնելով միւնոյն բանը կը հաստատէ եւ օգնութիւն կը խնդրէ: Ինքնապաշ· կամիւէն եւ Զինուորական Մարմինը թէեւ կ'որոշէն Շարը Հաճընի փոխադրել, բայց Շ· գինուորը կը մերժեն:

Այն առեն Զալեան Ռուբէն Երկաթի միջոցաւ 12 գնդ եւ ատրճանակի Շար կը ղրկէ:

Այդ միջոցին գործնալ Հաճընի կուգան 3 թուրք գիւղացի բարեկամներ, եւ կը տեղեկացնեն որ՝ կեսարիոյ կողմէն չէթէական մեծ ուժեր եկած են եւ կը յառաջանան Հաճընոյ վրայ· արմատն կեցէք:

Ինքնապաշ· կամիւէն եւ Զինուորական Մարմինը իսկոյն պատուիրակութիւն մը կը փութացնեն Սիսի Ֆրանսիշխանութեան, բաղկացած՝ Սարաճեան Եպիսկոպոսէ, Շըմաւոն Փոսթոյեանէ եւ Վէր· Յաչատուրեանէ՝ բնկերակցութեամբ սպայ Յ· Յովակիմեանի ձիաւոր ոստիկաններուն:

Դարով Մաղարայինի՝ Գայմագամ Զալեան կը հրամայէ սպայ Գրիգորին եւ Նահիյէ միւտիւրին, Սօպանալեանին, որ իսկոյն վերադառնան իրենց պաշտօնատեղին: Այն առեն՝ Սօպանալեան հրաժարականը կուտայ: Իսկ սպայ Գրիգոր կը մերժէ երթալ Հէօքճէ: Այդ առեն՝ Միասք Րէճէպեան ասոր կ'ելլէ եւ ի սէր քաղաքի սարսափահար ժողովուրդին կը յայտարարէ թէ՝ ինք պատրաստ է մահը աչք առնելով մեկնիլ դէպի Շար:

Ոստիկանները՝ տեսնելով Րէճէպեանի անվախ անձնուիրութիւնը՝ իրենք ալ իրենց ձիերը կը նետուին եւ կ'ըսեն թէ՝ քանի որ Րէճէպեանն է որ կ'երթայ, իրենք ալ անոր հետ երթալ եւ մեռնիլ կը նախընտրեն: Գրիգոր կ'ըսախտի բնկերանալ անոնց՝ բայց ամօթահար···:

Հետեւեալ, ձիաւորներու վաչառապետ Պետրոս

Թէրպեան իր 80 ձիաւորներով կ'բնակեցակցի անոնց եւ կը բաղձի Մազարա։

Մազարացին Բէհպեանի չէիմներէն հարուածած իր 15 ձիաւորներով կ'երթայ Շար, ուր կը մնայ մինչեւ վերջ՝ պաշարուած։ Ան, կը մղէ աննախընթաց ինքնապաշտպանութիւն մը, որով հերոսը կ'արժանանայ անմահութեան։

ՀԵՐՈՍ ՇԱՐՑԻՆԵՐԸ ՀԱՃԸՆ ԿԸ ՀԱՍՆԻ

Շար պիտակը կը պահուի Հաճրիէն 9 ժամ հեռուն, իէլեւ բարձրահոգեաց, բայց անպատուա դիրքի մը մէջ։ Բնակիչները 60-80 տարիներ առաջ Հաճրիէն գաղթած՝ Հաճընցիներ են, բայ եւ չարքաշ ներքաղով օժտուած։ Քէմալական չէիմական այս չարժումին՝ 60 դէնքով եւ 8000 փամփուշտով այս պզտիկ դիրքը հերոսական ինքնապաշտպանութիւն մը բրաւ, որուակարգ կորուով մը 20-000 չէիմներուն դէմ. հրամանատարութեամբ Հերոս Միսաք Բէճիկեպանի, Հանի Պօյաճեանի (պիտին ուսուցիչը եւ Ազգ. Մխիթեան պետը) եւ հետեւեալ դրաւոց Պիւիկիսլայ Ֆրանսպահպանութեան...։

Պետրոս Թէրպեանը, երբ հետապտական չէիման մը կատարելով Հաճրն պիտի գտնուր, իմացը չէիմներու իր ճամբան կը կտրեն՝ Բաւիլի մօտ։

Նոյ բնակիչ Հայոց բարեկամ Հաճի Մէմիչ Մատթոսեան, օրինակը ատով պիտական նպատրութեան անձամբ օգնութեան կը հասնի Թէրպեանին եւ իսկոյր կ'անցնել չէիմներէն դէպ՝ պզտիկ ճամբաներէ եւ կը հասցնէ մինչեւ Բաւիլ, ուր ամբողջ երկրորդ անգամ կը պաշարուին՝ մէկուկէս մեթր խորութեան ձիւնի մէջ խրուած վիճակով։

Այն ատեն իսկոյր Հաճրն կը փութացնէ տարհանուցիկ Ամամ Պապպուտարեանը, որ հոն կը հասնի ձիւնէն տաքերը առած եւ ուտած։ Իսկոյն ինքնապաշտ. կամքէն հետ

խորհրդակցելով ձէպկճեան 200 հոգիով օգնութեան կը վազ պաշարեալներուն, հետը ունենալով Թաւլիկի խումբերէն Զանիկ եւ Կաժակի խումբերը։ Այս խումբերը այնպէս արագ կ'ընթանան որ 6 ժամուայ ճամբան կը կտրեն 1.30 ժամով եւ կը հասնին հոն, երբ Թէրպեանի հեծելազօրքը արտակարգ վտանգի մէջ էր։ Ձէպկճեին կը խոյանայ իրենները վրէժ, հատուա՛ տուժումներով եւ համազարկով։

Տեսի կ'ունենայ 24 ժամ կատագի կռիւ մը, խումբ յարձակման իր ճամբան կը հարթէ, եւ Բաւիլի հայերը առած՝ առանց մէկ հատ գոհ ալու՝ կը հասցնէ Հաճրն։

Այս դէպքերը չարունակ եւ վայրկեանը վայրկեանին հետապրով մը կը տեղեկագրուէին Միսաք Ֆրանս. իշխանութեան, բայց...

Այնուհետեւ թշնամին անձայն մնաց 8 օր։

Դիրքերը բանկ, ուժերը համախմբեց եւ Մարտ 14ին (1919) կարեց հետապրական թելերը եւ սկսաւ գործել բարձակումներու չարք մը բանալ Հաճնոյ վրայ։

Հաճրնի պինուրները մէկ քանի օր մնացին քարոզչական, իրենց նախապէս բռնած դիրքերուն վրայ, այդ միջոցին Հաճրնէն մինչեւ վեց ժամ հեռաւորները՝ Հաճընցիներուն իշխանութեան տակն էր, եթէ կարելի է այսպէս բսել, բայց հետզհետէ պաշարման գօտին կը սեղմուէր, եւ հայ մարդիկը քարոզչին հազիւ երկու ժամ հեռաւորութեան վրայ կրնար երթալ։ Շար պիտը պաշարուած էր արդէն եւ անհատաբար կռիւ կը մղէր, Գրիգորի եւ Միսաքի հրամանին տակ։

Շարցիները չորս ամիս կրցան դիմադրել եւ հերոսաբար կռուիլ։ Թաւլիկցու յարձակումները միշտ եւ մշուեցան մեծամեծ կորուստներով։ Բայց երբ ահաւոր ոյժերու պիտի չկրնան դիմանալ, մանաւանդ երբ իրենց անմիջական հրամանատարն ալ վիրաւորուեցաւ, յանկարծ նահանջով մը՝ ճեղքեցին պաշարող թշնամիի գօտին եւ եկան Հաճրն՝ Շար թողնելով միայն վիրաւորները, ծերերը եւ կիները, զոր կարելի չէր անցրնել պաշարման գօտիէն։ Շարցիները ցոյց

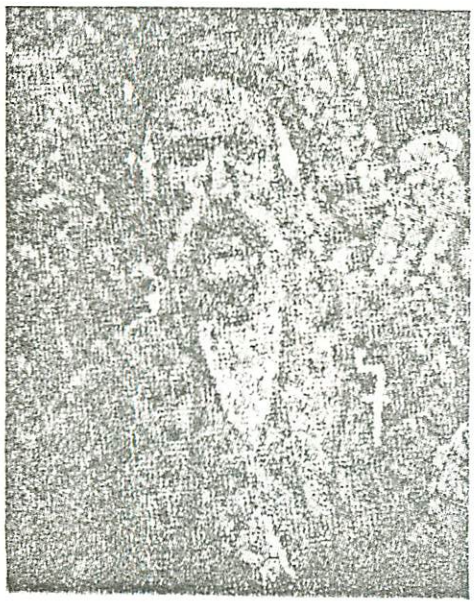
տաւին քիչ ապառաւելք արիւնը չէր ցամքած իրենց երակներուն մէջ։ Ճառ լաւ կառնէին եւ չատ լաւ ու չուտ ճեղքելին պաշարումի անգամ դիմէր՝ հասնելու համար ընդհ. դատաստան կեդրոնը՝ Հաճրն, բնակավայրեմբ իրենց մօտ գտնուող 25 հեռաւորութեան։ Առանք երբ Պէյն փուռնար կոչուած լերան գագաթը կը հասնին, հոն գտնուող Մավիլի Ծակ անուն ալբի մը փոքրիկ ջուրին պլուխը, ուր հանդիպիլ կ'ուզէին, չէիմները կը հետեւին անոնց, քշնամին հեռուէն նշմարելով արտին քովը վառուած կրակին ծուխը՝ ուր պիտի նիւթ իրենց հետ առած եղ մը, խումբը ամէն կողմէն կը պաշարեն, այլեւս յուսահատական կռիւն է որ կը մղուի, կռուելով, կռուելով՝ Ճարպիք կը յաջողանայ դէպի Հաճրն, բայց քշնամիին ուժը չատ է եւ պրիքէ ամէն կողմ բռնած, իսկ Հաճրնն ալ պաշարուած։ Հայերը խումբերու բաժնուած մէկ մէկ կէտերէ կը պիտին դէպի Հաճրն, խումբերէն մէկ քանիները բոլորովին ընաջինջ կ'ըլլան ոմանք ալ՝ ասկէ մեծ կառապետիներով կը յարձակին Հաճրնը պաշարող չէիմներուն վրայ, ու քիչ մեծ կռրուանները կուտան, բայց կը յաջողին կառարակուելով հասնիլ հոն։ Կէյիկի կողմի պաշարման չգիան ճեղքող խումբը քէ՛ կռուելէն եւ քէ չատ կորուստ տուաւ, որովհետեւ Հաճրնցիները ալ չէին պիտեր քէ նիզակները որո՞նք են, որով ասոնք ալ կը կրակէին, բայց եւ այնպէս այս քոհ ու բոհին մէջ գարձեալ բաւականաչափ անձեր կրցան նետս մտնել։ Հոն ինկան խիստ չատ քաջեր։ Վանքի կողմէն ամանք կրցան անտեսանելի կերպով անցնիլ՝ պաշարումի գօտին ճեղքելով, այնպէս որ սոյն կողմէն նիզակները ապաննուողներ չկան։ Հոս պէտք է յիշել Աւետիքի Կարապետ Սահճեան ժանտարման՝ որ մրատաձած է խոհոյն ՏԷր Վանէսի կամուրջի տակէն, ջուր մրտնելով անցնիլ այդ տեղը։ Ան մօտենալով ժանտարմային չքրքանակին կը պոռայ «Մի՛ կրակէք, ես Աւետիքն Կարապետն եմ, Ճարէն կուգամ»։ Ձայնը կը ճանչնան եւ կ'ընդունին գինքը։ Այս համրան՝ յետոյ՝ չատ օգտակար հանդիսացաւ

պաշարուած Հաճրնցիներուն։ Որովհետեւ կարապետին այդ ճամբէն գալը եւ լուր տալը քէ այդ կողմէ պաշարումը ալեւոր է, խորհուրդներ ներչնչեց Հաճնցիներուն եւ Աբրամ Զամուշը իր խումբովը գնաց եւս այդ կէտէն եւ գնաց Բամբան գրաւեց։

ԻՆՉ ԵՂԱՆ ՇԱՐ ՄՆԱՑՈՂՆԵՐԸ

Ճարպ խումբերէն մին ալ կը գիմէ արեւմուտ կողմ, եւ կ'երթայ գէպի Առանտա, կը հասնի մինչեւ Իման Օղլու կաշուած վայրը։ Հոն, կռիւ բռնուելով քիչ քէ չէիմներու հետ բոլորովին կը փճանայ, բայց խումբին պետ՝ Յովհէփ Օղլուկանէ, որը կը յաջողի փախչելով հասնիլ Առանտա եւ գուժել Ճարպ անկումը։ Ճար մնացորդներուն ամէնն ալ անդորձին ջարդուելեան ենթարկուին, իսկ տեղացի Մինաս Քեհեաին գլուխը կտրած՝ գիտէ գիտէ պատցնելէ վերջ գրկած են Մուսթաֆա Քէմալին։ Հոն մնացած էին Գրիգոր եւ Մխոյ էֆէնտիները։ Վերջինն ապաննած եւ գլուխը կտրելով պատցուցած են գիտէրը, իսկ Գրիգորը, որ վիրաւորուած բլլալուն համար չէր կրցած գոս գալ Ճարէն, գայն չէին ապաննած, այլ բերած էին Հաճրնը պաշարող չէիմներուն մէջ, ինդալով որ անկէ խոսի եւ յորդորէ Հաճրնցիները որ՝ անոնք անձնատուր բլլան եւ յանձնուի պիտի ապահովին...։

Ու եղաւ որ Գրիգոր էֆէնտին կրցաւ հայերէն խօսիլ Հաճրնի հերթապահներուն՝ մօտաւորապէս հետեւեալ կերպով «Հայրենակիցնե՛ր, երթե՛ք չյուսահատիք, հոգ ընէք եւ միեչեւ վերջին շունչը դիմադրեցէք, ասոնք ո՛չ զրուխնին ունին եւ ո՛չ մարդկային արժանիք։ Հերոսներուն մեծ գիմակիցը պատուատր մահն է... կ'ապաչեմ Ձեզ, ո՛չ մէկ վայրկեան չի լրէք ձեր գիրքերը, ա՛յդ կը պահանչէ ձեր պատիւը...»։

Շարի գիւղապետ՝
ՄԻՆԱԱ ՓԻՀԻԼ ԿՏԻՊԵԱՆ

Ձևաց Թաւրքերան գառնալով կ'ըսէ. «Ըսի, ինչ որ կը հրամայէիք, ապահովէք արդիւնքին...»: Այնուհետեւ նա քաշկռեն ու տարին Գրիգորը...: Դժուար չէ պատկերել թէ ինչ եղաւ անոր վախճանը: Թաւրք էֆէնդիները անանկով Հայերնի դիւանագործական անհատապաշտ կազմակերպութիւնը, նախ՝ չյամարձակելու գործունէութեան սկսիլ, եւ արդէն եղածին ալ ցաւրա էր...: Այնպէս որ հայ մարտիկները ամբողջով ձեռնի մէջ անցուցին իրենց ժամանակը:

Այս ժամանակամիջոցին Թաւրք էֆէնդիները հետզհետէ գործադրեցին Շարի պաշարման ուժերն ալ իրենց մերձակայքով, եւ յարձակումի սկսան: Առաջին անգամ յարձակեցան Փ. վաշտի պահապանութեան յանձնուած Օպրանի ճակատին վրայ: Հայերը յաւ, պահապանները իրենց դիրքերը, առանց անհամեմատ թուական առաւելութեան առջեւը սկսած պահով ինքնիրենին խանդավառ նահանջել ստիպելուն, իրենցմէ չորս հոգի զոհ թողլով:

Զէրի ինկածներն էին՝ Մարկոս Զամուշ Թէլլեան, (որ Թաւրք-Պալրանեան պատերազմի միջոցին՝ մեծամեծ քաջութիւններ գործած) փոքրաւոր այլ մարդ էր: Ան, կարճատիպ ևհած բլլալով թաւրք գրահին առջեւ, իրեն պէտ այդ վայրին իր խումբը փրկած էր նահանջի հրամանով, սակայն՝ ինքզինքը ոչ...: Նոպար Գէկ Եպրպեան, եւ ուրիշ երկու երիտասարդներ յաւելիորէն զէրի ընկած էին թաւրքին: Երբ ընդհ. հրամանատարը՝ Ձէպէճեան՝ կը լսէ մէկ — Օպրանի ճակատի ուժը նահանջեր է, կը կատղի, ինքզինքը կը կորնցնէ եւ իր ձին հէնելով կը սուրայ դէպի այդ կողմը, կը տեսնէ որ թաւրքերը մերձեր. Զաքիպ իջեր են եւ զինքն ալ էհէպէրի մէջ ոտկատի կրակի մը կը բռնեն: Բնազատ գնդապետերէն հրաշքով կ'ազատի ան միեւ ոտկատի իր դէմտրիկը գնդակէ մը կը տապտի, ուրիշ գնդակ մըն ալ մէկէր կապած կաշեայ գօտին կը ծակէ եւ կը մնայ գօտիին եւ պճնասին միջեւ...: Ձէպէճեան տեսնելով որ ոչինչ կարելի է ընել, նա կնկրնատեսին կը վերադառնայ: Երկրորդ օրը էֆէնդիները կը յարձակին Ա. վաշտի պահապանութեան յանձնուած Եռաձկ Օյուզ բռնած վայրին վրայ: Հայ կռուողներէն չատերը կը լքեն իրենց դիրքերը եւ կ'երթան քաշուիլ ապահով դիրքեր:

ՁԷՊԷՁԻՆ ԿԸ ՁԳՆԻ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ ՄԵՂՄԵԼ

Եռաձկ Օյուզի պահապաններէն մէկն ալ Կամաւոր Արշակը, ան ժ. Այիւթաձեան եւ իրենց հետ 15 քաջեր, որոնք քաջութեան սրտնջելի ապացոյցներ կուտան, սակայն անանկով յարձակողներու անհամար բազմութիւնը

եւ միւս կողմէ ալ իրենց կարգ մը բնակիչներու անհամապատասխան բնաւորութիւնը, իրենք ալ կ'ստիպուին ի վերջոյ նահանջել:

Այս յաւելի իրարանցման առջեւ ձէպէճեան ինքզինքը կ'ուռչէր, բայց ինչ օգուտ... Հայ մարտիկը թէեւ քաջ բայց չատ անփորձ էր, նման պարագաներու մէջ իր պատասխանատուութիւնը ու դիմացկունութիւնը պահպանելու համար:

Յարձակումը սկսաւ երկու օր առաջ Դանիէլ Աբգարեան իր խումբով կը բարձրանայ Հաճրնի վանքին Փակ Դուռ կոչուած կատարին վրայ, դիտելու համար թուրքերուն դիրքերը, սակայն թուրքերէն կը պաշարուի, անմիջապէս խումբը նահանջի կը դիմէ, բայց երկու գոհեր կուտայ, որոնցմէ մին՝ էր Եօղիմմկեան Ամբաս, որ խանդավառ եւ քաջ երիտասարդ մըն էր:

Նոյն օրը գործեալ յարձակում տեղի ունեցաւ Աստեփան Զամարեանի, Զաքար Զամարեանի եւ Պապան Սօֆեանի պաշտպանութեան յանձնուած կէտերէն կոչուած տեղը: Հոս կռիւը կանոնաւորաբար կը չարունակուի երկար ժամանակ, բայց երբ կը տեսնեն որ իրենց օգնութեան սրամտզրուած Թրլրամի բլուրին ուժը նա քաչուեր է: Ատոնք ալ կ'սկսին դանդաղօրէն կռուելով նահանջել: Վար իջած մէջտեղին կը տեսնեն որ Թօփալի Թէփէի խումբն ալ քաչուեր է: Խումբը կը հասնի մինչեւ Զայ Պէյլէն: Այդ մէջտեղին ձէպէճեան լսելով եգած իր ձին նստած՝ հետեւակով կամաւոր Աբչակը՝ կը հասնի Զայ Պէյլէն եւ կ'սկսի սպառնալիքով նա դարձնել փախչողները, բայց յաւելի է յիշել թէ՝ մեզի 17 երիտասարդներ կը հնազանդին պետին տուած հրամանին: Այն տեսնն ձէպէճեան կը հրամայէ Աբչակին, որպէսզի անցնի այդ 17 երիտասարդներու դիմաց եւ երթայ նա պատելու լրտես եւ թուրքերէն դրուատած կարելի այդ դիրքերը:

Կամաւոր Աբչակ որպէս պիտոր կը հնազանդի հրամանին եւ պատրաստ դանուող այդ երիտասարդներով կը

Հաճրնի ծանօթ մեծատան արժանաւոր զաւակը՝
ՄԵՍՐՈՊ ՇԱՐՏԱՐՄԵԱՆ (Բ. վաշտի հրամանատար)

դիմէ մտանդչուած վայրը եւ օգտուելով դիչերային մթու-
թենէն կը յաջողի քանի մը ռումբերով ահաբեկել հոն հա-
ւաքուող թուրքերը, որոնք լեզապատառ կը լքեն այդ դիրքը
եւ կը հեռանան: Այսպիսով հայերը նորէն կը տիրանան ի-
րենց լքած կարեւոր մէկ դիրքին: Այս յաջողութիւնը ձեռք
կը բերուի որչափ կամաւոր Արչակի նոյնքան եւ Մեսրոպ
Շիրրամեանի անվեհերութեամբ:

Իր զինեալ մէկուն թոռէն սպանուած, Յունաստան
ԱՐԱՄ ԶԱՒԱՒԻՇ ԹԻՐԱՆԵԱՆ
(ԿԱՅԾԱԿ)

Այս լուրը իմանալուն պէս ձկպկճեան հրամանատարը կ'ը-
նէ Ատանայի ճանապարհի ճակատի հրամանատար Արամ
Զաւուշին, որպէսզի խումբով մը հասնի Թօփալի Պկլէն, եւ
արագիւք հրամանին տպատակ յարձակում գործելու համար:
Միւս կողմէն եւս կամաւոր Արչակի եւ Մեսրոպ Շիրրամա-
եանի խումբը պիտի յարձակէր, յաջողօրէն կորսուած դիրք
մ'ալ գրաւելու:

Արամ Զաւուշ հնազանդելով տրուած հրամանին՝
խումբով կը հասնի որչափ վայրը եւ երկրորդ հրամանի մը
կ'սպասէ յարձակելու համար, սակայն երկրորդ հրամանը
չհասնիր... ի դուր կ'սպասէ, մինչեւ լոյս...:

Մինչ ձկպկճեան տեսնելով թուրքերու անհամեմատ
բազմութիւնը եւ հայերու տեսակ մը թուլութիւնը իր սիր-
ալ զօրնացած՝ երկրորդ հրամանը չի տար, ինքն ալ իր
կարգին մտանելով դժուար կացութեան մը: Արչակ ու
Մեսրոպ տեսնելով որ հրաման չի գար, կը թոզուն եւ կը
թաչուին դէպի քաղաք, իսկ Արամ Զաւուշ կ'սպասէ, որով-
հետեւ գանուած վայրը դեռ վտանգաւոր գարձած չէր:

ՌՈՒԲԷՆ ԵՐԿԱԹԻ ԵՒ ԻՐ ՀՕՐ ԱՆՎԵՀԵՐՈՒԹԻՒՆԸ

Դ. վաշտի պատասխանատուութեան յանձնուած Զալկան
կոչուած վայրին մրայ եզած յարձակումին դիմադրեցին Ա-
ատուր Սաչեան իր խումբով որ կը գանուէր Մկրըճ հրամա-
նատարութեան տակ: Հոն էր նաեւ Հնչակեան դեկտեմբեր-
չէն Ռուբէն Երկաթ: Յարձակումը աստիճան էր, դիմադրող
ուժը պահանջուածէն չատ նուազ էր: Հրամանատարը կը
հրամայէ որ անձնուէր մէկը քաղաք հասնի եւ օգնութիւն
ուղէ, հոն գանուողներէն ո՛չ ոք կը համարձակի տեղէն
չարժիլ, միայն Ռուբէն երկաթն էր, որ իր մահն աչք ա-
ած՝ քաղաք կը սուրայ: Երկաթի «օգնութի՛ւն» պոռալուն

վրայ՝ Տէր եղիչէ Երկաթեան (Տէմիրճեան) իրրեւ նոր Դեւտնդ Երկու մը խաչը բարձրացուցած կուգ գ'ուզէ ժողովուրդին որ իրեն հետեւի: Թէեւ բաւական անձեր կը հետեւին իրեն, սակայն անոնցմէ հազիւ 5–6–ը միայն կը հասնին կարելի վայրը, անոնով որ այդքան մարզանքով ոչինչ կարելի է ընել, եթէ ոչ ինքզինքին առյդ մահուան ենթարկել՝ գեռ չհասած պատնէշներուն, եա կը պատնան, ենթարկուած բլլալով թշնամիի կրակին: Հակառակ ասոր՝ Թօփալ Պէյն ամբացած Արամ Զաքոյի խումբը օգնութեան կը հասնի վտանգուած խումբին եւ կը յաջդի պաշարումէ ազատել զայն: Երեկոյին, յաւտակուսը եղած խումբը կամաց կամաց կը քաշուի Հաճրն, Արամ Զաքոյի խումբն ալ անոնով որ բնակիչ չի մնար իրեն, ինքն ալ կուգայ քաղաք:

Հաճրն քաղաքը տակաւին անպատապար էր: Անոր շուրջ ոչ մէկ պատնէշ փորուած էր, որը թէեւ թաւքերը չէին դիտեր: Եթէ քաղաքին վրայ քալէին, այդ դիչեր իսկ կը պրաւէին, զայն: Թաւքերը կ'ենթադրէին՝ թէ Հաճրնի մէջ մեծ ուժ կայ եւ ցարդ հանդիպածնին միայն յառաջապահներն էին: Մինչդեռ հակառակնէրն եա քաշուած դիմադրութեան պաշտպանութեան վայր չպանդիսան համար՝ տուները լեցուած էին: Քաղաքը չուտ մօտէն պաշարուեցաւ: Հայերը նեբսէն, թաւքերը դուրսէն սկսան պատնէշներ պատրաստել, դիրքեր բանել եւ խումբեր բաժնել դիրքերու մէջ: Ու կռիւը սկսաւ ահռելի կերպով, դիչեր գեղեկ հրացանները կ'որոտային...:

Հաճրնի մէջ ապրողներէ ի վեր կային Ամերիկացի միսիոնարներ, որոնք հայերէն քրիստոնեայ պատրաստակու դործին աչքառութեամբ մէկտեղ՝ այդ նպատակին ծառայող արբանեայ մ'ալ ունէին: Եւտ անդամ Հաճրնցի ջարդարանները՝ Միսէն Հաճրն կը փոխադրէին Ամերիկացին անոնց պրկուած ուսուցչութեան ու հոգատարութեան: Հաճրնի պաշարումէն քանի մը օրեր առաջ, նոքին այդպիսի փոխադրութիւնն մը պէտք պտպատեցան՝ ջարդարանները պրկուելուն Միս:

Գ. ՄԱՍ

ՎԱՅԿԱ (ՖԷՔԷ)ԷՆ ՎԵՐՋ ՍԻՍ

Այդ միջոցին Միս կը հասնի նաեւ Հաճրնի ժանտաբժչական հրամանատարը՝ Պ. Պ. Թուրաբդիսեանին յաջորդող եւ մեր բնակիր կարապետ էֆ. Լաչինեան, Ֆէքէի ժանտաբժչական հրամանատարին եւ 15 ժանտաբժշկանոցու բնակավայրերուն, որպէսդի պատնէշու պէտք եղած ամառնան ծախքերուն գումարը փոխադրէ Ֆէքէ եւ Հաճրն: Առանց Ֆէքէն մեկնելէն քիչ վերջը Ֆէքէ կը պաշտպանի Արաբ Ալիի չէթէական խումբին կռիւ: Կարապետ էֆ. Լաչինեան պարտաւոր էր գրամն առնել անմիջապէս վերջ եա պատնել Հաճրն, սակայն (նոր նչանակած բլլալով) 2 օրուայ համար արտօնութիւն առացած էր Միս մնալու: Աբիկա թարեկէպ գործադիրութիւնն մ'եղաւ, որովհետեւ, եթէ անմիջապէս եա պատնար, ապահովաբար կրնար պիտի բռնուէր Արաբ Ալիի խումբին հետ եւ պիտի ոչնչանար: Իսկ Ֆէքէի ժանտաբժչական հրամանատարը Ֆէքէի բաժին գրամը առած անմիջապէս մեկնեցաւ: Անոր ժամանակուն յետոյ Ֆէքէի հայ ժանտաբժշկանոցին Մելքան Գրիգորեան երբ կ'իմանայ թէ Արաբ Ալիի խումբը մօտեկեր է Ֆէքէին, հրաման կ'առանայ իր բնատնեբը Միս փոխադրել: Գիչերը կը վերդնէ իր բնատնեբը եւ կը քալէ դէպի Միս: Հազիւ Աղ Քէօփրի հատած չէթէները եաեւէն կ'երթան եւ կ'ակսին կրակել, սակայն ան իր ձիուն չնորհիւ միայն կը յաջդի ապատուիլ ու անվտանգ հասնիլ Միս: Մելքան պատմեց այս եղելութիւնը, բայդ ոչ ոք հաւատաց իր բառերուն, քանի որ ուրիչ անպատնէշ կարդ մը անչնորհ կատակներ ունեցած էր, հիմա ալ իր խրատ խօսքին չի հաւատարու իրաւունք չտալո՞ր ժողովուրդը:

Կատաղութիւնը ապիրատ սուրին Ֆէքէի պաշա-

բաժը՝ ուզեց հեռապրիլ, հասկցուեցաւ որ հեռապրաթիլը կարաւած էր եւ թէ ժանտարմա Մելբռնին տեղեկութիւնները ճիշդ էին: Ալ այնուհետեւ ոչ Համբրնի ժանտարմաններ Համարձակեցան Սիսէն էլլելու եւ ոչ ալ Ջրլեպաններ ու մնացին Սիս:

ԳԱՐԱՔԷՕՅՑԻՆԵՐԸ ՍԻՍ Կ'ԱՊԱՍՏԱՆԻՆ

Սիսէն 18–20 ժամ հեռաւորութեան վրայ՝ Գարաքէօյ կոչուած հայարնակ գիւղ մը կայ: Այս մէջտեղն էվէրկի կոմկն կազմուած չէթէական խումբ մը կը պատրաստուի այդ գիւղին վրայ յարձակիլ: Գիւղին հայերը իրենց ընտանիքներուն հետ գիւղը կը ձգեն կիները, ծերերը եւ մանր ազգը, ինչպէս նաեւ ամէն ինչ ու կը փախին դէպի Սիս: Սիսէն երեք ժամ հեռաւորութեան վրայ Անարլի լեռնապաշտ կոչուած վայրը կը հանդիպին չէթէներու, որոնց հետ կռիւ կը բռնեն, սակայն ատոնք բազմաթիւ են եւ յաղթական: Հայերը կը յաջողին իրենցմէ երիտասարդ մը դրկել Սիս եւ օգնութիւն խնդրել, սակայն եկուր տես որ հայերը չէին կրնար Սիսէն դուրս ելլել: Սիսի Ֆրանս. կառավարիչը կը հրամայէ Սիսի ժանտարմերիի հարիւրապետներէն Քիւրա Եիւզպաշիին, որպէսզի իր խումբովը փութայ կռիւ վայրը եւ ազատէ փախստական Գարաքէօյցի հայերը: Քիւրա Եիւզպաշին իր խոյամ Հեծելազօրքովը՝ կը հասնի կռիւին վայրը, բայց փախնող հայերը պաշտպանելու կը սկսի ինքն ալ կրակել անոնց վրայ: Հայերը կը լքեն իրենց գիրքը եւ կըզգայ կը փախչի եւ կ'ապաստանի Սիս: Քիւրա Եիւզպաշին իր արարքին հաշուետուութիւնը կը ներկայացնէ պինաւորական կառավարիչին, իբրեւ թէ հոն ո'չ չէթէներ կան եւ ոչ հայեր...: Ջաչտրդ օրը Գարաքէօյցիները կըզան ազատուիլ եւ հանձնիլ Սիս, ուր անոնք սկսան բարեկամներու մօտ եւ Ապր. Մխիթեան կոմկ ցոյց արուած վայրերը:

ՋԻՆԱՄԹԵՐՔԸ ՀԱՁՈ՞Ն ԹԷ ՉԷԹԷՆԵՐՈՒՆ Ը.ՐԿՈՒԵՑԱՒ

Այս դէպքերէն քանի մը օրեր վերջ՝ պինաւորական կառավարիչը կը կանչէ պանդուկապետ Ճէրճեան Ջաքար ագան եւ անկէ կ'իմանայ թէ՝ Համբրնի 15 Ջրլեպաններ կան եւ անոնց անունները կ'ատնէ: Կը յայտնէ թէ ատոնք դէնք պիտի փոխադրեն Համբրն: Բնական էր որ ատոնց պինաւորական ուժի չէր կարելի կատարել այս փոխադրութիւնը: Ուստի, կը հրամայէ Համբրնի ժանտարմայի հրամանատար Կարապետ Լաչինեանին, որպէսզի Համբրնէն իր հետ բերած ժանտարմներով միանայ դէնք փոխադրող Ջրլեպաններուն: Լաչինեան կը յայտնէ թէ՝ 15 ժանտարմներով կարելի չէ Սիսէն Համբրն երթալ, որովհետեւ ճամբու ամէն մէկ կէտին վրայ բազմաթիւ խումբ չէթէներ կան, եւ առաջին յարձակումին պիտի պզեանուին: Այս արդար առարկութիւնը կ'ընդունի պինաւորական կառավարիչը եւ կը հրամայէ Սիսի Ապր. Մխիթեան, որպէսզի կամաւորական խումբ մը կազմի տեղւոյն հայերէն, որպէսզի բնկերանայ պինաւոր կարաւանին:

Ապր. Մխիթեան կը ձեռնարկէ խումբ կազմութեան եւ կը գտնէ 50 կամաւորներ, որոնք վաղուց աչք առած՝ յանձնառու կ'ըլլան բնկերանալ կարաւանին:

Երբ մէկ կոմկն այս պատրաստութիւնը կը տեսնէր Սիսի մէջ, անկին Համաճ Քէօյ խրթարնակ գիւղին մէջ կը հաւաստիացնէին Սասնցի երկու հայեր, Համբի Աբթին Ջօխուբեան եւ իր բնկերը, որոնք հոն գացած էին Ֆրանսական պինաւորական բանակին արուեստը մասցու կենդանիներ գնելու: Նամատակուած մսագործներու Հեռագրատութեան համար պրկուած ժանտարմայի խումբը սպայ մը եւ մէկ քանի ժանտարմաներ՝ հոս չգտնուեցան, որովհետեւ անոնք ալ միացան չէթէներուն:

Ասոր վրայ Սիսի դին. կառավարիչը հոն կը դրկէ Համբրնցի 15 ժանտարմաները՝ անոնց վրայ աւելցնելով Սիսէն

ալ 10 ժանտաբմաներ: Այս խումբին կը հրամայէին Կ. Լա-
չինեան եւ Գապրդ Հասան: Խումբը հարիւր դիւցին մօտեցած՝
դիւցազիններէն կը դիմաւորուին գնդակահարութիւնով:
Ժանտաբմանները իսկոյն իրենց ձիերէն իջնելով փոսերու մէջ
դիրք կը բռնեն, ու կ'սկսին վոխագարձել գնդակներով,
մինչեւնոյն ժամանակ մէկը կը դրկին Սիս օդնութիւն ուղելու:
Որովհետեւ նախապէս չէին կրցած գուշակել թէ կռիւ
կրնային բռնուիլ: Անակը մնացած ձիերը կ'երթան կը խա-
նուին դիւցի հրամանկոտուն, եւ մեծ մասով կը գնդակա-
հարուին դիւցազիններէն: Մէկ քանիներ միայն կ'ազատուին՝
շնորհիւ Չաճրնցի Զուլֆիկեան Հաչէր աղանապետին, որ
յանդգնութիւնը կ'ունենայ վազելու ձիերուն թոյր, հակա-
ռակ անձրեւի սէօ սեպացող գնդակներուն, եւ մէկ քանի
ձիեր եա կը գտնէ եւ կը յանձնէ իրենց ակռերուն: Հաչէր
մինչեւնոյն ժամանակ կը թալխալէ իր կռուող բնկերները եւ
ապահովութիւններ կը սեպացնէ խումբերուն դէմ:

Այս ապահովութիւնները բարերար ազդեցութիւն մը
կ'ունենան, որովհետեւ խումբը պիւցազիները այլեւս չեն հա-
մարձակիր մօտենալու ժանտաբմաններու խումբին, հակա-
ռակ իրենց բազմութեանը: Ժանտաբմանները պիչերուան մը-
խութիւնէն օգտուելով անվնաս եա կը փաչուին Սիս, միայն
փախուստի մէջտեղին նետուած գնդակէ մը լոկ Զիլօղան-
եան Յակոբի քիթը կը կիսուի: Այս խումբը՝ Սիսի դանդան
սեպերէն ներս մտած ըլլալով՝ ճամբան չեն հանդիպիր իրենց
օգնութեան փութացող կռմաւոր Յոմկվի խումբին:

Այս կռմաւորական խումբին հրամանատարը՝ Յոմ-
սկվի, յապօրտած էր գործադրելու անհրաժեշտ սեսած
բոլոր միջոցները, բնդհմ խուրը չէիկներուն եւ անոնց օ-
գնող դիւցներուն: Կռմաւոր Յոմկվի խումբը մինչեւ որ ճամ-
բայ կ'ելլէ, մաքիր կը կոխէ, պիչերը միայն խումբը կը
հասնի ապահով դիրք: Կ'սկսի գնդակ եւ սուր սեպացնել,
դիւցազիները կը հասկնան թէ այս անգամ գործերնին վրկժ-
խրնդիր հայ կռմաւորներու հետ է, կը սասկան եւ կռմաց

կռմաց կը հեռանան: Իսկ խումբը յառաջանալով կը մտնէ
դիւղը եւ կրակի կուտայ: Առաւօտուն խումբը կ'անցնի ու-
րիչ դիւղեր եւ նոյնպէս կ'ապրէ, ձեռք անցած ապրեքն ալ կը
մաքրապարձէ... Խումբը վերջին պահուն բռնուած բոլոր
թուրք դիւցազիները կոտորելու կը պատրաստուէր, երբ
Ֆրանսական դինուորական իշխանութիւնը խնդալով խում-
բին այս արարքներէն եւ արդիլելու համար ծայրայեղու-
թիւններէ՝ խումբին մօտ փութացուց դինուորական ջոկատ
մը՝ Միւսիւ Սուպի(*) կոչուող սպայի մը գլխաւորութեամբ:
Ջոկատը կը հասնի եւ կ'ազատէ հաւաքուած եւ կոտորուելու
դատապարտուած թուրքերը, եւ կը սերթայ ամբողջ կո-
դոպուտին... Յոմկվին խումբը գլխիկոր կը վերադառնայ
Սիս իրեն հետ բերելով կարգ մը կենդանիներ, միս հայրե-
րելու համար կռմաւորներուն եւ ժողովուրդին, որը դիւր
չէհաւ Ֆրանսացիներուն:

Այս դէպքերէն ամիս մը առաջ՝ Մարաշի անկումովը՝
այն կռմիներու խուրք չէիկները միջոց կ'ունենան Սիսէն վեց
ժամ հեռու գտնուող Գարա-Փոպար դիւցաքաղաքին վրայ
քալելու:

Այստեղ կը բնակէին բաւական թիւով հայեր, որոնք
անսպով իրենց դրացի բարեմիտ թուրքերու հեւադրու-

(*) Քանի՛ բանի՛ Սուպիներ, Թայարտաններ եւ փո-
յիներ անհաշիւ նարատութիւններ դիմեցին այդ շրջանին:
Զարդարարներէ եւ ջարդուողներէ խլուած կողոպուտներու
եւ կաշառքներու շնորհիւ՝ անոնք Մարսէյլի կամ Բարիզի
մէջ կանգնեցին պարարքանաններ եւ հօթէլներ...

Այս կողոպուտի ունակութիւնը չ'սկսիր անշուշտ գնդ-
Բօմէօի համբաւաւոր երկու թիթեղ դեղին ոսկիներէն...
Զօրապաշար՝ արդէն իմիմին ընչաքաղցութիւնն ու բախտա-
խրնդրութիւնն է, որ մանաւանդ կատարեալ յաջողութեամբ
կը պսակուի գրաւեալ «Գօլօնի»ներու մէջ...:

Բիւններուն՝ կը պատրաստուէին տեղափոխուիլ Սիս, բայց ուղիով նախապէս հասկնալ Ֆրանս. իշխանութեան կարծիքը, Յովհաննէս Տումանեան անուն երիտասարդը պատմուար կը դրկեն Սիս, Ֆրանս. պին. կառավարիչին մօտ, պաշտպանութիւն խնդրելու համար: Պ. Թայարան կը յայտնէ իր չի կրնար պինուորական ուժ տրամադրել իրենց պաշտպանութեան համար, բայց խորհուրդ կուտայ որ Սիս փոխադրուին:

Գարս–Փոպորի Թրքութիւնը՝ պէտք է հոս յիշել թէ այս անգամ չատ ոգեւոր վերաբերմունք մը կ'ունենայ հայերուն հանդէպ: Թէեւ վարձքի մը փոխարէն իր բեռնակիր կենդանիները կը տրամադրէ անոնց: Սիսի Զին. կառավարչի հրամանին վրայ Գարս գտնուող Ֆրանսայի ատան Մ. Աուպին ալ պէտք եղածը կը գործադրէ, այսպէսով Գարս–Փոպորի հարիւր չափուան ուելի հայ բնակիչները Սիս կը փոխադրուին եւ կ'ապահոն սասյդ մահէ մը:

ՉԻՆԱՏԱՐ ԽՈՒՄԲԸ ԿՈՐՄԵՒԻ, ԲԱՑՈՒՄ...

Համամ Բէյի կոչէն վերապահուելէն մէկ օր վերջ պ. Թայարան հրամայեց պէնթի Հաճրն փոխադրութիւնը անպայման կատարել, չտրեց լսել ոչ մէկ արգարացի պատրուակներ, նոյնիսկ ապահոց ծանր պատճառ եթէ ներկայ ժանտարմայի հրամանատարը, ևթէ չատով համբայ չելլէ ան: Գրեթէ բանի կերպով համբայ հանուելուս այս պինատար կարաւանը՝ որը կը բաղկանար 15 չոբեպաններէ (ատրամներէ բարձած չոբիներէն զատ ուրիշ կենդանիներ՝ իրր պահեստի կ'երթային) 18 Հաճընցի ժանտարմներէ, եւ 50 եւս Սեսի հայ կամաւորներէ: Ինչպէս յիշեցինք հրամանատարներն էին կարապետ Լաչինեան եւ Գաղրդ Հասան:

Այսպիսով 85(*) հոգիէ բաղկացած խումբը ճամբայ ելաւ առաւօտեան կէս: Այս խումբին մինչեւ մէկ ժամուայ հեռաւորութեան ընկերացաւ պ. Աչոտ Գասարճեան Սեսի տանտպետը եւ բաժանուեմի միջոցին մէկ քանի քաջալերական խօսքեր ուղղեց կամաւորներուն եւ ժանտարմներուն: Կամաւորներու խումբին պետերն էին՝ Ժորժ Ակթաչեան, Վարդանա ձկրչճեան, Առաքել Զաւուշ Քիւլահճեան, Յակոբ Գասապ Մանուկեան, Կարապետ Քկչճեան, Համբարձում Գարամանեան:

Պ. Ժորժ Ակթաչեան 15 բնակիներով կը պաշտպանէր ռամամաթներուն բեռները: Վարդանա ձկրչճեան եւ Համբարձում Գարամանեան առջեւէն կ'երթային իրրեւ հետախոյներ: Զորս ժամ երթալէն վերջ՝ փոքրիկ գադար մը տուինք կենդանիներուն, առանց բեռները վար առնելու: Մենք ալ նախաճաշ մը բրինք Սահրան, հետախոյները չէին կեցած, անոնք յառաջացած էին. ճամբան կը հանդիպէին մէկ քանի խուրթերու, որոնք տեսնելով զանոնք պինուած՝ կը վախնան եւ կը փախչին, ոտյ մը՝ որ չի կրնար իր բնակիներուն հետեւիլ, կը բռնուի եւ կ'ապաննուի հետապոխներէն:

(*) Հարիւրապետ Թայարտան խիստ լաւ գիտէր թէ՝ այդ շրջանին Հաճրն ռազմամթերք տանելու համար՝ գոնէ պէտք էր 100 հոգի՝ տակ հետազօտիչ եւ յառաջապահ ըլլալու համար: Իսկ մեծ հատանիպանութիւններու համար անհրաժեշտ պէտք էր 300 հոգիենց խումբ մը, վերեւէն՝ երկու օդանաւ, գնդացիր եւայլն, եւայլն... Պրնաճ յամառօրէն պնդել էր՝ բարիքէն Թայարտան Հաճրնի անձկալի աշխատասիրութեան ծառայութիւն չէր ըներ, այլեւ՝ կ'երեւէր թէ թուրքերուն ռազմանիւթ կը հասցնէր...:

ԻՆՉՊԻՍԻ ՄԵԿՆԵԼ ԵՂԱԾԸ...

Սիմէոն՝ կարաւանի մեկնումը հետապրամ ծանուցուած էր, բայց սրամիտ Չաճընի(*) հետապրմիլը կարուած էր, ինչի կ'սպասէ հետապրը եւ կը սեղմկանայ կարաւանի մեկնումին, եւ միայն հետապրի լուր առած համրէն ետքը կարաւանը, սակայն թուրքերը այդ ալ իմացած էին Սիմէոնի լրտեսներուն միջոցաւ եւ հետեւաբար մեր անցնելիք համրուն երկու կողմերուն վրայ դիրք բռնած կ'սպասէին, որպ սպասող զրաղրդին նման...:

Քիչ մը յառաջանալէ յետոյ՝ Գարա-Փազար բսուած վայրը մօտենալու վրայ էինք, հետապօտիչները քիչ մ'առելի առաջ կը գտնուէին: Անոնք կը նշմարին անտառին մէջ թուրք զինուորներ, որոնք իրենց պէտք եղածն իմանալէ վերջ՝ նա կը քաշուին եւ կը պահուրտին մոցատներու նոսին: Մեր հետապօտիչները մէկ երկու պղպակ կը պարպեն վառնդը իմացնելու համար, միեւնոյն ժամանակ նա կը գտնան՝ որպէսզի հրամանատարներուն լուր տան իրականութիւնը:

Ուշադրը զինուորներուն հոն գտնուելուն, բայց կատարելապէս համոզում չգոյացուց, չհաւատաց հետապօտիչներուն, ու քիչ մը ապին անոնց երթալ գալ վերջ՝ որոշեցաւ յառաջանալ, պինուրներր հնազանդելով իրենց արուած հրամանին՝ սկսան քալել առաջ: Մեր գտնուած տեղը բլուր մրն էր, իսկրդ այդ բլուրէն վար իջնել սկսաւ, մէկ մասր հասաւ Թօպմագլրի կիրճին մօտերը, իսկ մենք որ ատրմամբներրդ բեռներուն կր հսկէինք, հոնէն կուգայինք, սակայն չէինք իջած ձորին մէջ, երբ Գրրդ-Սաբ արհմուտքի կողմէն գնդակահարութիւնն մր սկսաւ եւ առաջին անգամ Աբամ Պալեան զարնուեցաւ իր դիրքին մէջ: Գնդակահարութիւնր սաստկացաւ, մենք 30-ի

(*)Մարդ տիմար եւ ապուշ բլլալու է չի հասկնալու համար այս կատարուած խաղին ներքին իմաստր...:

չափ, հրամանատարներն ալ միասին՝ վտաներու մէջ ապաստանինք եւ սկսանք պատասխանել գնդակին գնդակով: Սակայն ձիերը բեռցած կամ պահեստի ճամրան վրայ մնացին: Թուրքերը իրենց գնդակները անոնց ուղղեցին եւ գրեթէ ամէնքն ալ գետին տապալեցին:

ԹՐԹԱԿԱՆ ԽԱԲԷՈՒԹԻՒՆԸ

Քիչ մը անդին, պահարրր Ահմէտ Զաֆուչ անձը՝ որուն ձայնը ծանօթ էր մեզմէ չատերուն կը պոռար. «Ընկերնե՛ր, գնդակ մի՛ արձակէք, մի՛ զարնէք, ատոնք ժանտարմաներ են, մեզ պաշտպանելու կուգան»: Այսպիսով մարդը կ'ուզէր մեզի խարել եւ դիւրին դիւրին անձնատուութեան հրաւիրել:

Առաջ գացած ժանտարմաներէն ամանք հաւատալով Ահմէտ Զաֆուչի բսածներուն՝ ուղիղ թուրքերու Աչճալ Ուչագր բսուած դիրքր կ'երթան, ինչ որ կր նշանակէր անձնատուր բլլալ թուրքերուն, որոնք այդ ժանտարմաներր պինամիսի չրրած՝ դրօշակ մր ձեռքր՝ մէկր կր դրկին մեր քովր հասկցնելու համար թէ՝ իրենք սեւէ թշնամութիւն չունին մեզի հանդէպ, եւ եթէ զէնք պարպած էին, այդ ալ զիրենք ուրիշներ կարծած բլլալնուն համար էր: Ամանք թեւիս հաւատալով այս խօսքերուն, անձնատուր պիտի բլլային, եթէ մեզի հաւատարիմ Գապրպ Հասանր հոն չբլլար եւ վճռապէս չյայտնէր թէ — խարդախութիւն եւ խաբէութիւն է այդ, եւ եթէ խաբուելով անձնատուր բլլանք, իսկոյն մեզ բոլորս պիտի ապաննեն եւ պիտի տիրանան զբամին եւ ռազմամթերքին, ինչ որ գրամէն աւելի չարչի էր այդպիսի պարագաներուն մէջ:

Որոշեցաւ ուրեմն ամէն գնով դիմադրել մինչեւ վերջին չունչր: Եկող պատգամաւորն ալ մնաց մեզի հետ: Այս միջոցին Յաչեր Զուլֆեանն եւ ժորժ Ակբաշեանն յան-

դրպռուխիւն ունեցան երթալ եւ մեր ժանռաբմներու թո-
պած մկկ քանի ձիերը նա բերել չէիմներու մօռերէն:

Մեր քովը գռնուող Համբարձում Գարամանեան՝ որ
ուրիշ առիթ ալ այդ դիրքը գռնուած էր եւ իրը թիկ բռնկա-
մուխիւն ունեցած Աշմէտ Զաուշի հետ, հաւատաց անոր
կոչին եւ քովը գնաց, այլեւս բնաւ նա չվերադառնալու
համար: Անոր հետեւեցաւ Առաքել Զաուշ Քիւրթճեանն
ալ անմնռադարձ կերպով:

Այս բանապնացուխիւնեն միջոցին՝ Քուրքերը առիթ
գռած եւ մօռեցած էին մեր դիրքերուն, ու անկէ կրակ կը
ռեզայնէին մեր վրայ: Այլեւս պռուհնա չէինք կրնար մեր
բարձրացնել ռեւնելու համար թէ ինչ կ'ընդնէը կը գռ-
նար, դնդակի ռեզառարած մը կը խմար մեր վրայէն չ-
բռունակ: Պահը լուրջ էր···:

ԿԹԻԻԼ ՍՈՍԿԱԼԻ ԷՐ

Այս միճակը մեզ երեք մռեբու բաժնեց, որովհետեւ
ալեւս ամէն մարդ ինքզինքը պաշտպանելու կը ջանար:
Այս երեք մռեքն ալ իրարմէ բռւռական հեռու էին: Ինդկա
որ առաջին եւ վերջին մռեքռան մէջ քռռորդ ժամ մը հե-
ռաձռաուխիւն կար: Անձնռաուր եղող ժանռաբմներռան մէջ
կը գռնուէին Արրահամ Զիլոզլանեան եւ Յակոբ Պալըգան-
եան: Առանք պիտ գացած միջոցին կը հրռւխրեն Մաչէր
Զռւխիեանն ալ, բայց ալս վերջինը՝ պիտակ իրքական
իռրէռւխիւնեն, կը ջանայ իր պիռրահռաուռ բնակիչները ռար-
համոզել, որ չ'երթան պիտ, ալլ բնակհակառակը քաջնռան
եւ պիմռաբերն իշնռմիներռան, բայց ռաուջիններէր անհամո-
զելի մնալով կ'երթան իրենց մահը փնռաելու կեդծիքին ու
իռրիանքին ռպռուխնած···:

Մաչէր Զռւխիեան եւ իր բնիկերը Փռնռա Թօռունեան,
երկու քաջռաեր երիռռաբդներ՝ պռուխն անցած 20–ի
չռմ պինակիչներու՝ մինչեւ վերջը կը պաշտպանեն ինք-

պինքնին: Թուրքերը տեսնելով որ կարելի պիտի չէլլայ
պռնռնք բնկճել, կ'ըսկսին ռպռքել խոռաննռելով թէ ռնձեր-
նռն երբէք մնռա պիտի չհռռնի, եթէ յռնձնռուին: Ռնոնց կը
պռռասխռնէ Մաչէրը՝ երեսռուն ռալով ռնոնց ռպերռռ-
ռուխիւներ եւ կը յռյտռռարէ թէ մինչեւ իր ռրեռն վերջին
կռմիլը պիտի կռռի եւ պիտի չռռնձնռուի···: Այս խօսքե-
րէն վերջ Մաչէրը կ'սկսի իրքական «պռռասկռն» հռյհռյռնք-
ներու բոլոր մեթերը ռպռռել···:

Երկրորդ խռմբին մէջ կը գռնուէին Պետրոս Զռւխ
Ղռվզռլեռն, Վռրդռվռռ Տռքէռեռն եւ Ռեռեխ Մաչճեռն:
Ռռռնք ալ մօռռւորռպէս 20 հոգի էին, եւ կռխը չռրունռ-
կեցին կռռռգի ռնվեհերուխիւնեռմբ մինչեւ վերջ:

ԳԱՅԹՂ ՀԱՍԱՆ ԻՆՔԶԻՆՔԸ ԱՐՅԱՆՅՈՒՆ

Երրորդ խռմբին մէջն էին հրռմռնռռռրները՝ Կռ-
րռպետ Լաչինեռն եւ Գռդրդ Չռռռն: Ռյս խռմբն ալ ռղե-
ռրուռռ Գռդրդ Չռռռնի ռրռխմռերքռռ կրակէ խօսքերէն,
ռկռռ իր մռրռիկի նռռիրռկռն պռրռռրը կռռռրել: Ռյռ-
ռեղ ալ Քուրքերը ռւղեցին խռրէռռխիւնով ռրռռլ, ռռռռ
Աշմէտ Զռւխէն խօսքը Կռրռպետ Լաչինեռնին ռւղղելով՝
բռռ. «Էֆէնռի Գռդրդ Չռռռնը մեզի յռնձնեցէք, ու դուք
ռղռռ պիտի բլլռք, ձեզի ռ'չ մեկ մնռռ պիտի հռռնի···»:
Ռռռ պռռասխռնեց նռյնինքն Գռդրդ Չռռռն. «Ճռնռ'ք,
յռ պիռռռռ բլլռք ռր Գռդրդ Չռռռնը ձեր ձեռքը պիտի
չռռնցնի, եւ պիտի չմնռնի ռլ, պիտի ռղրի Ռ՛ն՝ ռրպեզռի
նռրէն ռերռռռռ ձեր կրնիերռռն եւ ռղջիկներռռն···»: Ու ռ-
ռռնցմէ վերջ իր իրքական վռրժ բնռռռռռ չէ լռռռռ Հռյ-
հռյռնրնեը Քռքեց Քուրքերու պլռռռն···: Ռյնռեհեռեւ
քռռնի մը քռջռլերռկռռ խռռք ռլ Հռյերռռն ռւղղելով՝ քռ-
ջռքիւննին ռրժռռրնեց ու ռյնպիսի խռռնզռվռռռքիւն մը
ռռեզծեց որ Աշմէտ Զռւխէն ու րնիկերները ռռիպռւեցռռ

հետանալ իրենց նախապէս բռնած դիրքերէն, որը փախչողներու նման:

Այս պարապին մէջտեղ առաջ Լաչինեանին մատնել դրամին վրայ: Դրամն ալ կը պահուէր ձիին վրայ՝ պարկի մը մէջ: Ձին մինչեւ այն առանն չէր պարնուած, բայց հիմա այդ վայրկեանին խեղճ կենդանին պնդակահար գետին փռեցաւ: Ուստի, Կարապետ Էֆէնտին հրամայեց իր մատուցիչներ վայելող չանորը (զրհատանոց-խոշամացող) Հասան Ժանատրմային, որպէսզի հասնի եւ դրամը իրեն բերէ:

Հասանը իրեն արուած հրամանը խոհեմ կատարեց, բայց վայրկեան մը յետոյ անհետացաւ, անչուշտ երթալ պահելու համար իր մուրք բարեկամ չէթէներէն...: Դրամը բերուելով ուրիշ մէջոցաւ հրամանատարը՝ ապագայ պատասխանատուութեան մը դիտակցութեամբը՝ զգաստար՝ դրամը իր զգեստները լեցուց:

Ժանատրմա չանորը Հասանի փախուստովը չէթէները լաւագոյնս կրցան որոշել մեր դիրքերը եւ աւելի չեզոտակի մեր կողմը կ'ուղղին իրենց ուժերուն ու պնդակներուր, երբեմն ալ անձնատուութեան իրենց հրաւէրը կը կըրկնէին, յայտնելով թէ մեր փրկութիւնը մեզմէ անձնատուութեան մէջ կը կայանայ: Մեր կողմէն կը պատասխանուէր թէ անձնատուութենէ նախապատիւ կը համարինք մահը:

Այդ մէջոցին կրակի թէեւ կը սառականար, բայց մեզ չէր կրնար մնասել, որովհետեւ փոսերուն մէջ լաւ պատըսպարուած էինք: Մեկէ ամանք՝ երիվարէն չէին կրնար ուղղակի արձակել իրենց գնդակները, այլ՝ գետի վեր կ'ուղղէին...: Մէջերնիս կային երկու անվհատ ժանատրմաներ, մէկը Հայ՝ Ճակոր Զիլոպանեան, միւսը մուրք մը՝ Քիւթիւնէ Օսման, որոնք պատնէշին վրայ կը բարձրանային եւ գնդակին կ'ուղղին չէթէներուն, Լաչինեան քաջալերական խօսքերով աւելի եւս կը հրահրէր անոնց անվհատութիւնը: Ուստի, անդամ մը եւս երբ Ճակոր դիւրին մեր բարձրացուցած կ'ուղէր նշան առնել, թշնամիներէն արձակուած գնդակ մը վերջ տուաւ անոր հերոսի կեանքին: Միւս մուրքը ապաուեցաւ եւ մինչեւ վերջ հաւատարիմ մնաց իր պարտականութեան:

ՓՐԿՈՒԵԼՈՒ ՄԻՋՈՑԸ ՆԱՀԱՆՋՆ ԷՐ

Կռիւը երթալով կը սաստկանար, եւ մեր ոգիները ապահովելու վրայ էր: Պէտք էր եւ սկսանք խնայողութեամբ գործածել մեր գնդակները: Ռազմամթերքի սրընթացքները կիսամեռ ջրհորներու վրայ էին մեզմէ քանի մը քայլ հեռու, սակայն պատնէշէն ելլել եւ անոնց մօտենալը ապահով կերպով մահ կը նշանակէր, ուրեմն անհամբեր իրիկուն ըլլալուն սպասեցինք, անոր խաւարէն օգտուելու... յոյսով: Վերջապէս գիշերը հասաւ, մենք կըրակը զգուշացուցինք, եւ նահանջի վրայ մտածեցինք:

Կ'ուզէինք փախչիլ այն կողմէն, ուր մուրք ուժը տըկար էր, եւ հաւանարար Արեւմուտքի կողմը պիտի ըլլար այդ, որովհետեւ այն կողմէն քիչ գնդակներ կ'արձակէին: Որոշումը կայացնելէ յետոյ՝ նախապէս տեղերնիս փոխեցինք ու քալեցինք դէպի առաջ, երկրորդ խումբի պատուած վայրը, թէեւ չէինք գիտեր թէ այնտեղինները ինչ վիճակի մէջ էին: Մեր հրացանաձգութեան դադարումէն մուրքերը կասկածին թէ մենք փախուստի կը պատրաստուինք, ուստի սկսան ձայն ու իրարու թէ «կեավուրները պիտի փախչին, պուչուքներ, ջարդեցէք ամէնն ալ...»:

Եւ գնդակներու տարափը կը տեղար կրկին մեր նախապէս պահուած դիրքին ուղղութեամբ, մինչդեռ մենք անկէ հեռացած՝ եւ իրենց չուտ մօտ՝ բացավայրի մը մէջ կը պահուէինք, միայն թէ իրենցմէ աննշմարելի կը դարձնէինք ինքզինքնիս: Ձարը եկաւ, որմէ խուսափիլ պէտք էր: Մինչ մէկուն հագը բռնեց այդ պահուն, իսկ այդ հագը մեր տեղը պիտի մատնէր, եթէ քանի մը հոգի միանալով չերթա-

յինք մեր ձեռքով պահելու հազպագին բերանը...։ Երբ այս հղնաժամին մէջ էինք, յանկարծ լսեցինք մեր ընկերներէն Հաչիկ Զուլֆեանի ձայնը որ ապառնայիններ տեղնելով մարքերու հապչին՝ դէպի մեզ կը յառաջանար։ Հաչիկը առաջին խումբին մէջն էր, եւ քալարար կը կռուէր, բայց տեսնելով որ կռիւին վերջը չիպար եւ ռազմամթերքն ալ հետզհետէ կ'ապառէր, եւ ամանց իյնալով մարդն ալ կը պակսէր, կ'որոշէ նահանջել եւ յառաջ գալով իրենները հետ՝ կը միանայ երկրորդ խումբին, որ հետ տանելով մեր բոլոր հասու։

Ամէնքս ալ համոզուած էինք թէ փրկութիւնը նահանջի մէջն էր միայն, ուստի առանց երկար-բարակ մտածելու սկսանք դարձի ։։ Պէտք էր յարձակիլ եւ ճեղքել պատերազմի դիծր ամէն գնով եւ դուրս հլլել չբջանակէն անպայման։

Հաչիկի խումբը Բ. խումբին չհասած իր հետեւորդներէն Ասեսիս Աշճեան, Եարապետ Զարպըրեան եւ Մկրտիչ Մրչեան կը գտնուին։ Երբ այլեւս յարձակումի պիտի բռնկէինք, մէկ քանի երիտասարդներ ալ գտնուեցան։ Անտանելի էր անոնց ապաշանքը, կը խնդրէին մեզմէ որ պիտի սպաննինք, որպէսզի մարքերուն ձեռքը չիյնան, բայց մենք միջոց չտեսնէինք անոնց ապաշանքը լսելու եւ գործադրելու, որովհետեւ մահը մօտ էր եւ ամէնուն համար էր։ Հիմա դիմել դիրկնդխուն կը կռուէինք Հ.Յ.Դ.ականին հետ, բայց այնպիսի կատաղութեամբ մը որ մարքերու բազմութիւնը հեգքեցաւ եւ սեզմ առաւ, եւ մենք պաշարումի չբջանակէն դուրս ելանք, ու սկսանք յառաջանալ դէպի Դրրդ-Աւ։ Մեզի եաեւէն եւ կողերէն կը կրակէին։ Տասը վայրկեանի չափ քալեցինք, կը կարծէինք թէ մեր ընկերները մեզի կը հետեւին, բայց երբ կարելի եղաւ առուգել տեսանք որ հազիւ տասնեակով հոգիներ մնացած ենք, մեր ընկերները յետոյ իմացանք որ ուրիշ ճամբաներու հետեւած են եղեր։ Վերջին պահուն, չէ՞ որ ամէն մարդ ինք իր պլանին

մնացած էր։ Հրամանատարներն ալ ինքզինքին գրեթէ կորսնցուցած էին, այդ դժոխային պայմաններուն մէջ։ Միայն թէ՝ Գազրզ Հասան դիտակ ըլլալով այդ լեռներուն, անոր կը վստահէինք։ Հոն գտնուող 12 հոգիներն էին — Կարապետ Լաչինեան, Գազրզ Հասան, այս տողերուն տէրը (Ասատուր Սաչեան), Ժորժ Ակթնեան, Վահան Զաւուչ Թչիկեան, եօթը հոգի ալ կամաւորներ։ Հաչիկ Զուլֆեանի խումբը յառաջացած էր դէպի Սիսի ճանապարհը, իր հետ առնելով Վարդապետ Տաքէսեանը, ուրիշ խումբ մըն ալ Պետրոս Ղամպալեանին հետեւելով հա գարձած էր դէպի Սիս, բայց իրարու չէին հանդիպած։ Փանոս Թօսունեանին հետ էր Գասապ Մանուկի որդի Յակոբը, Կարապետ Քէչեճեան եւ ժանտարմա Քէօթիւնցի Օսման։ Ուրիշ խումբ մ'ալ Վարդապետ ձէրձէճանին կը հետեւին։ Այս խումբերէն անոնք որ ճամբաներուն ծանօթ էին կրցան ինքզինքնին ապահով, իսկ անծանօթ եղողները նորէն չէթէներու ձեռքն ինկան եւ խողխողուեցան։

ՉԻՐԱՐ ԿՈՐՍՆՅՈՒՅԱՇ Ո՞ՒՐ Կ'ԵՐԹԱՅԻՆՔ

Մեր խումբը հետեւելով Գազրզ Հասանին, հապար ու մէկ դժուարութիւններով՝ իյնալով, ելլելով, երբեմն գոռոխարներէն պտտելով եւ միշտ մարք պիտերու մտածելէն պատչանելով՝ առաւօտեան հասանք Գրրդ-Աւ։ Հոն խորհրդակցութիւն մը ձեւացուցինք եւ որովհետեւ արդէն փոքր ինչ բարձրանալով կը լսէինք Հրացանաձգութիւնն ձայները ամէն կողմէն, համոզում գոյացուցինք թէ կարելի չէր այլ տեղէրէն Սիս անցնիլ։ Քանի որ ամէն տեղ ալ չէթէներ լեցուած էին, ու մենք կռուելու վիճակին մէջ չէինք, ուստի որոշեցինք բարձրանալ դէպի Զիներլի լեռը, անցնիլ միւս կողմը, ուր չէթէներ չկային եւ մարքերը չէին կրնար կասկածիլ թէ այնտեղ հայը կրնայ գտնուիլ, հետեւաբար թեթեւ կրնայինք այսպէսով Սիս հասնիլ։

Կէսկ Զինարի պապաիէն վար իջած աւեններս տեսանք Հալիւի մը վրան, մէջը բնակող չկար, ակռը փախած ըլլալու էր: Վրանին մէջ գտանք պարկ մը ալիւր, որ պարկին վրայ թափելով եւ ջուր լեցնելով խմորի վերածեցինք ու կրակ վառելով գէշ-ապկ եփեցինք կամ աւելի ճիշդը տաքցուցինք ու ակամայ անյագօրէն ուտել: Երկու օրէ ի վեր կը ցաւէինք եւ բան մը կերած չէինք, լաւ մը կշտանալէ յետոյ մէկ մէկ կտոր ալ պրպտեցինք եւ չարունակեցինք ճամբան: Իջանք Սուլտան բուռած անդր, որ կը գտնուի Սիսի ճամբան վրայ: Ճամբան բաւական տեղ հետազօտելով տեսանք թէ՝ ոչ մէկ հետք կ'երեւար ո՛չ մարդու եւ ո՛չ ընչաւոր կենդանիի: Ետեւը բուռած էին ճամբու անցքերուն վրայ: Մէկ խօսքով, յայտնի կ'երեւար թէ այդ ճամբէն ոչ աք անցած էր բաւական ժամանակէ ի վեր, այսինքն՝ հաւանաբար Սիսի պաշարումէն ի վեր: Բայց եւ այնպէս քանի մը ժամեր ալ ապասեցինք մացառներուն մէջ՝ դիտելու համար տեղ չարժում կամ անցորդ որ կրնար տեսնուիլ հոն: Երեկոյ եղաւ եւ ո՛չ մէկ մարդ երեւցաւ: Ուստի կատարելապէս համոզուեցանք թէ այդ ճամբայէն ապահով կերպով պիտի կրնայինք հասնիլ Սիս:

Հրամանատար Կարապետ Լաչինեան պնդեց թէ պէտք է երթալ Անարզի լեռները ու անկէ իջնել դէպի վար: Մինչդեռ քանի մը օրեր առաջ Ջեմալփի խումբին կամաւորները սոյն կոմմերէն անցած եւ կոտորածներ րրած էին, որով այդ կոմմերու թուրքերը զրպտուած՝ հայ կը փնտռէին խողխոդելու համար: Լաչինեանէն պատ մեր մէջ չկար մէկը, որ այդ տեղերուն մասին փորձի ծանօթութիւն մը ունենար: Միւս հրամանատարը՝ Գաղրդ Հասան, ծանօթ չէր այդ վայրերուն:

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ԲՆԱՋԳԻՒՆ ԱՊԱՒԻՆԵՑԱՒ

Իսկ ես որ՝ կրցած էի խումբը առաջնորդել մինչեւ մեր պանուած վայրը՝ ոչինչ պիտի Անարզի լեռան համբաւէն չուրջ: Միայն վատահ էի թէ՝ այն կոմմերը զացողը իր մահը կը գտնէ...: Այս պատճառով պնդեցի որ մենք պէտք է Սիսի ուղիղ ճամբան հետեւինք եւ անտառներուն մէջ պահուրտելով չարունակենք մեր յառաջխաղացումը դէպի Սիս: Իմ առաջարկին համաձայնեցան միայն հինգ հոգիներ, անդին 7 հոգիներ Լաչինեանի ծրագրի հետեւիլ կ'ուզէին: Երկար բարակ խօսակցութիւններէ յետոյ արդիւնքի յանգիլ: Ուստի, հինգերնիս բռնեցինք Սիսի ուղիղ ճամբան եւ սկսանք քալել: Երբ չարժեցանք մեսներն ալ մեզի հետեւելու որոշում տուին, քանի որ չէին գիտեր ո՞ւր երթալնին...:

Երբ փոչ մը հեռացած էինք, ձայն մը լսեցինք «Ատո՛ւր, Ատո՛ւր, կեցէք, մենք ալ պիտի գանք»: Քանի մը վայրկեանէն արդէն անոնք ալ միացած էին մեզի: Այնուհետեւ ես յանձն առի առջեւէն երթալ, հետազօտել անցնելիք տեղերնիս եւ լուր տալ միւսներուն, որպէսզի յառաջանան: Բպրտամի մը պարապային առաջին վտանգը ուզղակի իմ անձին համար կ'ըլլար: Ես կրնայի յանկարծակիի գալ, բռնուիլ կամ սպաննուիլ, իսկ միւսները մինչեւ իմ սպանուիլը կրնային անտառներուն մէջ ապաստաններ գտնել:

Նման պարագաներուն մարդը սիրայօժար կ'ուզէ իր անձը զոհել ուրիշներու օգտակար ըլլալու համար:

Ինձմէ փոչ մը հեռուն ինծի կը հետեւէր Սիմոն Մաչեան, որուն նոյնչափ հեռուէն ալ Վահան Զոհրապ Թչիկեան, եւ այսպէս կարգով կը քալէինք դէպի յառաջ: Խօսիլը բացարձակապէս արդիլուած էր, միայն անձայն չարժումներով իրարու կ'իմացրնէինք թէ բան մը չկայ: Հեռուներէն գըտնուող թուրք պիւներու շուներն կը հաչէին, բայց թուրքերը չէին կրնար կռահել թէ այդ կոմմերը հայեր կրնան գըտ-

նաեւ, այնպէս որ մեզի հետապնդողներ չեղան: Մեր այս բնթացքին մէջ երբեմն կը կենայինք փոքր ինչ հանգստանալու եւ իրար տեսնելու համար, բայց ոչ խօսելու: Երբ հասանք Խալի Պապչէսի թուրք գերեզմանոցը, կրցայ խօսիլ բնակիչներուս, անոնց հանգչելու համար իսկ գերեզմանոցներ կրնան մեզի համար ամենատարօտ ապաստաններ ըլլալ, որովհետեւ թուրքերը նախապաշարումով մը՝ սատիկ կը վախնան գերեզմաններէն, եւ անոնց քովէն անգամ չեն անցներ՝ մինչեւ պէս: Յորդորեցի որ իրարու քանչիւրս պահենք մէկ մէկ գերեզմանի քովը եւ գիշերանց ամենայն ապահովութեամբ: Այդպէս ալ եղաւ: Մէկ երկու ժամուան քայլ կրցայ փոքր ինչ կապոյտը տալ մեր մարմիններուն: Ելանք եւ պարձակ նայն պուչուխիամբ սկսանք քալելու, ու հասանք Քիչկին Զայ գետակը: Այստեղ աւելի մեզ պուչուխին պէտք էր: Հետեւաբար, ես նորէն առաջ անցայ եւ հետզհետէ կամուրջը, ոչ կրնար պահպանուած ըլլալ թուրքերէն, բայց բաւեբաւարար, հոն ոչ ոք կար, անկէ ալ անվտանգ անցնելով՝ միասին մէկ ժամ հետու Արբիլը երեւցին քովերը հասանք: Այնուհետեւ ուղիղ ճամբէն ալտա համարձակ մտանք Արբիլ:

ՄԻՒՒ ԹՈՒՐՔԵՐՍ Ի՞ՆՉ ԵՂԱՒ

Քաղաք մտած մէջոցնիս առաւօտեան մութ էր: Մեկմէկ առաջ միասին Գէորգ Էրզինեանը յայտած էր ապահով կերպով մտնել Արբիլ եւ պատմած պատերազմը եւ անոր հետեւանքները: Ուստի, Արբիլ հայութիւնը առկախուելով եկած՝ ամէն կողմէ կը փակէն նոր նոր անկախութիւններ առնելու եւ յայտով ապահովելու իրենց սերնդներուն վերապարձին, որուն դժբախտաբար քիչերը արժանացան...:

Մեկնող 85 անձերէն հազիւ 40–ը միայն ապահովեցան, առանց հաշուելու ապմանութիւնը, որ թուրքին ձեռքն անցաւ:

Պ. Թաշտրատ հասած էր իր նպատակին, անուղղակի նպատակով Մ. Քէմալի ուժերուն: Հարիւր դեռ ժամ առաջ կը չարժէին:

Միւս խումբերէն Մուշերի բնակիչները՝ Պետրոս Զամպակեանի եւ Վարդեվառ Ձէրձէեանի խումբը՝ կռուելով, կռուելով եւ վիրաւորուելով մեծ մասը կրցաւ ապահովել եւ հասնիլ Արբ. սակայն Թօսունեան Փանոսի խումբը՝ որ կը բաղկանար 10 հոգիներէ, հազիւ կրնայ հասնիլ մինչեւ Կէօյթէփէ կոչուած տեղը: Գրպրլ Էնիչ գառիվարին վրայ Գասպար Մանուկեան Յակոբ, Թուրք Օսման ժանտարման, Կէչիճեան Կարապետ, Թօսունեան Փանոս, Զուլֆայեան Գրիգոր եւ միւս բնակիչները ժպտալ մը կը ձեւացնեն, խարհելու համար իրենց ինչ բնելու է: Գասպար Մանուկեանը անօթութենէ մղուած կ'առաջարկէ երթալ թուրք պիտը եւ ուտելիք ճարել: Իրեն համակարծիք կը գտնուին թուրք ժանտարմա Օսման եւ Կէչիճեան Կարապետ, յետոյ անոնց կը հետեւին հինգ բնակիչներ եւս: Միայն Փանոս Թօսունեան եւ Գրիգոր Զուլֆայեան կը հակառակին, յայտնելով իրենց եւ այլ թոյլ. սակայն Գասպար Մանուկեանը անփորձ, կարծելով իրենց նախապէս բարեկամ ձեւացած թուրքերը նոյնն են՝ կը վտահէնէ իրենց երթալուն պէս յարգանքով պիտի ընդունուին եւ մեծարանքներ պիտի տեսնեն, ուստի, ամէն բնակիչներ ճամբայ կ'իյնան դէպի այդ պիտը, միայն Թօսունեան Փանոս եւ Զուլֆայեան Գրիգոր կը մնան անտառին մէջ՝ իմանալու համար իրենց բնակիչներուն բարեկամ վարմունքը: Շատ չանցած հրացանի պայթիւններ կը լսուին, հետզհետէ կը բանուին ամէն բնակիչներու, իսկ վերջիններուն՝ Գրիգորն ու Փանոսը հասկնալով իրենց ալ վրայ հետամտողներ պիտի հետապնդեն՝ կ'սկսին վազել եւ իրենց մեծ դժուարութեամբ, բայց անմնաս կը հասնին Արբ: Այդ ամէն բնակիչներէն միայն Օսմանը ապահովեցաւ, իսկ միւս եօթնին ոչ մէկ լուր առնուեցաւ: Երբ Թօսունեան եւ Զուլֆայեան Արբ հասնելով լուր առին, Քա-

ակմբ խաւմբին մխանալով կարգ մը երիտասարդներ քալեցին դէպի Արր–Ալբիս, որպէսզի ազատեն կայանատուներըր, սակայն Արր–Ալբիս արդէն բռնուած էր չէխներէն, — հոն բախում տեղի ունեցաւ։ Այդ բախումին մէջ կամաւոր Տէրեան սպաննուեցաւ, ուրիշներ ալ վիրաւորուեցան, եւ տեսնելով որ անկարելի է թշնամի ուժը կոտրել, ստիպուեցան եւս գտնալ Սիս, առանց բան մը կարենալ ընելու։

Այս կռիւներէն 10 օրեր վերջը՝ Յակոբ Ճինտուրեան անուն անձը, Հաճընցի, եւ 15 օր վերջն ալ՝ Մխիթար անուն Սեբէի մ'ալ երեան եկան։ Առանք անտառին մէջ մնացած՝ խառ ուռելով կրցած էն նկեր իրենց կեանքը փրկել, բայց կմախացած, անճանաչելի դարձած վիճակի մէջ ապաստանեցան անոնք։

ՀԱՃՆՈՑ ՕԳՆ. ԱՐՇԱԽԱԽՈՒՄԲԵՐՈՒ ԿԸ ՀԱՄՆԵՒ

Գործերը այս վիճակին մէջ էին, երբ Առանձ գացող պատգամաւորներուն բուռն պիտոյին վրայ կպտուած Հաճընցի Աբշատախումբին մասերը սկսան հետզհետէ Սիս հասնիլ։ Առաջին խումբը կը գնկատարուէր Հաճընցի սորայ Պօղոս Թաւթաղխանեի կոմսին։ Սիսի ժողովուրդը մեծ բազմութեամբ ընդառաջ գնաց եկող կամաւորներուն։ Թէեւ խումբը տակաւին զինուորական կարգապահութեան եւ կազմակերպութեան տակ առնուած չէր, բայց ժողովուրդը անոր մէջ կը տեսնէր ազատագ ազատամարտիկն մը։ Խումբը տեղաւորուեցաւ իրեն համար պատրաստուած իջեւանները մէջ, եւ առիթէն կը մատակարարուէր Ֆրանս. իշխանութեան ծախքովը։ Ասիտհետեւ նոր խումբ մը եւս հասաւ՝ կազմուած ձիաւոր եւ հետեւակ մասերէ։ Զինուորները կը տրամադրէր Զօր. Անդրանիկի ազգապահպան հրամանատարներէն եւ ազգ Հաճնոյ Աբշատախումբին ընդհ. հրամանատար Սարգիս Աբմագանեան, իսկ հետեւակներուն էկզեկտիւ

ԿՈՎԿԱՒԻ ՀՆՁ. Զ. ԳՈՒՆԴԻ ՊԱՏԵՐԷՆ

ՀԱՃՆՈՑ ՕԳՆ. ԱՐՇ. ԸՆԴ. ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ՝
ՍԱՐԳԻՍ ԱԲՄԱԳԱՆԵԱՆ

ազգայ ձիաւ Զանկալեան։ Առաջին խումբը իրեն հետ ազգամիքը չէր կրցած փախցընել, բայց երկրորդը՝ առաւօրէն ունէր պէտք եղածը, երբ խումբը հասաւ Սիսի կամաւորները՝ Ֆրանս. Զին. կառավարիչի հրամանով ազգամիքերի պաշարը առնուեցաւ խումբէն, մինակ հրացանները իշխանութեան վրանին, այսպիսով խումբը մնաւ բազաք եւ միւսներուն պէս տեղաւորուեցաւ։

Կամաւորական այս խումբերը կազմուած եւ Սիս պրկուած էին Առանձէն, որպէսզի Հաճընի անցնին եւ գան պաշտպանեն իշխանութիւնը դէմ։ Սակայն, դաւաթի է բանի որ զանազան քազաքական եւ կուսակցական նկատումներու նպատակ անանք չի կրցան հասնիլ Հաճընի, մնացին Սիս, ուր անանց շատ ալ պէտք չկար, որովհետեւ Սիս կը գտնուէր

բաւականաչափ Ֆրանս. մարդուած զօրք, եւ եթէ աւելին պէտք ըլլար՝ կրնար Մեծբնակէն խումբեր կազմուիլ։

ԱՐՏԱՔԻՆ ՈՒ ՆԵՐՔԻՆ ԴԱԻԵՐԸ

Մէկ երկու օրեր՝ կամաւորներուն հանդիստ տրուելէ յետոյ, այլեւս անոնք քաղաքին պաշտպանութեան յատկացուեցան, քաղաքին բոլորտիքը խզամտնեղ փորուեցան եւ երկաթէ փշոտ թելեր քաշուեցան, ու եկած այդ Հայ կամաւորները Ֆրանսայի սպաներու հրամանատարութեան ներքեւ՝ իրենց պաշտպանութեան յատկացուեցան։ Անոնց հրամայուեցաւ կատարեալ եւ կայր հետեւողութիւն Ֆրանս. Ձին. կարգապահութեան։ Սիա քաղաքը ներքնապէս պահակամի պատրաստուեցաւ։ Այլեւս յայտնի էր թէ ան պատերազմի պահ պաշարուէր։ Դիտելի է որ Հայ կամաւորները քաղաքին կէս մամ հետեւութեան ունեցող իրամնեղրու մէջ գետեղուած էին, մինչդեռ Ֆրանս. զօրքերը քաղաքին եզերքը տեղաւորուած էր։ Ակիզ գաս, Հայ խումբերու հրամանատարներն ալ ենթարկուեցան Ֆրանսական բռպանեղրու հրամանին։ Այլեւս կամաւոր խումբ չկար, այլ Ֆրանս. զինուորական տեսչութենով՝ զօրախումբեր։ Հրամանատարներէն Պօղոս Թաւրաթրպեանն եւ ճ. Զանկալեան տպատակեցան եղած կարգադրութիւններուն, իսկ ընդհ. հրամանատար Արմպանեան՝ ո՛չ...։ Արդէն, Առաջնյն մեկնած մէջտեղն ալ պատերով անցուդարձերնէն՝ ան յայտնած էր իր այս գոհացութիւնը ապարդիւն պէտք անցնիլ, որովհետեւ Ֆրանս. կառավարութիւնը պիտի չմոլլատրէ ապատ զործունէութիւն մը։ Այս պլիսաբ համոզումով ալ՝ պաշտօնապէս ոչ մէկ զործի մասնակցեցաւ։ Քաշուեցաւ ատեն մը եւ հան անցուց իր ժամանակը, իր ձիաւորներն ալ իսկ իրենց մէջ անզործութենէ կը ձանձրանային։ Արմպանեանի խումբը կազմուած էր քաջերնիրնեղէն, մեծամասամբ փորձառու ,ազգմիկ եւ մինչեւ իրենց եղունգին ծայրը՝ անվեհեր։ Անոնցմէ էին՝ Էնոմք Տարտպանեան, օդնական հրամանատար, մեծահամբաւ Սամուէլ Զաւուչ Ինճէեան Եօզգատ Զաթիկ, ինքնին ըմբոստներու քաջակորով պարագլուխ մը, որ տարիներ ամբողջ ապրստակ տարածած էր Զաթիկ լեռներուն մէջ, յետոյ՝ Սալ-Կէչիտի ժանտարմայի սպան՝ Սեզրակ, որ կը փոխանորդէր հրամանատարին։ Անոնք արդէն բաւական համաձայն՝ մէկ մէկ վարժ ազգմիկներ բլլալնուն համար՝ իրենց վստահուած պաշտօնը կը կատարէին պիտակցութեամբ եւ անձնուիրութեամբ։

Էնոմք Տարտպանեան՝ Հաճընցի բլլալուն համար՝ ծանօթ էր բոլոր այդ չէջանի ճամբաներուն, ուստի, անոր յանձնուած էր առաջնորդող դժուարին պաշտօնը։ Միւս ձիաւորներն ալ կարիճ, անառղիտական կրթովք օժտուած եւ վրէժխնդիր ուխտանիներ էին, բայց ինչ օգուտ, որ առիթ չտրուեցաւ իրենց զործունէութեան...։

ճ. Զանկալեանի խումբին մէջն ալ արժանաւոր կրտրիճներ կային, կրակ ու բոց ու վրէժով լեցուած, կարելի է յիշել անունի Զապրճեն ու կարպ մը Սասունցի երիտասարդներ, եւայլն։

Այլեւս Սիսի պաշարումը կատարեալ էր։ Թուրքերը ամէն կողմէն սկսան ռմբակոծել, ներսէն ալ կը պատասխանուէր։ Ֆրանսական ինդանօթները կ'օրօտային գիշեր ցերեկ։ Բայց մուրքերն ալ յամառութեամբ կը չարունակէին իրենց ռմբակոծութիւնը։

Ընդհ. հրամանատարը՝ Ֆրանսայի զարիթէն Դօլէրան վրայ կը ծանրանար պաշտպանութեան պատասխանատուութիւնը, ուզելով պէտք եղած աջակցութիւնը առանալ Հայ կամաւորներէ, զօրահանդէս մը կատարեց՝ յոյժ տալու համար պինուորական կրթութեան պէտքը, եւ պատուիրեց որ Հայ կամաւորը մարզուի պինուորական կրթութիւնով, որպէսզի կարենայ արժեցնել իր քաջութիւնը եւ առանդը։ «Առանց պինուորական կրթութեան կ'ըսէր ան, կա-

բաւականաչափ Ֆրանս. մարզուած զօրք, եւ եթէ աւելիին պէտք ըլլար՝ կրնար Սենեգիներէն խումբեր կազմուիլ։

ԱՐՏԱՔԻՆ ՈՒ ՆԵՐՔԻՆ ԴԱՒԻԵՐԸ

Մէկ երկու օրեր՝ կամաւորներուն հանդիսաւոր ուխտելէ յետոյ, այլեւս անձնք փողոցին պաշտպանութեան յատկացուեցան, փողոցին բոլորտիքը խզամատներ փորուեցան եւ երկաթէ փշոտ թելեր քաշուեցան, ու եկած այդ հայ կամաւորները Ֆրանսայի ազանները հրամանատարութեան ներքեւ՝ իրամնէրու պաշտպանութեան յատկացուեցան։ Անոնց հրամայուեցաւ կատարեալ եւ կոյր հնազանդութիւն Ֆրանս. Զին. կարգապահութեան։ Սիա փողոց ներքնապէս պատերազմի պատրաստուեցաւ։ Այլեւս յայտնի էր թէ ան գործողը պիտի պաշարուէր։ Դիտելի է որ Հայ կամաւորները փողոցին կէս մամ հետաւորութիւն ունեցող իրամնէրու մէջ պահպած էին, մինչդեռ Ֆրանս. զօրքերը փողոցին եզերքը տեղաւորուած էր։ Ակնիկ զատ, Հայ խումբերու հրամանատարներն ալ ենթարկուեցան Ֆրանսական բանակներու հրամանին։ Այլեւս կամաւոր խումբ չկար, այլ Ֆրանս. զինուորական տիպարիներով՝ զօրախումբեր։ Հրամանատարներէն Պօղոս Թաւրաթրպիսեան եւ Ճ. Զանկալեան հպատակեցան եղած կարգադրութիւններուն, բայց բնդհ. հրամանատար Արմատանեան՝ ո՛չ... Աբգէն, Առաքելն մեկնած մրցման ալ պատերով անցուդարձերէն՝ ան չյատնած էր իր այս զոհողութիւնը ապարդիւն պիտի անցնի, որովհետեւ Ֆրանս. կառավարութիւնը պիտի չհոլլատարէ ազատ գործունէութիւն մը։ Ան պիտուր համոզումով ալ՝ պաշտպանակից ոչ մէկ գործի մասնակցեցաւ։ Քաշուեցաւ տուն մը եւ հոն անցուց իր ժամանակը, իր ձիաւորներն ալ իսաներու մէջ անգործութեան կը ձանձրանային։ Արմատանեանի խումբը կազմուած էր քաջերներէն, մեծաւմասնամբ փորձառու, ատամիկ եւ մինչեւ իրենց եղունդին ծայրը՝ անձնուէր։ Անոնցմէ էին՝ Ենովք Տարտապանեան, օգնական հրամանատար, մեծահամբաւ Սամուէլ Զաւուշ Ինճիեան Եօզգատ Զաթցի, ինքնին զրոյանները քաջակորով պատերազմող մը, որ տարիներ ամբողջ տարտափ տարածած էր Զաթի լեռներուն մէջ, յետոյ՝ Սայֆ-կէչիտի ժանտարմայի սպան՝ Սեդրակ, որ կը փոխանորդէր հրամանատարին։ Ասանք արդէն բաւածին համաձայն՝ մէկ մէկ վարժ ռազմիկներ ըլլալնուն համար՝ իրենց վստահուած պաշտօնը կը կատարէին դիտակցութեամբ եւ անձնուիրութեամբ։

Ենովք Տարտապանեան՝ Հաճընցի ըլլալուն համար՝ ծանօթ էր բոլոր այդ շրջանի ճամբաներուն, ուստի, անոր յանձնուած էր առաջնորդողի դժուարին պաշտօնը։ Միւս ձիաւորներն ալ կարի, անսեկիտալի կորովով օժտուած եւ վրէժխնդիր ուխտակիցներ էին, բայց ինչ օգուտ, որ առիթ չտրուեցաւ իրենց գործունէութեան...։

Ճ. Զանկալեանի խումբին մէջն ալ արժանաւոր կրտըճճներ կային, կրակ ու բոց ու վրէժով լեցուած, կարելի է յիշել անուանի Զապրճրն ու կարպ մը Սասունցի երիտասարդներ, եւայլն։

Այլեւս Սիսի պաշարումը կատարեալ էր։ Թուրքերը ամէն կողմէն սկսան ամրակոծել, ներսէն ալ կը պատասխանուէր։ Ֆրանսական ինդանօթները կ'օրօտային դիշեր ցերեկ։ Բայց թուրքերն ալ յամառութեամբ կը չարունակէին իրենց ամրակոծութիւնը։

Ընդհ. հրամանատարը՝ Ֆրանսայի պարիզէն ժողովրդական վրայ կը ծանրանար պաշտպանութեան պատասխանատուութիւնը, ուզելով պէտք եղած աջակցութիւնը տանել Հայ կամաւորներուն, զօրահանգէս մը կատարեց՝ ցոյց տալու համար դինուորական կրթութեան պէտքը, եւ պատուիրեց որ Հայ կամաւորը մարզուի դինուորական կրթութիւնով, որպէսզի կարենայ արժեցնել իր քաջութիւնը եւ ոանդը։ «Առանց դինուորական կրթութեան կ'ըսէր ան, կա-

բեւի չէ կռուիլ եւ յաղթել»: Այնուհետեւ մեծ կարեւորութիւն արուեցաւ պինուրական կրթութեան, Ֆրանսայի պինուրները մարզիչ նշանակուեցան Հայ կամաւորական Ջոկատներուն, որոնց մէկ մասը կը կռուէր խրամներուն մէջ, միւս մասն ալ կը մարզուէր պատրաստ ըլլալու համար նոր եւ մեծ ընդհարումներու, որոնց վերահասութիւնը կասկած չէր վերցներ:

ԵՆՈՎՔԸ ԱՆՎՆԱՍ ԱԶԱՏՈՒԵՑԱԻ, ԲԱՅՑ...

Ֆրանսայի Ընդհ. հրամանատարը՝ ուզելով փոքրել հայոց քաջութիւնը եւ զիմագրական ուժը, միեւնոյն ժամանակ դապաթար մը կազմելու համար թրքական ուժին վրայ, կը հրամայէ Ենովք Տարատպանեանին (եւ անոր հետեւակը կը դնէ Պօղոս Թուրաբարդխանեանը) որ խումբ մը կամաւորներով ելլէ մինչեւ Սրբ-Ալբի բլուրին գագաթը եւ հետագայ քշնամիին դիրքերը: Առաջ ինչ ասաիճանի վրանոցաւոր փոքր մ'բլլայր թէեւ ծանօթ էր հայերուս, բայց պէտք էր հետազնդել արուած վերին հրամանին: Ուստի, Ենովք խումբ մը քաջերով յարձակեցաւ դիչերանց ելլել մինչեւ արշաւած գագաթը եւ գիրք բռնել, բայց գանուեցաւ անհամեմատօրէն մեծ ուժերու առջեւ եւ ստիպուեցաւ կռիւ բռնուիլ եւ միւս կողմէն օգնութիւն խնդրել կեդրոնէն: Յաւելի է որ օգնութիւն չդրկուեցաւ, եւ գտանդուած խումբը իր բախտին թողուեցաւ: Ցաջորդ գիչերը խումբը հազիւ կրցաւ անվնաս եւս գտնուիլ եւ ամրանալ խրամներու մէջ: Այս փորձին օգուտը, այն եղաւ, որ հասկցուեցաւ որ թուրքերու ոյժը կարծուածէն չատ ու չատ աւելի է: Այս կռիւի միջոցին թուրքերը կը գտան եղեր հայ մարտիկներուն. «Ջաւակնե՛ր, դուք գոյէք կօչակարութիւն, երկաթգործութիւն, կապկապարձութիւն սորվեցէք, դուք կռուիլ ինչ գիտէք, այս կռիւը մեզի գործ թուրքերուն վերապահուած է...» եւայլն: Թուրքերու այս պատասխանութեան անչուչտ թէ պատասխանուեցաւ. «Բարեկամնե՛ր, ձեր լաւ կռուիլ գիտնալէն է անշուչտ որ գրաւեցիք Եգիպտոսը, Մըզիմը, Սուրիան...»:

Միեւ թուրքերը Հայ կամաւորներուն գալը լսելնուն պէս՝ սկսան հետզհետէ լքել իրենց տուները եւ հեռանալ դէպի լեռները, չէթէներուն մօտ: Անոնց մէկ մասը սակայն մնաց գագաթին մէջ: Ասանք ընդհանրապէս կառավարական պաշտօնեաներ եւ հարուստ գատակարգին պատկանողներ էին: Լքուած տուներու կարասիները կամաւորները եւ ուրիչ կարգ մը հայեր գրաւեցին, որպէսզի յետոյ իրենց գոյքերուն հետ միասին թուրքերուն թողուն...:

Արդարեւ գատն ճակատագրիր մը վերապահուած էր հայոց...: Գագաթին մէջ մնացող թուրքերը Ֆրանսիւ իշխանութեան կողմէ հաւաքուեցան, ապահովութեան համար մանաւանդ թագի մը մէջ եւ յանձնուեցան Ֆրանսական Ազգերացի պինուրներու պահպանութեան, որպէսզի զոհ չերթան հայոց վրէժխնդրութեան:

ՀԱՃԸՆ ՄԱՐԳ ՂՐԿԵԼՈՒ ՓՈՐՁ ՄԸ

Երբ կռիւը սաստկօրէն կը շարունակուէր Միեւ չուրջ, Հաճընցի կէչճեաններ, որ Միեւ մէջ խան մը ունէին, ուզելով յոյժ մը առնել Հաճընէն, իրենց ծառայութեան մէջ գտնուող քիւրտ մը զրամական մարձաւորութեամբ կը համոզեն որ Հաճըն երթայ եւ լուր մը բերէ: Քիւրտը թէեւ կը վարանի, բայց կէս համոզումով եւ կէս մրն ալ ոսկուներէն ճամբայ կը հանուի: Ան ալ չդրնուելու համար բուն ճամբէն չերթար, այլ Միեւ պետական ընթացքին կը հետեւի, անցնելու համար Անաբլի լեռներու սարբառէն, սակայն հազիւ կէս ժամ չափ կը յառաջանայ կը բռնուի չէթէներէն եւ կը կապուի վրանի մը մէջ: Թուրքերը գոն լրտես կը

համարեն եւ մահը կը վճռեն, բայց բարեբախտաբար ուրիշ վերահաս պարագաներ մը չնորհիւ մազապուրծ կ'ազատի: Չէթէները այնքան մօտէն կը ամբարտաւանէին Սիս քաղաքը՝ որ գեռէն ջուր առնելը վտանգաւոր դարձած էր, սկսաւ եղաւ արշաւանք մը կազմել իրամներէն դուրս չէթէները հեռացնելու համար, որպէսզի կարելի բլլայ ազատօրէն ջուր առնել գեղէն, որ միակ ազբիւրն էր քաղաքին: Արշաւանքը՝ կարելի է ըսել թէ յաջողութեամբ պսակուեցաւ, որովհետեւ թուրք չէթէները հարիւր կրցան արշաւողներէն ակնման մը ազատնել, իսկ Հայ կամաւոր մը եւ ուրիշ մը վիրաւորեցան, բայց չէթէները բաւական մեծ կորուստներ տուին: Անոնցմէ երկու հոգի ալ գերի բռնուելով քաղաք բերուեցան եւ հրապանազարկ եղան:

Այս արշաւանքի միջոցին էր որ չէթէները փոխառեալ մտանուելով չէին կրցած ազատնել Հաճըն երիտասարդական հանդակ փիւրոը, զոր կամաւորները գտած էին ջինջը վրանին մէջ կապուած վիճակով: Փիւրոն կը յաջողի հասկցնել թէ ինքը Հայերու հաշուին կը գործէ եւ լուր բերելու համար Սիսէն Հաճըն դրկուած էր եւ ուր կը գտնուէր իր ընտանիքը:

Այսպիսով երկու ատոյգ մտերիմ կ'ազատի խեղճը, մինչեւ իր ինքնութեան հաստկուիլը, սակայն՝ Հայ կամաւորները փիւ մը թեթեւօրէն վիրաւորած էին իր մարմնին գանագան մասերը եւ արիւնոտած: Իսկ թուրք չէթէները իր վրայէն գրաւած էին Հաճըն դրկուող հայերէն նամակը: Այս կերպով կը վիժէր Հաճընէն լուր մը առնելու այս փորձը:

Չէթէներուն թողած վրանը բնագուեցաւ գերի բռնուած երկու թուրքերու ուսերուն եւ բերուեցաւ Սիս: Այս արշաւանքի միջոցին մի քանի Ալճերլիացի պիտուրներ փախան եւ իրենց կրօնակից չէթէներուն միացան...:

ՎԱՀԿԱՅԻ ՍԱՄՈՒԷԼ ՋԱՎՈՒՇԻ ԽՈՒՄԲԸ

Գարկա-Փազարի կռիւէն վերադարձ Չորեքշաբթի մը ժամանակ մը Սիսի մէջ կրցանք կեդրոնանալ, ի հաշիւ Սահրիներուն, սակայն հետզհետէ ուժեղիլը կը նուազէր, ու եղաւ ատեն մըն ալ՝ որ բոլորովին անօթի մնացինք, որովհետեւ արդար կամ անարդար միակ հոգը գինուորն ու կամաւորը կերակրելու վրայ կեդրոնացած էր: Զինուոր չեզոդը կարծես ուժեղ լրատուներէն զրկուած էր: Մենք որ տեսած էինք այդ տարաբախտ կիր եւ հրաշքով ազատուած, չէինք ուզեր նոր վտանգներու ենթարկուիլ, սակայն անօթութիւնը մեզ դուրս քաշեց մեր ապաստարանէն, ու գացինք միացանք կռուող խումբի մը, Ձէքէյի Սամուէլ Ջավուշ Ալճապահեանը իր հաշուին խումբ մը կազմած էր Հաճընցիներէն, Սեպինեցիներէն եւ Գարաքէօյցիներէն, մօտ 50 հոգիով: Այս խումբը կը վայելէր Ֆրանսայի ընդհ. հրամանատարի փոխի համակրութիւնը: Իրեն յանձնուած էր Ալափուռնար կոչուած ճակատի պաշտպանութիւնը, մենք՝ Չորեքշաբթեցիներս՝ թիւով 12, դիմեցինք խմբապետին, որ սիրով ընդունեց մեզ, դինեց եւ մենք դարձանք յաւարտին դինուորները այդ խումբին: Այսպիսով ապահովացանք անօթութեան հրապանեցիներէն: Այլեւս կ'ապահովինք ցոյց տալու մեր կարելու եւ մարտական յատկութիւնները: Առիթը չուշացաւ, Գարս-Փազարի կռիւէն չէթէները հետզհետէ կը յառաջանային ու մինչեւ Սիմոն Քէօփրիւսին մօտեցան: Այս վիճակը վտանգաւոր կը դառնար մեր խումբին համար: Ընդհ. հրամանատարութիւնը մեր խումբին հրահանգ տուաւ որ դիչերանց երթայ եւ ծուռբ Սիմոն Քէօփրիւի մօտ արտերուն մէջ, որպէսզի երբ գերեկին չէթէները մօտենան, յարձակի եւ կատաղի պահնդ...: Խումբը հետեւեցաւ որդուած հրամանին, բայց չէթէները չերեւցան: Այնպէս որ խումբը պարապ յոյնութեան մը ենթարկուեցաւ: Վաղայսրդ օրը՝ սրանչելի արշաւանք մը կազմակերպեց ընդհ.

հրամանատարը, եւ ինք անձամբ առաջնորդեց Ֆրանսական պինաւորները եւ անոնց հետ կամաւորական հայ խումբերը: Եթակը խուրբերն ալ ոչ նուազ քաջութեամբ կռուեցան, սակայն չկրնալով դիմանալ Ֆրանսական մեքրալէօզներու կրակին՝ փախուստի պարտաւորուեցան: Հայ կամաւորները յաւ ատիճ մը ներկայացաւ եւ ինկան անոնց եռեակն եւ մեծ ջարդեր պիտի տային, եթէ՝ ընդհ. հրամանատարութիւնը նահանջի հրաման չի տար...:

Ա. ԱՐՄԱՊԱՆԵԱՆ ՖՐԱՆՍԱՑԻՆԵՐԸ ԿԸ ՀԻԱՑՆԷ

Հետեւաբար պարտաւորուեցան եւս դառնալ եւ քաշուիլ քաղաք: Միայն մէկ խումբ մը Հայ կամաւորներ, որ առելի յառաջացած էին, եւ անտեղեակ նահանջի հրամանէն՝ մնացած էին իրենց յառաջխնդաց դիրքին վրայ: Թուրք հեծելները դիրենք հալածողները ընդհ. նահանջը տեսնելով կը քաշուելու սկսին, եւ կը դառնան եւ կը պաշարեն առանձին մնացած խումբը, որուն դրութիւնը վտանգալից կը դառնար: Այս խումբն մէկը կը յաջողի փախչիլ Սիս գալ եւ եպերութիւնը իմացնելով օգնութիւն կը խնդրէ. սակայն ընդհ. հրամանատարութիւնը այս անգամ անտարբեր կը դառնայ եւ պատրիւն՝ օգնութիւն չտար...: Այն ատեն դիմում կ'ըլլայ Հայ ընդհ. հրամանատար Սարգիս Արմապանեանին: Ան անմիջապէս՝ հակառակ հիւանդ ըլլալուն՝ կը հրամայէ իր ձիաւորներուն, որպէսզի պատրաստուին եւ ինք անոնց գլուխն անցած՝ կը սուրայ դէպի վտանգուած խումբը, կը հասնի կռիւին վայրը հանգիստացող բուրքին ատրատը, կը հրամայէ իր ձիաւորներուն որ ձիերէն իջնեն եւ իր նշանին սպասեն՝ յառաջանալու համար: Իսկ ինքը՝ ձիուն վրայ կ'արշաւէ դէպի առաջ, հակառակ անդադար դնդակներուն: Ջիաւոր գօրքերը իրենց հրացանները կ'ուղղեն դէպի թրքական դիրքերը, որպէսզի կարենան վրիպակնել կամ նուազեցնել իրենց սիրելի պետին վրայ արձակուած դնդակները:

Բարեբախտաբար սակայն՝ Արմապանեան անվտանգ կը հասնի այն վայրը, ուր կ'ուզէր հասնիլ: Այդ ատկն դնդակ մը արձակելով նշան կուտայ ընդհ. յարձակողականի: Հայոց ձիերը նետի պէս կը սուրան բլուրն ի վեր: Գնդակները կարկտի եռեւոյթ կ'առնեն երկուաքեր... Այս անգամ ալ հայ կամաւոր հեծելազօրքը յոյսիական է...: Թուրքերը խելագարօրէն կը փախչին եւ վտանգուած խումբը կ'ապահովի տալով միայն Հաճընցի կամաւոր երիտասարդ մը:

Այս դրամատութիւնը արդարացուց այն վստահութիւնը՝ զոր Առանձին Սպ. Մխիթիրեան ցոյց տուած էր՝ Հաճընոյ Արշաւախումբին հրամանատարութիւնը յանձնելով ադամանդէ Արմապանեանին, որ սակայն տեսնելով մէկ Ֆրանսական կառավարութիւնը եւ անոր հետ կարգ մը համբաւաւոր եւ անարժէք հայ «հրամանատարներ» կը կաշկանդէին իր դործելու ազատութիւնը...: Ան զղուած օտարներէ ուեւէ հայանուններու դաւերէն եւ արացաւ՝ քաշուած էր հրապարակէն, մինչեւ այդ օրը, երբ մէջտեղ եկաւ վտանգուած խումբ մը քաջերը ազատելու տիրական պարտականութիւնը:

Մեծութիւնները այս տեսակ նեղ եւ ծանր պարմանները մէջ ի յայտ կուգան:

Քանի մը օրեր վերջ տեղի ունեցաւ Տէօրթեակի կռիւը: Այս կռիւին մասնակցեցան Ֆրանսական պինաւորները, Հայ կամաւորները՝ ընդհ. հրամանատարի առաջնորդութեամբ, ինչպէս նաեւ Արմապանեան՝ իր հեծելազօրքի քաջերով խումբով: Առանց բոլորն ալ կանոնաւոր պատրաստութիւն ճակատեցան, սակայն Արմապանեանի դերմարդկային քաջութիւնը եւ ռազմագիտական չարժանիները՝ ամենահարուն հետեւում պատճառեցին Ֆրանսացի սպաներուն: Թուրք չէրքէզները Թաւշան-Թէփէի բառուած բլուրին վրայ իրենց պիրքեր բռնած էին եւ ամրացած, եւ որովհետեւ բազմաթիւ էին, այլեւս կը սկսէին վտանգաւոր դառնալ: Անոնց արձակած դնդակները կրնային հասնիլ քաղաքիս եկեղեցիները գտնուած տուներուն: Պէտք էր դանոնք հեռացնել այդ մօտիկ դիրքերէն, սակայն

չատ դժուար էր այդ…։ Բոլորին հայեացքները ուղղուեցան Արմատաններին։ Իրապէս, ան յաջողեցաւ այս գործին մէջն ալ։ Այս անգամ ալ ազամամարութեամբ ձիաւորները ցրուեց բլուրին ստորոտը եւ ինքը ձիուն վրայ հեծած արշաւեց դէպի առաջ, երբ որոշ տեղ մը հասաւ, հրամայեց ձիաւորներուն, որ դրօշ տան։ Հրամանը կայծակնային արագութեամբ կատարուեցաւ։ Թուրքերը՝ չտարած այս յանդգնալից քայլութենէն՝ փախուստ զատ ուրիշ բանի վրայ չի մտածեցին…։ Հայ կամաւորներն ալ հասնելով՝ նոյն թէվէսիի դիրքերը եւ ամէն գոյն ջնջամիջն, որ բաւական յառաջացած բլլալով ուրիշ բլուրներու վրայ դիրք բռնել յանգդնած էր կրնար չարաճակելու համար։

Հայերու դիրքը դէշ էր, որովհետեւ անոնք բաց գաշտի մէջէն պիտի կռուէին, բարձր տեղեր դիրք բռնած թուրքերուն դէմ, ուստի, եւս քաշուեցան։ Ֆրանսացի սպաները որոնք մօտէն կամ հեռուէն հանդիսատես եղած էին Արմատաններուն չարժումներուն՝ գնահատեցին եւ ջերմօրէն շնորհաւորեցին զինքը, ու այնուհետեւ էր որ հարկագրուեցան ճանչնալ գոյն՝ որպէս կարող ռազմագէտ, եւ արժանաւոր հրամանատար։

Դէպքերնները մինչեւ վերջ չեն յաջողիր ու կ'իյնան, բայց…։

ՄԵՐ ՕԻԺԵՐԸ ՋԼԱՏՈՂ ԲԱՐՈՅԱԼԷՈՒՄԸ

Մեծ պաշտպանը կը տեւէր չորս ամիսներէ ի վեր, մինչեւ այդ ժամանակ՝ Հայ կամաւորներուն կարելի եղած էր հարիւր գոհացուցիչ անուններ մը հայթայթել, սակայն հետզհետէ անոնցի պակասը զգալի կ'ըլլար, որով դժգոհութիւններ սկսան ծայր տալ կամաւորներուն մէջ։ Եւ որովհետեւ Շաճրն արշաւելու վրայ ալ չէր մտածուեր, կամաւորները սկսան խումբ խումբ լքել իրենց գործը եւ փախչիլ Ամանոս։ Անոնցմէ չատներ ինկան թուրքերուն ձեռքը եւ խողխողուեցան։ Մեզմէն ոտաւ ինչ որ ունէր, բայց դիրքին

չէր եւ տեւական չէր կրնար բլլալ տահմանափակ քաղաքի մը համար ուտեստ հայթայթել հոն գտնուող աշնչատի գինուորներու, կամաւորական խումբերու եւ տեղացի բնակչութեան։ Ծխախոտի պակասը մանաւանդ չատ կը տառապեցնէր ծխողները, որոնք փորձեցին ծխել ամէն տեսակ բոյսի տերեւներ, ինքզինքնին խաբելու համար պահ մը։

Հաճնոյ Արշաւախումբի կամաւորները տեսնելով որ առանց իր օգնութեան Սիս կը պաշտպանուի ՓՀ՝ Ֆրանս. եւ ՓՀ՝ տեղացի կամաւորներէ, կը փափաքէր երթալ Շաճրն, ուր չատ պէտք կար օգնութեան, բայց որովհետեւ Ֆրանս. կառավարութիւնը երբէք չէր մտածեր Շաճրնի մասին, կ'ուզէր պատգամաւորութիւն մը դրկել Առանայի Ապդ. Միութեան՝ իրենու կացութիւնը լմացնելու եւ բան կարենալ Շաճրնի օգնութեան գործը դլուխ հանելու համար։

Պատուիրակութեան անդամ կ'ընտրուին՝ կամաւոր Յովսէփ եւ Յովհաննէս Տումանեան, որոնք իրենց հետ կ'առնեն Շաճրնցի երկու կամաւորներ՝ Փաւլոսն ու Կարապետ (Լուսինեան)։ Պատուիրակութեան անդամները Սիսէն պատրաստ կը մեկնին եւ անմուռս կը հասնին մինչեւ Թումլու։ Հոն չկրնալով հաղթահարելով՝ Թումլու բերդը կ'ապատահանին, Յովսէփ, փորձառու գինուոր՝ հնարքներ կը բանեցնէ թուրքերը հեռու պահելու համար իրենցմէ։ Կրակ վառելով մէջը փամփուշտներ կը լեցնէ, որոնք երբ կը պայթին մեծ բարձրութեան ապատուրութիւն մը կը թողուն։ Ատոր վրայ պահ մը թուրքերը չեն համարձակիր բերդին մօտենալ։ Զինուորներէն Փաւլոս, որ քիչ մը Ֆրանսացիի կը նմանէր, կ'ուզէ դիմել իջնել եւ իրրեւ Ֆրանսացի սպայ՝ համոզել պիւպաշիներր, որ իրենց համրայ տան։ Յովսէփ թէեւ կը չտնայ ցոյց տալ դինքը, որ եւս կենայ իր այդ դիտաւորութենէն, բայց Փաւլոս վստահ իր Ֆրանսացիութեան վրայ՝ կ'երթայ դիմը եւ պահ կ'ըլլայ իր այդ յիմարութեան։ Միւս երեքը դիմերուայ մթութենէն օգտուելով ճամրայ կ'իյնան եւ անմոռանգ կը հասնին Առանա։

Սիսի մէջ կառավարութեան եւ ժողովուրդի մտահոգութեան առարկան ատեանական էր։ Դաշտերու մէջ հունձքը առատ ու չ՛ոտ առատ էր, բայց հնձել եւ կամնել կարելի չէր մշնամիներու մահացու սպառնալիքին պատճառով։ Յարանական պինուարական վարչութիւնը խորհեցաւ մէջոց մը առնչել ցորեան եւ գարին հնձելու։ Առաւոտները պինուարական չկաւանները մեքենայիօդներով կը հետացնէին չէքմէական խումբերը ու ժողովուրդը իր մանգատով, գերանդիով, հնձող մեքենաներով կը հնձէր, սայլեր, կառքեր, ձիեր, ջորիներն անգամ հնձուած ցորենը կը փոխադրէին թագաք, կառավարութեան բակը, ուր ցորենը կը կամնուէր, մաքրուէր եւ ժողովուրդին ու զօրականին հայց կը պատնար։ Բաւական առաջ գնաց գործը այսպէս եւ յոյս կուտար որ գէթ բաւական երկար ժամանակի մը համար հայց պիտի չպակասէր Սիսէն։

Սիսի մէջ հինգ վեց ամիսներէ ի վեր արտաքին աշխարհէ տեղեկութիւն չունէինք։ Կառավարական հրահանգները երբեմն սատանաներու միջոցով կը բերուէին եւ նոյն ձեւով ալ պատասխանները կը տարուէին։ Երբեմն անհատական նամակներ ալ կուգային այդ միջոցով։ Այդ սատանաներէն մէկը Հաճըն ալ գացած եւ հոն գարձած էր։ Նոյն սատանաները քանի մը օրեր վերջ նորէն եկաւ, ուրկից Սիս իջնել եւ Սիսի խաչերը յանձնել եւ անցնիլ Հաճըն, սակայն իջնելու միջոցին՝ մեքենայի խանգարում ունեցաւ եւ դէմին իյնալով չարդ ու փշուր եղաւ։

ՍԻՍԷՆ ՀԱՃԸՆ ԵՐԹԱԼՍ

Երբ Սիսի մէջ այս ծանրակչիռ գէպքերը կը պատահէին, կարծես թէ այլեւս ոչ ոք կը մտածէր Հաճընի մասին։ Հաճըն, ինչպէս կը տեսնուէր լքուած էր իր բախտին։ Սակն սպիերը պրպտը սակայն իրենց Հաճընցի երկիք չէր պարած խորհիլ իմ հայրենիքիս վրայ։ Սոր թախիծ եւ

մտածումներ կը տանջէին զիս... ու վերջապէս այն եղրակացութեան հասայ թէ պէ՛տք է որ ես Հաճըն երթամ ամէն գնով, իմանամ անոր իրական գրութիւնը եւ լուր բերեմ Սիս, ուրկէ ալ թերեւս կարելի ըլլայ լուրը Առաքա հասցնել, նոր բան մը ընելու համար...։

Մինչ ես այս մտքերու վրայ էի եւ երբ ընկերներէս Գէորգ Հանրմեանի հետ այս մասին խօսք եղաւ, ան ինձ բացաւ թէ Սիսի Ազգ. Միութիւնը կարծեմ կ՛ուզէ մէկը գրկել Հաճըն, անկէ առաջ լուր մը առնելու համար։

Գեղեցիկ եւ սպասուած առիթ մըն էր ասիկա ինծի համար։

Ազգ. Միութեան այս վախաքը գիս անհուն հրճուանքով լեցուց եւ ես յայտնեցի թէ սիրով յանձն կ՛առնեմ Հաճընը երթալ, եթէ գիս գրկէին։ Ու ահա, Գէորգ Հանրմեանի եւ Ֆէքէյի Յակոբին հետ ներկայացանք Ազգ. Միութեան նախագահին եւ յայտնեցինք թէ՝ — ես կը վախաքէի կատարել Միութեան գանկութիւնը, այսինքն երթալ Հաճընն եւ անկէ լուր բերել։ Նախագահ Հայր Սուրբը յայտնեց թէ Ազգ. Միութիւնը այդպիսի գանկութիւն չէ ունեցած, եւ այդպիսի յանդուգն ձեռնարկի մը չկրնար համաձայնութիւն գրաւել, որովհետեւ հաստատապէս համոզուած է որ այդ պիտի բլլար յիմարօրէն վտանգել կարգ մը անհատներ...։

Այդտեղ հասկցուեցաւ թէ՝ Գէորգ Հանրմեան իր կողմէ յերթած է այդ լուրը։ Ետ գարձանք տեղերնիս, բոլորովին դժգոհ նախագահին առած պատասխանէն։ Թեթեւ խոստումներով թէ այդ պատասխանը ամէնէն տրամաբանականն ու օրինաւորն էր, բայց իմ վախաքիս առատութիւնը թոյլ չէր տար ինձ դիտելու իրերը իրենց բնական վիճակին մէջ։ Գոհացած չըլլալով՝ ինքզինքս ներքնապէս անհանգիստ կը զգայի...։

Իմ այս վախաքը ամէն մարդէ լսուեցաւ։ Ազգ. Միութենէն զատ՝ կարծես ամէն մարդ ինծի չափ փափաք ունէր եթէ ոչ Հաճըն երթալու, գէթ անկէ լուր մը առնելու։ Այս

մասին խօսուելով խօսուելով յանկարծ եւ Հալ Կամաւորականը խումբերու պետերուն: Անոնք ալ կը փափաքին եղեր որ մէկը երթայ Հաճրն եւ լուր բերէ, հարկը անօրինելու համար: Անճառապահ մէկը գտնել, դիւրին բան չէր, գացողը իր մահը պիտի փնտռէր: Գիտակցաբար սադրյ մահուան դիմել ամէն մարդու գործ չէր...: Կը լսեն որ ես սիրայօժար կը փափաքիմ այդ անձնուիրութեան, իմ ազատ կամքով, կ'ուզեն, եթէ ոչ քաջալերել զիս մինչեւ հայթայթել:

Արդ, օր մը կը կանչուիմ Ազգային Պատկոմին, ուր՝ Պ. Զանկալեան կը հաղորդուիմ ինձ կը տարկն իմ կը փափաքի՞ Հաճրն երթալ: Իմ հաստատական պատասխանիս վրայ, ան մէջտեղ կը դնէ անուր եւ անհուն դժուարութիւններ, որոնց պիտի նեղութիւն, եւ մանաւանդ մահուան հետ պիտի հաշուէի որ բացարձակապէս սադրյ էր: Վերջին հանդիպումս իմ այս բոլորը փորձեր են եղեր, իմ կամքս եւ հաւատքս ուժը իմանալու համար: Ես միշտ անդրդուդ մնացի եւ վերջ տալու համար անոնց՝ վճռաբար ըսի.— «ԵՍ ՊԻՏԻ ԵՐԹԱՄ ԵՒ ՊԻ'ՏԻ Է ՈՐ ԵՐԹԱՄ»: Իմ այս կտրուկ ու վճռական յայտարարութիւնէս յետոյ՝ Պ. Զանկալեան խօսքը ինծի ուղղելով բաւ.— Այս երիտասարդը պիտի յաջողի, բանի որ այսչափ ջերմ փափաք կը տածէ այդ ձեռնարկին համար: Որով, հրամայեց իր գործակատարին որ իմ այս ճամբորդութեան համար ինձ պէտք եղած ամէն բան անմիջապէս հայթայթի...: Ինծի պէտք եղածն էր Թրքական պետական ձեւով մը գրեան, ծոպով ֆէս մը, եւ ճերմակ փաթթոց, հագուստ-կապուտի համար, իսկ ինքնապաշտպանութեան համար կարճ-փող լրսկլի հրացան մը, 500 փամփուշտ, պամպաններ եւ հեռադիտակ մը եւ առաւել՝ քիչ մըն ալ ուտելիք:

Ատանք գնուելու եւ պատրաստուելու վրայ էին, երբ Յակոբ Զուլֆայեան եւ Վահան Թրշլիկեան եկան եւ ինծի հետ բնակեցան փափաք յայտնեցին: Ցաւարեցայ, իրենք

ալ ընդունելին, ուստի երեք մարդու համար հայթայթուելիք պարկ տեղաւորած իրեղէնները:

Վերջին պահուն մեր երկու ընկերները եւս կեցան իրենց պատասխանէն, իսկ ես՝ ՈՉ, ինքզինքիս չէի ներեր պատրիք ըլլալու: Ծօսք առած էի, եւ պէտք էր յարգէի խոստումս ի պին կեանքիս: Ուստի պացի եւ Զանկալեանի յայտնեցի իմ՝ — Վերջին երթալ ուզողները թէեւ եւս կեցած են, բայց ես ամէն պարագայի մէջ ՊԻՏԻ ԵՐԹԱՄ:

Վերջապէս, ճամբայ պիտի ելլէի: Երեկոյեան դէմ էր, եւ ես կազմ ու պատրաստ կեանքի եւ մահու ճանապարհ ձեռք պիտի առնէի...:

Պ. Զանկալեան, հրամայեց մեր խմբապետ Սամուէլին, որպէսզի իր խումբով պիտ առաջնորդէ մինչեւ Շամլըճա Օղլուներու դիպը, որ Սիսէն մէկ ժամ հեռու կը գտնուէր: Հրաժեշտի արարողութիւններէն վերջ Սիսէն սկսանք յառաջանալ, հասանք դիպին մօտերը, ոչ ոք կար, եւ ոչ իսկ չուն մը, որ հաչէր, հոն պիտի բաժնուէի ընկերներէս: Այս բաժանումը չատ արտաճմլիկ եղաւ, ընկերներս կուլային, մինչ ես ներքին մղումով մը սիրտ կուտայի անոնց ու կ'ըսէի.— Ես պիտի վերադառնամ, կը տեսնուինք ճորէն...

Գ· ՄԱՍ

ՑՏԵՍՈՒԹԻՒՆ ՍԻՐԵԼԻՆԵՐ

Ամէրը պահէին մը հոն ապառիկ, մինչեւ որ ես պու-
րակներու մէջ անյարատեցայ··· : Արդէն մութը կ'իջնէր եւ
քիչ մը հետաւներէն անընդմարելի կը պատնայէին··· սկսայ քա-
լել, բայց ինչպէ՞ս, ճամբայ չկայ, այլ ամէն տեղ ժայռ ու
մացառ, կը մագլցէի դէպի վերը, կը պորտէի, երբեմն
փոսի մը մէջ կ'իյնայի, երբեմն մացառէ մը կը բռնուէի:
Այսպէս, իմնալով կլլելով՝ առաւօտեան դէմ հասայ Կէտիճ-
լի, որ Սիւէն ուղիղ ճամբով 2 ժամ էր, իսկ ես կարած էի
9 ժամուան մէջ··· : Հոն մացառներու ետին պահուրտեցայ
ու հետախուզիկով դիտեցի չորս կողմերը: Միս չորս կող-
մերէն ակնյայտնի կերպով պաշարուած էր, բայց պաշա-
րողները մեր կարծածին չափ բազմաթիւ չէին: Իւրաքան-
չիւր կեդրոնի մէջ միայն 10, 15, 20 անձեր կ'երեւէին, մը-
նացեալ մասերերը կ'երթային իրենց պաշտօնին աչխատու-
թիւններուն: Ճամբաներուն թէեւ հինէն ծանօթ էի, բայց
այժմ այլ էր խնդիրը··· : Ցերեկը ճամբորդելը վտանգաւոր
էր անտարակոյս, ուստի ես սպասեցի գիշերուան: Արդէն
շատ յոգնած էի, որով երկարեցայ փիչ մը հանգչելու հա-
մար: Երբ երեկոյեան մթութիւնը թանձրացաւ, ոտքի ելայ·
ցերեկին շատ լաւ քննած եւ որոշած էի բռնելիք ուղղութիւ-
նը: Մեծ զգուշութեամբ յառաջացայ եւ հասայ Մանթաշ
բառած տեղը, ուր իրար կը խաչաձեւէն Սիսի եւ Գուճագի
ճամբաները: Այդ տեղերը չէթէական պահապաններէ զատ
կային նաեւ թափառաշրջիկ ցեղեր, որոնք իրենց հօտերը կը
պահպանէին: Ամէնէ ալ զգուշով կերպով կրցայ անցնիլ:
Արբի-Եօլի ճամբան բռնելով՝ կը յառաջանայի ասպերուն
ուղղութեամբ եւ յոյսով:

Հետզհետէ ամպերը սկսան բաժնուիլ եւ մէկը իս-

պառ անտեսանելի դարձուց կոխելիք գետինը: Պակասը ան-
ձրեւն էր, ան ալ սկսաւ, որ երթալով սաստկացաւ: Չգետա-
նելս բոլորովին երջկեցան ու ծանրացան: Գետինը՝ լպրծուն՝
ոտքս չի բռներ, սպասանելու տեղ չկայ, ո՛չ այր եւ ո՛չ
ժայռ մը, ոչ իսկ ծառ մը: Այս վիճակիս մէջ յառաջանալը
շատ դժուարացաւ ու կարելի է ըսել թէ անկարելի դար-
ձաւ: Ուսաւ պարտաւորուեցայ յենուլ փեճքի մը որ ծռած
էր դէպի գետինը եւ միջոց կուտար իր վրան կռթնելու, գե-
տինը նաեւ անկարելի էր: Ամէն տեղ ջուր ու ցեխ··· : Եր-
կու ժամուայ չափ այդ դիրքին մէջ մնացի, բայց անզօր-
ծութիւնն ու անչարժութիւնը պատճառ մարմինս, որ ար-
դէն ջուրերու մէջ էր: Ահագին սաստկօրէն դողդողալ: Չէի
կրնար կրակ վառել, որովհետեւ ուշադրութիւն հրաւիրած
պիտի ըլլայի վրաս, կը դիտէի մօտակայ պիւտակներու կը-
րակները եւ կը նախանձէի: Երկու ժամ վերջ անձրեւը կա-
մաց կամաց դադրեցաւ, երկինքը պարզուեցաւ ու գետինը
ուժ մնացած չէր: Անշարժ մնալ ալ չարմար չէր ըլլար,
հոն կենդանի վտանգաւոր էր: Ուժերս հաւաքելի եւ սկսայ
քալել, քանի կը քալէի, կը տաքնայի, ուժս հետզհետէ կը
վերատանայի գերազոյն ճիգիս մէջ, որովհետեւ այդ պահուն
գտնիմը մը կը մղկտայի: Ալ լուսնալու մօտ էր, եւ մէկը
կը թանձրանար: Որոշեցի կենդանի ճամբէն հեռու տեղ մը,
եւ կրակ վառել, վրան չորցնել եւ քիչ մըն ալ անուշով տա-
նել: Սակայն եկաւ տեսա որ թէեւ ես կարծած եմ թէ ճամբէն
հեռու եմ, մինչդեռ ճամբուն շատ մօտերը տեղ մը կը վրա-
նամ եկեր: Երբեք չանդրադարձայ այս իրողութեան: Կը-
րակը վառեցի, պղտոնները չորցուցի եւ հագուեցայ, փոքր
մ'ինչ անուշ առի եւ երբ կը պատրաստուէի դարձանել սխա-
լած եւ ապահով տեղ մը քալելու ու քնանալ, յանկարծ մար-
դու մը ոռնաձայն լսեցի:

ԱՌԱՋԻՆ ԸՆԴՀԱՐՈՒՄՆ

Առանք անդէն չէմկներ էին, որ վիզ գացած ըլլալով՝ հիմա կը վերագառնային իրենց խրամներէն, որպէսզի ուրիշները երթային իրենց գործին: Այսպէս, փոխն ի փոխ կը կատարէին իրենց չէմկական պարտականութիւնը: Այդ պահուն պահակ չէմկներէն մէկը՝ իր բնական պէտքը գոհացնելու համար երբ դէպի իմ կողմս կը դիմէր՝ յանկարծ տեսաւ զիս եւ կանգ առաւ: Հակնայ ուզելով իմ ինքնութիւնը՝ ձայն տուաւ իր բնակիչներուն՝ որոնք թիւով տասնեակէ մը աւելի էին: Վարանելու կամ երկմտանքի ժամանակ չէր: Իսկոյն դէնքի դիմեցի եւ կրակելի երեք անգամ, երեք հատը անչունչ գետին փռուեցան, իսկ մնացեալները փախուստի համբան բռնեցին: Իսկ ես, խոհեմութիւնն անպէսի անյապաղ փոխել համբաս եւ հեռքս կորանցնել, սուրալով երեք ժամ հեռաւորութեան վրայ մայր մը հասայ եւ հանգիստ կոպրին ապաստանեցայ: Դիրքս բաւական ամուր էր:

Հինգ մայրիական յետոյ, շուրջս բոլորովին կը լսէի չէմկներուն ձայները, որոնք իրարու կը պատային. «Հո՛ս է, հոն է...»: Եւ կը մոգոռային դիմ-դակ սուլելով եւ հեւալով, հետապնդողներուն կ'ընկերանային չուներ ալ: Այսպէս, մօտ երկու ժամ հետախուզելէ յետոյ, եւս վերագարձան ձեռնունայն՝ դէպի իրենց որջերը:

Մութը կոխած էր, եւ այն ատիճան խաւարը սիրած որ՝ երկու իրար հանդիպողները անկարելի էր որ դիրար կարենային տեսնել: Ապաստանս թողուցի եւ դիմեցի դիւրին որոշած տեղս, տաճկաց գերեզմանատունը... որու մօտենալէ կը սարսափէին մեր քրդերը դիւցներէրը, կարծելով թէ՝ հոն մեռելները կը կենդանանան, եւ ուրուականներու վերածուած կը յածին այն տեղերը եւ ոչ մարդիկը կը հալածեն... քիչ յետոյ արդէն ես բնարած էի այս մեռելներուն մէջ իմ պատուական ննջատեղիս: Հոն, մօտ մէկ ու կէս ժամ քնացայ: Այնուհետեւ քիչ մը կազդուրուած՝ ելայ եւ չարունակի ճամբան դէպի մարանչոզ հայրենիքս, ինչ մըտայդիներով...: Ինձմէ կէս ժամ հեռաւորութեան վրայ կը գտնուէր Ագչալ Ուչագը: Երբ հոն հասայ, դիւղի վարի թաղին մօտ սղտեցի որ դիւղացին ներս առնէ տան վարն ու պաճարը, եւ մինչ ժամանակ քնանան, պահնորդ չունէրն ու մարդիկ: Այս դիւղը երկու մասերու բաժնուած էր մէջտեղէն անցնող ճամբայով: Տուներէրը, բարեբախտաբար, իրարմէ 20-ական մեթր հեռաւորութեան վրայ շինուած էին եւ ամէն տան շուրջը հեւուած էր փշալից ցանկապատ: Երբ ամէն ինչ լռութեան մէջ թաղուեցաւ, եւ կեանքի արտուկներէրը դադրեցան, տեղի ելայ եւ խորին ուշադրութեամբ չարունակեցի ճամբաս՝ դիւղի մէջտեղէն: Առաջին տունը հասիւ անցած էի, երբ սկսաւ չունէրու հաչիւնը: Առանց չուարելու, եւած տեղս նստայ անշարժ, մինչեւ որ չունէրը հանդարտեցան եւ նիրհեցին: Յետոյ ելայ, եւ վերսին քալել սկսայ, մտքիս մէջ ունենալով հարար ու մէկ կարօտ, իզձ եւ հոգեվ...: Թէեւ ինձի խիստ փուճաքելի էր այս դիւղէն չանցնիլ, եւ սակայն ամէկս տատապէս անկարելի էր: Գիւղը երկու կողմերէն շրջապատուած էր հսկայական եւ անդնդային անտառներով եւ ծածկուած վըտիւղ մացառներով: Ուրիչ ճամբայ չկար...: Այս կէտը ուժ կուտար ինձի, որպէսզի առաւել քաջութեամբ անցնէի այս դիւղէն, ու քայլերս ինքնարերաբար եւ առանց ճիկի աւելի կ'արագնային...: Այս մտածումը իմ՝ ամէն վտանգ, եւ ամէն վտանգի հետ աճող ամէն խանգ դիս կը մօտեցնէ իմ հերոսական հայրենիքիս՝ ինձի թիւեր եւ անհնարին կորով կը ներչնչէր...: Այսպէս երբ անդադար կերպով սկսեր էի արձակ համարձակ քալելու՝ յանկարծ քայլերուս առջեւ տեսայ այծերու մեծ երամակ մը, իր հովիւներով եւ չուներով ու պաշտպանութիւնս պահեցի եւ խոհեմ, անչուչ՝ ճամբաս չեղեցի դէպի ամառանոցները: Պահ մը յետոյ, եւս ամպատ էի ու հովուական չուներու, բոլոր վտանգներէն.—Ամառանոցները իսկապէս դեղեցիկ տեղ մըն էր: Լեռներէն

եւ ձորերէն կը հոսէին պաղ ու զովլոյ ջուրեր, մերթ ընդ մերթ կը նայէի գետակներուն եզերքները հանգչելու եւ պտտիլ եւ յետոյ դարձեալ կ'ելլէի եւ կը շարունակէի ըն-նացքս դէպի նախնական նպատակ դէպի հայրենիք…:

Այսպէս, մինչեւ արշալոյսի բացուիլը չարունակեցի քալել, եւ երբ առաւօտը կը չառագայթէր՝ ես լմնցուցած էի բազմաթիւ պտիխներ եւ դիկ-ցանկներ, իրարանցիւր քայլիս կիտուելով եւ կանգնելով…:

Բայց ահա նոր լեռներ, որոնցմէ միւսն առաջուր հովիւի տուն մը, ցցեր եւ ուլեր, որոնք արօտավայրը կը դիմէին: Ճանապարհ հաչիւնը զարձեալ դիս մտանեց ներքին երկիրը: Անիծեալներ, կարծես իմ համբուա վրայ բնաւ պիտի չպակսէին…: Աչքերս չորս կողմ դարձուցի եւ հարկադրուեցայ ուրիշ ուղիով բարձր լերան մը կատարը մագլցիլ… առիկա թէեւ դիւրին չեղաւ ինծի, բայց կեանքի ապահովութեան մէջ անհրաժեշտութիւնը նոր ոյժ պարգեւեց առիքներս:

Ձառիվերը մագլցած առենս չատ յոգնած էի, քրտինքները ողողած էին ամբողջ մարմինս: Լերան բարձրութիւնը զգալի կ'առնուակէր մարմինս, եւ ես կը սրբուփայի, կ'ուզէի կրակ վառել: Ձորս կողմս դիտեցի եւ մեծ ուրախութեամբ առայ որ թանձր մառախուղ մը պատեր էր լեռները եւ ձորերը: Առիկա խիստ նպատակաւոր էր ինծի համար: Իսկոյն կրակը վառեցի ու տաքցայ, ոյժ եկաւ մարմնոյս: Թէեւ մինչեւ այդ օրը իմ ծրագիրս՝ միշտ ցորեկին քնանալ եւ գիշերը ճամբորդել էր, բայց այդ օրը փոխեցի, քանի որ բան երեւոյթին այս բանը պիտի չփառնդէր իմ ճամբորդութիւնս: Լերան մէկ կողմը հերկուած արտեր էին, իսկ միւս կողմը՝ լեռնային անտառ, դիւղացիները կը բնակէին հերկուած կողմը, իսկ անտառային կողմը ամայի եւ անբնակ էր: Այս պատճառէն օգտուելով ճամբան չարունակեցի, սակայն հոգիս թէ առանձինդ վայրկեան գտնուար մը իջած էի, երբ եւեթ նայեցայ եւ առայ որ մէկը

արագ արագ դէպի ինծի կուգայ, սուրացի ծառի մը եւեթը եւ սկսայ լրտեսել: Այս չարժումս գուցէ սարսափ ազդեց մարդուն, որ բնդոստ եւ գարձաւ եւ սկսաւ փախչիլ…: կարծեցի թէ «հայաբ» կանչելու կ'երթայ, որպէսզի կեանքս ապահովել եւ հետ ի հետ վազելով պատմէր բարձրացայ: Գետինը ցօղ էր իջեր, այնքան թեթեւ կը վազէի որ կարծես գետին չէի կոխեր, հետք չձգելու համար, պահ մը յետոյ ապահով եւ բարձր գիրքի մը վրայ էի, գիտցի մարդը, առաջ որ ան խելագորոյս՝ իր բնակարանը մտաւ եւ այլեւս դուրս չելաւ· մարդը ինձմէ վախցեր էր: Եղած տեղս երկու ժամ հանգչելէս վերջ համբաս փոխեցի եւ որոշեցի լեռնէ լեռ երթալ: Այսպէսով հասայ մինչեւ Եպտպատանի լեռը… Այդ լերան պատթէն մշուշի մէջ պարուրուած կը տեսնէի պաշտելի հայրենիքիս՝ Հայրնի լեռները: Այնտուն կարօտ մը ուռեցաւ կուրծքիս մէջ եւ արցունքով թրջուեցան աչքերս— Հո՛ն, հո՛ն, ով պիտ, իմ եղբայրներդ ինչ վիճակի մէջ կը մղին անհաւատար գոյակռիւը… անո՛ք, անօգնակա՞ն եւ գուցէ սովամա՛ռ, յուսահա՛տ եւ…:

Ցանկարծ դլուխս չակեցի, փիլիսոփայութիւն բնել եւ անչարժ կենալ, այս լերան վրայ, ինծի համար չէր…: Հոս, չուրջս, քիչ մը անդին, կային դեռ վառանդներ, կիւրնէկներ թուրքերը հոս էին, ամառելու համար, պէտք էր դգուչանալ: Այս տեղերէն ցորեկին անցնիլ անկարելի էր, հետեւաբար նոտայ յարմարագոյն դիրքի մը մէջ ծուարած եւ իրիկուն բրի: Ժամը 7-ին չարունակելով ճամբաս կէս դիշերին հասայ կապուտ Ջուր (Կէօք Սու):

Այս դետ Չանդնէն 4 ժամ վարի կողմն էր: Գետի բարձունք եզերքներուն վրայ վայրի կենդանիներ կը բնակէին, որոնցմէ ոչ ոք կար, ամէն կողմ ամայի էր: կը մտկէի, լքուած առուներէն մէկուն մէջ կրակ վառեցի եւ առջեայ մինչեւ առաւօտ: Արշալոյսը չի ծագած իջայ կապոյտ Ջուրի եզերքը, լերան բարձունքէն մինչեւ հոն մէկ ու կէս ժամ էր, եւ այնպիսի ճամբաներով կ'երթայի որոնք

դրեթէ օրչէր էին վայրենի կենդանիներու եւ մարդու համար անկարելի էր որ յանդգնէր մօտ իջնել ատկէ :

Հայրենիքիս անասհման սէրը այժ ու քաջալերեն ըլլաս ինձի :

Ժամանակին, Թուրքերը այս եզերքներուն մօտ խումբ խումբ կ'օրապտին եւ Կապոյտ Ջուրէն կ'անցնէին Ջուրին մէջտեղ դրուած քարի մը վրայ ձօղեր երկարելով եւ գայն իրրեւ կամուրջ գործածելով : Ցոյս ունէի որ ես ալ նոյն ճամբով կ'անցնիմ դէպի ուխտավայրը ծննդավայրս դիմելու համար :

Դժբախտաբար, ժամանակը ձիւնհալ ըլլալուն Ջուրը չատցած, քարը եւ ձօղերը ծածկուած էին Ջուրին տակ, վրհաստիչ չվճացող եւ անհուն բազմանգով մը հրապուռ կամքի մը համար՝ այդ ալ օչինչ էր : Նախատեսած էի այս պարագան, գէս Սիս եզած տանիս, եւ հետս առած՝ երկու թօփ չուան եւ երկու նոր վարտիկներ : Վարտիկները թրջեցի, տարբերը կապեցի եւ ուսերուցի եւ վրան տարաձուելով տեսայ որ չ'ընկղմիր : Այնուհետեւ պաշարիս եւ ապրամիջերբիս համար փայտէ մակոյկաձեւ բան մը չինեցի եւ վրան դրի, չապիկէ մակոյկիս վրան հնձայ եւ չուանին մէկ ծայրը մէջերիս եւ միւս ծայրը պաշարիկէնիս մակոյկին կապեցի, յետոյ ինքզինքս ինդ տուի Ջուրին մէջ եւ սկսայ լողալ... : Դրժբախտութիւնը այն եղաւ որ՝ փայտէ մակոյկիս չուանը երկայն կտրած ըլլալով ինձմէ մօտ 12 մեթր առաջ կ'երթար, եւ որքան որ կը լողայի բոլոր ուժովս, որպէսզի հասանքի չկրնայի, բայց Ջուրին առհանգներդ այնքան զօրաւոր էին որ, ես ալ կը քշուէի դէպի փայտէ մակոյկս : Դրեթէ ապատուելէ յուսահատած էի, չէի կրնար մոմանկներէն անվրնաս ապրիլ մինչեւ հիմայ եւ Ջուրի մէջ խեղդուիլ : Ախկա գայրագին կերպ մը կը փոխարկէր ներսս — Բայց եկուր տես որ ձիշդ նոյն վայրկեանին ես ինքնաբերաբար ու անդիտակ մօտեցած էի գետի եզերքին, ուր չարք-չարք մինչեւ գետինը ծառեր էին իրենց ճիւղերը՝ չինարի հսկայ ծառեր,

այս պարագային օգտուելով՝ ուժգին ճիգ մը ըրի եւ նետուելով ցատկեցի անոնցմէ մէկուն ճիւղին, թէեւ յաջողեցայ ճիւղը բռնել, բայց ան փտած ըլլալով՝ կոտրեցաւ եւ ձեռքս մնաց... Ջուրը նորէն իր հասանքին մէջ առաւ զիս ու պարձեալ յուսահատութիւնը պաշարեց էութիւնս : Սակայն փիչ մը անդին երեւցող ծառի արմատ մը նոր քաջութիւն առաւ ինձի, յուսահատ ճիգով մը նետուեցայ անոր եւ հատատատակս բռնեցի գայն... ու հանգիստ չունչ մը առի, երկու քայլ եւս եւ եզերքին վրայ ոտք կոխած էի, արմատ արմատ ցատկելով :

Առաջին անգամ դէնքս պատրաստեցի, յետոյ հագուստներս հագայ, թէեւ անոնք մատամբ թրջուած էին, պաշարս չալկեցի : Եթէ այդ պահուն խորամանկ թուրք մը զիս տեսնէր, անտարակոյս պիտի դիտնար թէ ես Հայ սուրհանդակ մըն եմ :

Թաց հագուստներս չատ նեղութիւն կուտային ինձի, հասկցայ որ այդ վիճակով պիտի չկրնամ քալել եւ ի հարկին վազել... : Հետեւաբար յարմար տեղ մը նատայ, զգեստս հանեցի, չորցուցի եւ վերստին հագայ, կէս օրէ յետոյ ժամը մօտ երեքն էր, երբ չարունակեցի գտախմբներէ վեր՝ նեղ արահետէ մը սողալով երթալ : Այսպիսով հասայ Աթմանը, գիշերուայ ժամը 9-ին : Անցքիս վրայ դարձեալ հոգիներ տեսայ հետազիտակովս, սպասեցի հետուն : Անոնք ընդբրքինին ըրին եւ քնացան : Իմ վախս՝ անոնց չտեսնուելն էր... : Երբ ապահով եղայ թէ անոնք ալ հանգստացած են՝ անչշուկ անցայ եւ հետացայ :

Քանի մը ժամ յետոյ հասած էի Ամմամթի ակը, որու քան մեթր բարձրութիւններէն միւսն վրայ նատայ, այս ամառանոցը Հաճընի հոգպտրծներուն հայտհատուկի ցանքին վայրն էր : Ջուրը լեցուցի ապրիւքէն եւ հասայ Ուճիպէք բուսած տեղը : Մսակալի յղնած, գրեթէ ուժասպառ եզած էի : Ոսկորներս կը ցաւէին : Շունչ մը առի եւ հետազիտակովս սկսայ գնեղ չորս կողմս : Ոչ ոք կար ինձմէ զատ, կար-

ձեւ ամպրոպիներ կը տիրէր թեւատարած։ Կրկ վտանգի, ամբոյտ եւ քրտինքէն թրջած հագուստներս չորցուցի։

Առաւօտ էր, երբ հասայ Պաղ Օլուխի հսկայ լեռնեբու կատարը։ Նորէն գիմեցի հետապնդական օգնութեանը՝ այն յոյսով թէ կրնամ տեսնել թրքական պահակներու քոկտանները։ Բայց ո՛չ մէկ բան, ո՛չ մէկ մարդ, երամ ապահով էի ուրեմն ցնոր փոխարութիւն...։ Սկսայ իջնել Պաղ Օլուխին դարմար։ Քիչ յետոյ կը հասնէի Կէյնիկ անուն Հաճընոյ այրիներուն բարձունքը։ Այս տեղէն որոշակի կրնայի տեսնել պաշտելի ծննդավայրիս համայնիկարին մեծ մասը...։ Երբ աչքս ամէն կողմ կ'ուղղէի, աչքիս դարկաւ՝ քարերով չինուած խրամներ, վրանին ծածկուած մէզտաքի ծառերու հիւղերով, որոնք չորցած էին, ոչ ոք կար խրամներուն մէջ, տեղ տեղ կրակ վառուած էր եւ փայտի կիսամին վառած մնացորդները կը տեսնուէին։

ՏԽՈՒՐ ՏԵՍԱՐԱՆԸ ՓՈՔՈՐԿԵՑ ՉԻՍ

Դիրքերուն բնիկ հանուր տեսքը եւ ձեւը ինձի կը յայտնէր թէ երկու ամիսներէ ի վեր լքուած բլրակ էին անոնք։ Աւելի յետոյ հասկցայ որ այս խրամները Հաճընցի մարտիկները չինած են պատերազմի նախնական շրջանին։ Սկսայ նորէն փնտել չորս բոլորս...։ Առաւօտեան ժամը 8–ն էր, դեռ ոչ ոք կը տեսնուէր։ Կարծես ոչինչ պատահած էր այս հանգարտ վայրերուն մէջ... ու միտքս պրպտած էր ծայր առաջին։ Միտս առնչուիլ մառաւոմներու մէջ ընկղմած էր... յաւերժ ծոմը իր մէջ խորասուզած էր միս, ինչո՞ր չէին անցներ իմ մտքս...։ Մերթ ընդ մերթ կը պիտէի հետքաններուն բոլոր, պիւցաղներու հայրենիք՝ Հաճընը եւ առջեւ առաջապահիկ ներկայ գոյամարտ իմ մէջ հանուր աշխարհի բարբարոսներուն դէմ ընդվզումի ահեղ փոթորիկ մը կը յարուցանէր...

Փոթորի՛կ, ա՛հ, ի՛նչ փոթորի՛կ...։

Հասկցայ որ քառեակ չղթաներով պաշարուած էր Հաճընը, պէտք չէր որ կ'ասէի, պէտք չէր որ չունչ առնէի։ ոտքի ելայ եւ նպատակ դրի՝ Գրաէմլի կողմէն մտնել Հաճընի։ Ցետոյ եւ նպատակ դրի՝ Գրաէմլի կողմէն մտնել Հաճընի։ որովհետեւ ուրիշ բոլոր անցքերն ալ՝ երեքականները, չորսականի պաշարման չղթաներով տեղմուած եւ փակուած էին։ Գրպէտ արեւելեան կողմն էր, իսկ Հաճընցին այս կողմէն անհնար էր որ կարենար նահանջել, այս կէտը թուրքերը նկատի առած բլլալու էին։

Քիչ յետոյ այս ենթադրութիւնս ալ ջուրը իջնաւ։ որովհետեւ այս կէտը՝ ձորամայր բլլալուն՝ տեւ ալ չէր տեաներ մերիններէն, հետապնդականը՝ քննած այս եզրակացութեան հասած էր, բայց որոշումը՝ որոշում էր։

Հիմա կրկին մտ իջայ մինչեւ Ղօչուղալի, ուրկէ եռեցաւ Գրաէմը։ Գրաէմ Ամերիկեան հաստատութիւն մըն էր, որուն մը, ուր կ'ուսանէին որբ ու որբուհիներ։ Հետապնդական ուղղելով՝ ապշահար մնացի աչքերուս առջեւ պարզուած տեսարանէն...։ Ամերիկեան որբանոցին վրայ կը ծածանէր թրքական արեւնազոյն եւ մահիկապարդ դրօշակը, ուրեմն այս կարեւոր կէտն ալ թուրքերուն ո՞րջը պարձած էր...։

Գրաեակն անցնիլ ուրեմն այլեւս անկարելի էր ինձի համար, եւ պարձայ դէպի Թօփալենց Պէյլէնկը եւ քիչ չատ ապահով տեղ մը նիստ ըրի։ Ուր մտածումներս նորէն դէպ տեսիլքին դիս... անոնց պատկեր կուտայի միտքն, երբ դէպ տակս ձեռքս կ'տանէի... բայց տեսածս միխիթարական բլլալ չատ հեռու էր։ Ամէն կողմ դրօշակ, տանկական արեւնազոյն, մահիկ տատով դրօշակ...։ Բացի տակէ, թրքական թնդանօթի Աժամենց Պէյլէնկը հաստատուած էր եւ թուրքերը կարեւոր այժ մը կեդրոնացուցած էին Զէյտկէ։

Անցայ Տօրամաճի կողմը, այս տեղն ալ մեծ ուժերու գօրատեղի մը նկատ էր, թրանշէներ չինուած էին եւ մասնաւոր տուներ...։ Ահկ անցայ Ս. Սարգիս, հոս ալ բազ-

մարմիս խրամներէ, հեռագէտս որ կորսնցուցած էր դարձեալ իմ ներդաստանս կուգար, չուարեցայ... Ինչքի պատրաստ պիտի ունենայի... իմ հայրենիքս այս վիճակին մէջ տեսնե՞լ... օդակ օդակ սեղմուած, չունչ առնելու անկարող, Աստուած իմ...: Ամէն կորսնցուածի պատերազմի մը կարգ ու սարքը, կարծես վէրաէն մը պիտի գրաւէին, ու հեռագիտակս չբլլեր՝ անհուն դառնութեամբ լեցուած... Զէյթիկ, Տօլմամաճը, Ս. Աստիս, Զապդան... եւ ատոնց մէջտեղը չարուած էին չարք չարք պաշարման զօրինները:

ԻՆՉՊԷ՞Ս ԵՒ ՈՒՐՏԵՂԷ՞Ն ՄՏՆԵԼ ՀԱՅԸՆ

Այսպէս, հոգեմարքի պայքարին մէջ էր քաջերու փոքրիկ բոյնը՝ Հաճրն: Ա՛հ, ինչպէս կարելի է այս դժոխային բազմամարդ զօրինէրէն անցնիլ...: Թուրք զօրքերը՝ դէմքերնին դէպի Հաճրն դարձուցած՝ չէթէներուն հետ պար կը դառնային, այս չղճան ճեղքել եւ անցնիլ կարելի՞ էր...: Գլուխս երկու ձեռքերուս մէջ առի եւ խո՛ր ու խո՛ր մտածել սկսայ... ի խորոց սրտի ապօթք մը մրմնջելով՝ բոլոր միտքս, ուշքս եւ պապաոմս զօրակոչէ հրաւիրեցի.— ՊԻՏԻ Է ԳՏՆԵ՛Մ... բան, պէտք էր գտնէի ճամբայ մը... բէօ՛ր ու խո՛ւլ բլայ բշնամիին, կամ հակառակը եղողներ շուտով դժոխքի ճամբան բռնեն, միայն թէ գիս մօտեցնէ Հաճրնին, որովհետեւ եկած եմ, պիտի տեսնե՛մ, պիտի խօսի՛մ, ու պիտի մեկնիմ, վերադառնամ, խօսք տուած եմ, յուր պիտի տամ, կ'ըսպասեն...:

Դարձեալ հեռադիտակս ձեռք առի, միաժամանակ մտքիս որոճալով, եւ միտքս Թօփալենց Պէյէնկը կրնամ երթալ, Թուրքերու իրամներու եաեւէն՝ դէպի Զապդանի կողմերը, որպէսզի կարենամ պարապ տեղ մը տեսնել եւ անկէ սպրդիլ Հաճրն...:

Հեռադիտակս ուզեցի այս անգամ Թուրքարդիսեա-

նենց տունը, գիշերուան կար: Զօրանոցն ալ, վանքն ալ, եւ ամենուրեք կը ծածանէին թրքական մեր արեամբ կարմիր դարձած դրօշակները: Այս անգամ աւելի մտատանջութեան մէջ ինկայ.— Աստուած իմ, ի՞նչ ի՞նչ ձեւով պիտք էր մտածել եւ գործել, որպէսզի նուիրական գործս պլուպս հանէի:

Երբեմն խորապէս յուզուած՝ կը յիշէի լսած երգս.

«Նպատակիս հասնիմ միայն,
Թող գիս հանեն կախաղան...»:

Այս վերյիշումն յետոյ ցնցուեցայ եւ ոտքի կեցայ, ուղի՛ղ:

— Քանի որ ողջ ատողջ Հաճրնի այս տեղերը եկած եմ, կամ պիտի մանեմ, եւ կամ ատնջուող հայրենակիցներուս սիրոյն կեանքս պիտի զոհեմ...: Այս վճռական որոշումը խանդով եւ անճնուիրութեամբ հրահրեց զիս, այդ վայրկեանին կեանքը արժէք չունէր ինծի համար: Որոշեցի որ վանքին եւ զօրանոցին մէջտեղէն՝ գիշերով անցնիմ Ս. Թուրաս եկեղեցւոյ դէմի պարտէզներուն մէջէն եւ սողոսկիմ Հաճրն...:

Ըսելս եւ քալելս մէկ եղաւ, ժամը իրիկուայ վեցն էր, քալեցի Թօփալենց Պէյէնկը դարձայ դէպի Ղազան Տէրէն, իջայ կէչհեատուի ճամբան այն տեղէն ուրկէ ան կը խառնուէր Աստանայի ճամբուն, այս երկու ճամբու վերի մասի մացառներուն մէջ մտայ, որպէսզի չբջասպառս լրտեսեմ: Քիչ յետոյ, տեսայ որ, ժանտարմա մը, քանի մը Քիւրտ ժողմած կէրնիչէնէն զէպի Հաճրն կը տանէր. անչուշտ, որպէսզի դիրքերը պահեն: Անոնք անցնելէ յետոյ ելայ եւ ուղեցի Հաճնոյ ջուրէն անցնիլ, բայց ջուրը չատցած բլլալուն՝ չեղեցայ դէպի Տէր Յովհաննէսեանենց կամուրջը: Այս տաեն, մութին, եթէ տեւէ մէկը հանդիպելու բլլար ինծի՝ պիտի չկրնար հասկնալ դիս...: Արագօրէն կ'երթայի, որով չուտ մը հասայ կամուրջը: Տեսայ որ էչ մը կուգայ

համբէն եւ յետոյ անոր հաւէն մէկը՝ որ իր սիկարը վառելու համար չախմախով (կայծհանով) կրակ հանելու վրայ էր, ետ դարձայ եւ մոյառնեբուն մէջ պահուեցայ: Անցորդը անցաւ՝ առանց պիս ահաներ: Իսկ ես՝ հոմի պէս արագ մոգիով՝ անցայ Տէր Յովհաննէսեանցի կամուրջը, Քէօսաճէնց Օյուխի կամուրջի կոմկն Զարպան՝ գառիվերներով կլլելով՝ մտայ այգիներուն մէջ եւ նստեցայ հոպատանալու համար:

Տեղս չատ ապահով էր, չորցուցի հոպատաս, քրտինքներս թացութիւնն: Թուրքերու՝ խրամներուն մէջէն ահէ խօսակցութիւն արաչիի կը լսէի եւ կը հասկնայի ամրոցչութեամբ: «Հանրցի կեսվուրները»... այս էր միշտ իրենց խօսակցութեան նիւթը:

Ոտքի եղայ եւ պտտիերն ի վեր չարունակելի համրատ՝ Սահա Պայրքի վերջը: Աստանային ձորին վերի մասին վրայ համրայ մը կար, որ կ'տանջնորդէր Թուրատրպիհանեներուն տան վերեւ: Անչափ լիքայ ձեմական Ազրիւրի ձորը: Հոս սպասելի, որպէսզի լուսինը դառնայ Ս. Յակոբի լերան հաւերը, եւ մթնան վանքին եւ գօրանոցին դաշտերը, ու ես օգտուէի այդ պարապուքէն, չուքը որքան քալէր դէպի Հաճրն, եւ ալ իրեն հետ կը քալէի դէպի պաշտելի ծննդավայրս:

Մտա ու մտա, քալ ու քալ այսպէս առատպետով, գեանէն սոդալով հասայ վերջապէս Քրքական գօրանոցին վերեւը, կուկու ակրէի գօրանոցը: Հոն, ամանք դիրքերէն նկատ՝ բնիրքերին կ'բնէին, ամանք բարձրաձայն կ'նրդէին: Շատ ուրախ էին: Գերակատրէն վերջ խոհանոցին գտնուելու պատասխանները կը լսուէին:

Գօրանոցի հաւերէ մտերին մէջ, լերան առակը, գօրանոցի պահակը՝ հինգ մհքը հաւեր ու առաջ կ'նրքեր կուգար: Երբ հաւեր գարձի չրջանը կ'բնէր, ես անչափ ապրդեցայ եւ կամաց կամաց բնդհատարար սոդալով հասայ մինչեւ պատկներու մտի Թուրատրպիհաններուն գերեզմանոցը:

Մեծապոյն վտանգը անցուցած էի, եւ ես ալ վատահ էի թէ նպատակիս պիտի կրնամ հասնիլ:

Նախապէս կը կարծէի թէ՝ այտեակը թշնամին թրանչէներ ունի, սակայն ոչ օր ահաւասիկ, պարապութիւնն ու ամայութիւնը կը տիրէր, երկու կուսակ կոմկներ հազիւ 30 ական մհքեր հեռու էին իրարմէ: Ու հիմա երկու կոմկին ալ խօսակցութիւնը ինձի կը լսէր...:

Այս պահուն ես հասած էի պարտէզներուն: Պահ մը չուրի արտին մէջ պառկեցայ, հասկնալու համար թէ քուրդերը պարտէզներուն մէջ ուրիշ դիրքեր ունի՞ն: Վատահութիւնը պայացուցի թէ մարի կոմկերը ոչ օր կայ: Զայն մը ան: Հաճրնցիներն էին, որ թուրքերուն կը պոռային.

«— Բարեկամնե՛ր, եկէք շամար տարէք, իդ տարէք. օճառ տարէք...»: Իսկ թուրքերն ալ փոխադարձաբար կը պատասխանէին.

«— Բարեկամնե՛ր, հրամեցէք, մածուն տարէք, իդ տարէք, պուլղուր տարէք, պանիր տարէք, կաթ տարէք, սամսօքնիկ չորցու...»:

Երբ այսպէս, մերիններուն ձայները լսեցի՝ խորասին ուրախացայ...: Ուրախացայ որ Հերոս Հաճրն դեռ կ'ապրէր ու դեռ կը հետեւէր իր պահճներուն:

Ոտքի ցատկեցի, պարտէզներու պատնէշներէն մէկիկ մէկիկ անցայ եւ վար իջայ, այն տանն ես գարձայ եւ տեսայ որ թուրքերը հեռու մնացին: Ալ թուրքերու դիրքերէն վախ չունէի, բայց հայոց դիրքերէն: Հայու դնդակը դիտէի թէ անվրիպելի է, որովհետեւ այլեւս հաշուելով կը նետէին: Ե թէ խիտ պղպջ չըլլայի ես կրնայի այդ դնդակին դէմ երթալ մի գուցէ, կարծելով թէ նիզակը թուրք լրտես մըն է...: Այո, իրաւունք ունէին այդպէս մտածելու եւ բնելու...:

Աճապարեցայ նորէն սոդալ անձայն եւ անմտանդ հասայ դեռեն եզերքը:

ԹՐՔԱԿԱՆ ՎՏԱՆԳԷՆ ԱԶԱՏ ԷԻ, ՍԱԿԱՅՆ...

Ս. Թորոս եկեղեցւոյ դիմացը՝ պատնէշի մը եռին պահուըտեցայ, զգալի որ տեղս չատ ապահով էր: Սկսայ բարձրաձայն կանչել Մարբերդցի վարպետը, որուն տունը Պուրսաի կամուրջին կից էր: Ժամը կէս տիւերուայ 12-ն էր. զարձեալ կանչեցի վարպետ եղբօրս եւ ըսի.— ԵՍ ՄԻՍԷՆ ՍՈՒՐՀԱՆԴԱԿ ԿՈՒԳԱՄ... ԵՍ ԱԶԱՏԵԱՆ ԱՄԱՏՈՒՐՆ ԵՄ...: Հաճրն ու բիները կասկածի մէջ ինկան, եւ ես կը լըսէի թէ իրարու կ'ըսէին.— «Ասիկա Հաճրնի չանտըրներէն է, չըլլայ որ մեր լեզուով մեզի կը կանչէ... Սաչեան Ասատուր Միս է, մեզի կը խաբեն, օն ատաք, կրակեցէք ղէպի ձայնին կողմը...:

Տրա՞մ թէ դժբախտութիւն, դեղակները ո՛պատարամի տկան հասել իմ կողմս: Այս դիրքին խմբապետը Մկրտիչ Պէքէրճեանն է եղեր, որ միշտ «կրա՛կ» կը գոռար... տակուռեցայ ձայնս կտրել եւ դեռին պառկիլ եւ պատին նեռը կպիլ... մինչեւ կացութեան պարզուիլը...: Այսպէս անցաւ 15 վայրկեան, օգտուելով դադարէն՝ գարձեալ պոռացի.— «Տղա՛ք, ե՛ս եմ, Ասատուր Սաչեանը, մեզ սուրհանդակ կուգամ, ապգին կողմէ բաներ կուգամ... մեզը է, ձեր դեղակները պարապ տեղը մի՛ արձակէք...»: Բայց ո՞վ կը լսէ...: Ձիշդ մէկ ժամ տեւեց դեղակներուն այս տեղատարափը:

Այն ատեն ես ոտքի կանգնեցայ եւ սկսայ ամբողջ ուժովս պոռալ՝ ինքնութիւնս հաստկնելու համար, եւ այս ուժով կանչս լսելով՝ հօրեղբօրս որդին Նազարէթ Սաչեանը բաւ իր դինակիցներուն.— «Տղաք մի՛ կրակէք, այս կանչողը մեր Ասատուրն է...»:

Այն ատեն ես գարձեալ պոռացի.— Եղբայրնե՛ր, մի՛ կրակէք, ե՛ս եմ, Ասատուր Սաչեանը, կամուրջէն դէպի ձեզ կուգամ»: Նազարէթը բոլորովին դիս ճանչնալով ձայնէս՝ կանչեց ինձի բաելով.— Եկո՛ւր Ասատուր, մի՛ վախնար,

կրակող չկայ...: Ես մինչեւ կամուրջին բերանը հասած էի, երբ միւս հօրեղբօրորդիս՝ Սարգիս Սաչեանը ձայնեց ինծի.— կա՛ց, մի՛ անապարեր, ճամբուդ մէջ ռումբեր թաղուած են: Իսկոյն կեցայ, Սարգիսը քովս փութաց, ձեռքս բռնեց եւ ապահով անցքերէ առաջնորդեց դիս: Իսկապէս ալ կամուրջին վրայ տեղ տեղ ռումբեր թաղած եւ քելերով ալ պանդք իրարու հետ հաղորդակցութեան մէջ դրած էին: Եթէ պատահէր որ թուրքերը Հաճըն խուժէին քելերը քաշելով, ռումբերուն հետ օդը պիտի ելլէին:

Փառք Աստուծոյ, ապատուած էի...:

Ե· ՄԱՍ

ԻՐԱԿԱՆԱՑԱԾ ԵՐԱԶԻՍ ՄԷՋ

Ընկերոջս հետ հասանք ուղղ մօտ: Փբրկընդխառն ինկանք իրարու վիզը եւ պառնարախ մեր արցունքներնիս խառնեցինք իրարու: Բոլոր ընկերները վիրս կ'իյնային, եւ բարի պատահ կը մաղթէին: Այս միջոցին մենք չէինք զգար թէ բառական ատմուկ հաներ էինք եւ թուրքերը լսելով զանանք կարծած էին որ Հաճընցիները յարձակում կը գործեն, հետեւաբար սկսան կրակել, որուն պահ մը պատասխանեցինք Թրանչէներու մէջէն:

Ժամանումիս լուրը խոհոյն տարածուած էր Հաճնոյ մէջ թէ՝ Սիսէն՝ Աստուր Աշէեանը եկած է իր սուրհանդակ: Ուրախութիւնը անսահման էր: Լուրը մինչեւ որ հասաւ բնիկ· Հրամանատար Ձէպէճեանին, մենք գացինք Իվիրանեան Համբարձում ազգին տունը: Այս պատուական մարդուն մօրուքը թիզ ու կէս եղած էր: Նորէն փրկընդխառնուեմ, նորէն լայ··· կր Հարցնէին թէ ինչպէս եկար, ինչպէս պատասխանէի, օգնատո՞վ, երկինքի հրեշտակներուն թեւերո՞վ··· եւ երբ կ'բսէի թէ՝ ՍՈՒՍԿ ՀԱՃընցիի պէս եկայ, ամէն օր եւ նա ալ կը զարմանայի եղած հրաշքին: Հոն պէտք եղած լուրերը տուինք:

Այնուհետեւ պիտ առաջնորդեցին կեդրոնը ուրկէ ընկերակցութեամբ Մկրտիչ Պէքէրճեանի, Սարգիս Տաքսեանի եւ Արշակ Ազէմեանի՝ առաջնորդուեցայ Հրամանատար Ձէպէճեանի մօտ: Մինչեւ քէօշկ պատիր եղած էինք, երբ Հրամանատար Ձէպէճեան դէմերնիս եկաւ, մրմռաւոր սպիտակ դէմք մր ունէր, դլխարաց, աջ ձեռքը բռնած ռուսական մօսին մր, եւ ընկերակցութեամբ երեք թիկնապահներու:

ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ ՁԷՊԷՃԻՒ ՄՕՏ

Հերանելու Պէտին առջեւն էր···:

Ճակատս համբուրեց՝ պատ ՀԵՐՈՍ ԵՍ մրմնջելով, ձեռքս թօխուեց եւ առանց ձեռքս թողնելու պիս տարաւ կեդրոնը որ Առաւտածածնայ եկեղեցւոյ պարտէզ էր: Կառավարական բոլոր մուրք պաշտօնեաները կոչում հոն էին, ամէնքը պարմացած կ'ուրախանային եւ ամէն մէկը ճակատս համբուրելով կ'բսէին·—

— Մեզի 600 տարիներէ աւելի է որ զօրաւոր պետութիւն ունինք բայց այսպիսի փէտայիի մը չենք հանդիպած, Աստուած պահէ:

Հրամանատարը եւ մեծամեծները նամակ ուղեցին: Սիսէն՝ Զանկալեան եւ Թուրաբդիեան բնակ ճնշմակ թուղթ մը յանձնած էին. (ասիկա կաթոլ գրուած էր) որուն բնակչութեան պահանջները յայտնած էին բնակ: Այս թուղթը յանձնելի հրամանատարին, որը առաւ, հասկցաւ, եւ իր կարգին հրամցուց մուրք պաշտօնեաներուն, որպէսզի կարգան, անոնք պարմացած բսին·— Պ· Ձէպէճի, ասոր վրայ բան մը չկայ, պարապ ճնշմակ թուղթ է, ինչ պիտի կարգանք··· Ձէպէճին խնդաց անոնց մխամտութիւներ վրայ· այն առեն թուրքերը բնակ հարցուցին·—

— Ասաուր, այս ինչ է, ասոր վրայ բան մը գրուած չէ, օղուլ:

— Տեսէք բսի, հիմա քիչ մը կրակ վառեցէք:

Կրակը վառեցին խոհոյն: Հիմա թուղթը մօտեցուցէք կրակին բայց չայրուի, եւ տեսէք···: Ըստ ինքս այս բրին եւ ճնշմակ թուղթին վրայ դիրերը հետզհետէ յայտնուեցան, կարդացին եւ հասկցան Թրանս· կառավարութեան դիրքր հանդէպ Հաճընի: Իսկ բնակ դրկեցին առեն, որպէսզի հանդրսառնամ:

Յաջորդ օրը դարձեալ գացի Ձէպէճեանին քովը: Ինձ հարցուցին ուղղակ Սիսի Ազգ· կեանքին եւ Թրանս·

քաղաքականութեան ուղղութեան մասին: Ինձմէ մանրամասն տեղեկութիւններ քաղելէ յետոյ ըսաւ որ դարձեալ ետ պիտի երթա՞ս եւ մեր յուսահատական դէմքերուն խարդմանը պիտի լլլա՞ս թէ մեր ազգին եւ թէ Ֆրանսացիին մօտ: Բնչ մերջ — միշտ պատրաստ եմ ձեր հրամանը գործադրելու, կ'երթամ, ըսի:

Ս. Աստուածածնայ զանգակատան պապաթը ելայ, որկէսզի քննեմ Հաճնոյ բոլոր կողմերը, հոն էր արդէն Իրքական դիրքերու մնայուն քննիչ Պ. Մանուկ Շիրտարմեանը, որ մէկ ձեռքին հեռադիտակ եւ միւսին հրացան՝ դիշեր ցերեկ կը հսկէր Թուրքերու չարժումներուն վրայ: Երբ բարձրացայ, եւ սկսայ դիտել, տեսայ որ դրօշակներով ծածկուած էր այն կէսը, ուսկից երկու օր առաջ մտեր էի Հաճըն:

Ձչդեցի որ միշտ այդպէս է եղեր այդ տեղը, եւ դարմացայ իմ այնքան դիւրին կերպով անկէ անցնիլ յաջողուելուս վրայ: Իսկ հիմա, վերադարձիս հոնկէ անցնիլ ինծի ճչմարտապէս անկարելի կը թուէր: Վար իջայ եւ Պ. Ճէպէճեանին քով գացի, եւ խնդրեցի որ ես այլեւս չվերադառնամ Սիս: Նկատելով որ գուցէ աւելի չափաւոր կ'ըլլամ հոս. եթէ կարելի է իմ տեղս ուրիշ մէկը գտէք, որ երթայ, արդէն իմ նկատ ճամբան պիտցողներ կան, իսկ դիւրութեան ուրիշ միջոցներն ալ ես կը սորվցնեմ իրենց»: Ինքն ալ հաւանեցաւ բանտիս եւ յարմար մարդ փնտռել բսկրտան:

Ես կը փափաքէի հիւանդանոցը այցելել: Քովի բնակերջս հետ հոն գացինք, վիրաւոր եւ հիւանդ հայրենակիցներուս որպիսութիւնը հարցնելու: Ամէնուն մէկ մէկ քաջալերական խօսք կ'ուղղէի, այդ պահուն յանկարծ՝ դրբօշակի ծակէն գնդակ մը ներս մտաւ, Ս. Աստղիսի կողմէն եւ երկու հիւանդապահներ դիտապատս գետին ընկան, մին՝ իսկոյն անշնչացաւ, իսկ միւսը՝ վիրաւորուեցաւ: Վիրաւորուածը՝ հիւանդապահուհի Օրիորդ Թաչճեանն էր, իսկ մեռնողը՝ ձիման Գրիգորեանի տիկինը:

ՏՕՔԹ. ՏԻՐԱՆ ԹԷՐԶԵԱՆ
Հաճնոյ Հերոսամարտի վիրաւորեալներու փրկիչը

Ամբիջապէս հիւանդանոցին բժշկապետ՝ Տօքթ. Տիրան Թէրզեանը եկաւ, միասին վէրքերը կապեց, միւսին ալ մահր առաւցց, յետոյ ինծի գառնալով տեղեկութիւններ քաղեց Սիսէն եւ ապրկէն:

Յետ հիւանդանոցին մէջ Տօքթօրին անձնուէր աշխատանքը մեծ ապեցութիւն թողուց վրաս: Անոր անձին մէջ ճանչցայ պարապանաչ նուիրեալ բժիշկ մը, որ արժանի էր այս հերոսական քաղաքին գտակը բլլալու: Վիրաւոր-

եպիսկոպոսները միաբերան կ՚ապօքիկին իրեն համար, որովհետեւ ժիւչկը ամէնուն փրկարարն ու իրաւասուդն էր։

Կէս օր եղած էր եւ մենք պիտի ճաշէինք, երբ յուր մը եկաւ թէ՝ Գոփուչ քաղին մէջ՝ Զայեր Պէյհէն եկող գնդապետ մը մէկը պարտուած էր իր առնամանը կարած միջոցին։ Այդ պահուն ալ թուրք հնդանօթը Զեյտիկի բարձունքէն սկսած էր ուժգին արձակել Հաճընի վրայ։ Բայց այս ամբոխածութիւնը ոչ մէկ մարդու վնաս չէր պատճառած։ Ես հետզհետէ կը հասկնայի որ Հաճընոյ վիճակը ոգրալի եւ յուսահատական էր եւ ուելին պիտի բլլար։

ԳԱՅՄԱԳԱՄ ՋԱԼԵԱՆԻՆ ՄՕՏ

Գայմագամ կարապետ Ջալեանը Ռուբէն Երկաթի հետ յուր բնակած պիտ ուզած էր ուեանել։ Գացի, պ. Ջալեան ինձի Երկաթրէն պատմեց Հաճընոյ պաշտպանութեան պարագաները՝ սկիզբէն մինչեւ վերջ, որպէսզի ես ալ պատմէի երբ մեկնէի Սիս եւ Ադանա։ Ես ալ ջանացի պինդը պահացնել, իմ ուուած յուշերուս, որոնք սրտապնդիչ չէին։

Երբ Ջալեանի բովէն ելանք՝ Թէրզեան Եպրեմիէնին առնը գացինք։ Հոն կին բոլոր Հաճընոյ հայ մեծամեծները, յուզիչ էր ուեանել պատահածին ժողովին բոլոր անդամներուն երկարած մօրուքները։ Կարծես ամբողջն ալ քարայրնակ հինաւուրներ եւ կամ մենաստանի մէջ փակուած վանականներ էին։ Այս ուեանքով վրաս ուեսակ մը սարսուռ եկաւ։

Նստանք։ Տուի ինչ ուեղեկութիւն որ ունէի, եւ իրենց մէջ բանեցնելով, սիրտս լեցուած տուն վերադարձայ։ Թէեւ պահիկ ուզեցի, բայց անկարելի եղաւ, իրենց Սիսի բարեկամներէն եւ ազգականներէն լուրեր առնելու կուզային եւ ես չէի կրնար մերժել զանոնք, իմ ժժրախտ հայրենակիցներուս բոլորին օգտակար բլլալ կը փափաքէի, միջոցնե-

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԷՖ. ԹԷՐԶԵԱՆ

բուս նեբած չափով։ Ա՛խ, կարելի չաս, պահացնելու միջոցը անբաւարար, ինչ ընէի...։

Յաջորդ օրը ընկերակցութեամբ ընկ. Ռուբէն Երկաթի՝ կրկին գացի պ. Ճէպէճեանին, հասկնալու համար թէ՝ ուրշանդակ պանուեցա՞ւ։

Ինձի հաղորդեց թէ՝ եթէ ես երթայի, ինծի ընկերակ-

ցող կար, բայց առանձին երթալու յանձնառու եղող ոչ ոք պանուած էր:

Ձէպէճեան յետոյ կանչեց Հաճնոյ ազանները եւ ժողով բրաւ: Հոն այսպէս խօսեցաւ.— «Ես շատ կռիւներու մասնակցեցայ Կովկասեան եւ այլ ճակատներու վրայ եւ սատցայ պատուոյ նշան Ցօր· Անդրանիկէն: Տասնեակ տարիներու մէջ չի տեսայ աւրիանգակ մը այնքա՛ն ՀԵՐՈՍ, որքան տեսայ երէկ օր առաջ Ասատուր Սաչեանը: Եթէ Տէրը կամենայ եւ մեր զէնքերը յաղթական բլլան, եւ մենք ազատութեան բախտը ունենանք, իմ ունեցած բոլոր նշաններս պիտի նուիրեմ մեր ՀԵՐՈՍ ԱՍԱՏՈՒՐԻՆ...»:

Ժողովը վերջանալ չեղաւ, բոլորը մխալն ինձի ըսին.— Ցաւակս, ահա մեր կեանքը ծանօթ է ձեզի, դո՛ւն ես մեր յոյսը... Յանուն Հաճընի, ձնծղավայրիդ սիրոյն դարձեալ դո՛ւն պիտի երթաս Սիս եւ մեր ծով ցաւերը պիտի պատմես մեր ազգակիցներուն, ինչպէս նաեւ հոգատար կառավարութեան:

Ինչպէ՞ս նկարագրեմ այն առաւպանքի աչխարհին մթմտուքը, ինչպէ՞ս պատմեմ հոգիի անձկութիւնը Հաճընցիին, ինչպէ՞ս բացատրեմ մեր սիրելի ծերունիներուն թախանձալից դէմքը, եւ մեր քաջընտիր կտրիճներուն պատպամներըս: Չէ՛, ո՛չ, զրիչը կարող է, ո՛չ ալ լեզուս, խումբ խումբ մայրեր, կոյս-կոյս անյոյս քոյրեր, հոգեւոր հոգբայրներ ապօթք կ'ընէին Նազովրեցի Փրկչին, առաւրնէ մինչեւ իրիկուն... կէս գիշերէն մինչեւ առաւօտ, կուլային, կ'ապթէին, ի զուր կը թափէին ապի արցունքներ.— Տէ՛ր, անցուր գառնութիւնս այս բաժակը Հաճընի վրայէն, բայց մեր պիտոյ Ասատուածդ՝ կ'երեւի ենթարկուած էր Թուրքի անպութ ու գալմ Ալլահին...:

Ու Հաճընի ամէն թաղերու խորքերէն կ'արձագանգէր «Տէր ողորմեա»ի սրտառուչ եւ անսահման ապտակը:

Եւ այդ անվերջ ապտակները անյսելի կը մնային «ուզէ եւ առ» պատպամող գիտատա Ասատուծոյ կոմէն: Ասած իմ, ինչպէս մոռնալ այս բոլորը, մինչ՝ գնդակները կը չաչէին, ռմբ-ռումբերը կը աուլէին, ու թնդանօթներ կ'որոտային:

Անտիրական ու հպարտ Հաճընի՝ աւելի եւս կը սեղմուէր, կը պրկուէր ու հուսկ ապա՝ կ'ապաւինէր իր դիւցազնական դերապոյն Ասատուածն...:

Դիրքերուն մէջ Հայ կորիւնները խիղախօրէն ճակատ կը տպէին մկկի դէմ հպարտ ունեցող թշնամուն ու վճռեր էին կամ պատուաւոր մահ կամ բաղձալի Ազատութիւն...:

Հաւատացեալները դժոխքը վերին Երուսաղէմի մէջ է կը հաւատային, մինչ այդ պահուն՝ իրատեսները կը հաւատային թէ դժոխքը փոխադրուած էր անմեպպարտ Հաճընի մէջ...:

Հրամանատար Ձէպէճեան իր մօտ կանչեց քամիկէր Յարեթ Ահարոնեանը եւ պատուիրեց որ «ինչ որ անհրաժեշտ է Ասատուրին՝ պատրաստէ, որ օր առաջ ճամբայ ելլէ»:

Երեք օր մնացի Հաճընի, չորրորդ օրը Պ. Ձէպէճեան հրամայեց հարիւրապետ զաւակ Հաճի Պաւուկեանին, որպէսզի խումբով մը դիս առաջնորդ մինչեւ գօրանոցին առջեւը, վերջին օրն էր, սիրտս կը տրոփէր ուժգին, դարձեալ եահս պիտի թողնէի հերոսական ծննդավայրս իր դժոխային պայքարին մէջ... իր սիրելի եւ չարքաշ մարտիկներով, ծերունիներով, լացող կիներով եւ անմեղ մանուկներով... Առանձին, բոլորովին առանձին, երկինքներու չափ հեռու օգնութենէ, պիտութենէ, յաղթանակի բոլոր յոյսերէն:

Հերոս քաջար, իսկապէս հերոս մարտիկներ...:

Նոյն օրը «մնաք բարով» բսի հերոս Ձէպէճեանին, եւ նամակները առայ, ամէնուն կոպմէն հրամանատարը կը պրկր եւ օգնութիւն կ'ուզէր Աբչաւախտամբի հրամանատար Սարգիս Ամատանեանէն, որուն բնտրութիւնը պինդը չափէն աւելի ուրախացուցած էր· դրեց նաեւ Զանկալեանին, Պօղոս Թուրաբդիսեանին, Այդ· Մխիթեան, Սիսի կաթողիկոսին, Փոխանորդ Եղիշէ Եպս· Կարապետեանին, նոյն-

պէս պատմական կ. Զալեանը գրեց՝ Գնդ. Պ. Պրէմօնին, Սի-սի կառավարիչ Թատրոնային, ինչպէս նաեւ Ազգ. Մուսեմեան: Առի այս բոլոր նամակները, պաշար եւ ուրիշ պիտոյքս եւ հրաժեշտ առի ամէնուն, ամէնուն...:

Հարիւր կը դպչի արցունքներս, որոնք աչքերուս մէջ կը խուժէին:

Հարիւրապետ Մկրտիչ, հարիւրապետ Ղասապ Հաճի եւ Ցխնապետ Հօրկրօրդրդիս Աատուր Սաչեան՝ իւրաքանչիւրը իրենց կարող ռազմիկներէն 6-ական հոգի առին եւ 21 գինուորներով հետաքրքրանք ժանտարմա տաքրէսին եւ անկէ չարժեցանք դէպի Պուրսուխի կամուրջը, ճիշդ առաջուան նման համբաւս եղող մինչեւ պարակներու վրայ, ուր տղաք դիրք բռնեցին. մնաք բարեմներով համբուրեցանք եւ ես գետեզեայ իրենցմէ: Եթէ քուրքերը նկատէին գիս՝ կրակ պիտի բանային եւ քուրքերու ուշադրութիւնը իրենց վրայ պիտի գարձնէին, որպէսզի ես անվտանգ անցնէի Քրքական Ա. գօտին:

Գ. ՄԱՍ

ՈՒ ՆԵՏՈՒՑԱՑ ԽԱԻԱՐԻՆ ՄԷՋ

Ժամը կէս գիշերն էր եղած 2-ն էր, Թուրաբդիսեանցոց տան վրայէն ուղղակի ելայ Սատանայի ձորը, մինչեւ հոս հանելու արդէն լուսցաւ, ձորին մէջ ապահով տեղ մը պահռտեցայ, եւ հոն սպասեցի դժնդակ ժամերու մէջ, մինչեւ որ ինծի ապահէն եղող իրիկուանը եկաւ եւ մութը ամէնց աչքերնին վրայ: Եթէ ուրիշները լոյս կը փնտռէին, ես մութը կը սպասէի...: Շարունակեցի ճամբաս, կէսգիշերուան ճամբէն ելայ Զիլէքլիէն, Զիլէքլիէն Աքման անցայ, անկէ ալ Իւրթիպին, ուր լուսցաւ դարձեալ: Մինչեւ արեւածագը կամաց կամաց անդմաբ իջայ կապուտ Ջուրին եզերքը:

Հոս դարձեալ չինեցի փայտէ մակոյկ մը եւ առաջուան պէս անցայ ջուրը, անշուշտ այս անգամ առանց տանջանքի, ցերեկն ալ չարունակեցի ճամբաս, որովհետեւ վայրը անտառային էր եւ ամայի, վերջապէս Հասայ Եաղպասանի Քէլ Ակոբենց արտը, հոս իրիկուն դրի, եւ քալեցի ճիշդ եւկած ճամբայէս: Այդ գիշեր կէսգիշերն անցայ Ադչալ եւ Շապաց, ուրկէ Ղարկա-Պապարին, ուր թշնամիս լոյսը հասաւ: Հոս եւս ապահով տեղ մը քաշուեցայ եւ պառկեցայ: Քնացայ եւ հանգստացայ, երբ արթնցայ՝ Սիսէն կը լսէի թընդանօթի ձայները: Ես ալ կը կարծէի որ՝ Ֆրանսացին քուրքերուն վրայ յարձակում կը գործէ, մինչդեռ ետեւի յետոյ տխուր իրողութիւնը եկաւ հասկցնել թէ՝ Սիսը պիտի պարպէ եղեր...:

Մինչեւ իրիկուն դժուարաւ համբերեցի, եւ մութը կոխելուն պէս իջայ Սրբի-Եօլէն, անցայ Մանթաչ, Հաճըն Պօղոսին, ու վերջապէս հասայ Սիսի այդիները:

Այդիներուն մէջէն քալելով մօտեցայ Հայոց գերեզմանն եւ ձայն տուի Սամուէլ Զամուչին.— «Ես Աատուր

Աչեանն եմ, Հաճընէն կուգամ», ձայնս առին ու սկսան աստիկ կերպով կրակել:

Խօսածներս կ'երեւի չէին հասկցած, քանի մը անգամ եւս կանչեցի ուժգին եւ ուխլի ուժգին, ամենափերջին անգամ Մարօքեան կամաւորը ճանչցաւ ձայնս եւ կանչեց — Եկո՛ւր, եկո՛ւր, մի՛ վախնար...»: Ես քալեցի դէպի դիրքերը, իրենք եւս մէ քանի րնկերներով վազեցին եւ դիս դիմաւորեցին. «Բարի եկար»ի կանչերով առաջնորդուեցայ Սամուէլ Զամուչին մկրտչին, իսկոյն առջս հանեցի եւ տըպաքը հագուստս փոխեցին, հայ անձնուրացները չորս կողմս կը թառէին, սակայն ես դիրենք չէա տեսնէր, կը կարծէի որ այս տեսութիւնը ինծի համար է, մինչդեռ բուն պատճառը՝ Աիսի մօտալուտ նահանջն է եղեր:

ԱՆՁՐԵՒԷՆ ՎԵՐՋ ԿԱՐԿՈՒՏ...

Այդ պահուն՝ դիրքերուն րնդհ. հրամանատարը Պօղոս Թուրաբարիսեան յանկարծ վերադարձաւ՝ վազելով եկաւ, ողջագուրեց դիս եւ առանձնացած՝ կուշտ ու կուռ լացինք...: Ես կը պատմէի՝ ինքը կուլար: Մանրամասն տեղեկութիւններ ուզեց, գրա տուի, ու թոմս եզող նամակները յանձնեցի, նամակները կարգացած պահուն կը հեծեծէր եւ ես ալ հեռու կը հեծէի...:

Լուսցաւ, առաւօտ էր, Թուրաբարիսեան դիս առաջնորդեց Ապդ. Միութեան տեղեակ Պ. Միսաք Ազիբեանի մօտ: Հոն ալ յանձնեցի Ապդ. Միութեան վերաբերեալ նամակները: Ասկէ ետքը եւ Պ. Թաշարաձին գացինք, իրեն յանձնեցի գայմագամին, Հաճնոյ Ապդ. Միութեան եւ ձէվպէհանին ինչպէս նաեւ իր փոխանորդ Կարապետ Օղլուգեանի ուղղուած նամակը: Առաւ, մէկիկ մէկիկ կարդաց, ճակատս համբուրեց ու դլուխը տրամօրէն աչ ու ձախ շարժելով ըսաւ, զժբախտաբար, Առանալէն հրաման առէ, պիտի նահանջենք:

Բոլորս յուսահատ, յուզուած՝ լացինք... Աշխ, ինչ յոյսերով Հաճընէն կուգայի, ասկայն հիմա, տրտո՛ւմ, ամէն ինչ փճացաւ...:

Պ. Թուրաբարիսեան խիստ յուզուած՝ Պ. Թաշարաձին ըսաւ. Մ. Թաշարեան, հրաման տուր ինծի, եւ փիչ մը ոպմամբիւք, եւ ես իմ Հայ կամաւորներով կ'երթամ Հաճնոյ օդնութեան...:

Մ. Թաշարաձի պատասխանը այս եղաւ:

— Դուն չես կրնար երթալ...:

Մոայլ եւ դլուխը կախ՝ ամէն մարդ իր տունը բաժնուեցաւ, որպէսզի նահանջի համար պատրաստուի:

Իսկ հերոսական Հաճընն այլեւս իր մօտոյ մահուան դատապարտութիւնը գործադրուած տեսնէր «Ազգեատական Ժրանում»ի դրօշակին տակ...:

«ՓՈՔՐ ԴԱՇՆԱԿԻՑ»Ի ԴԱՌՆ ՃԱԿԱՏԱԳԻՐԸ

Իրիկունը, երբ խչտեակի մը վրայ փռուած էի, հաչիւ մը բրի ես ինծի

— Հինդ դիչերէն Հաճընն հասայ, հոգիս ակռաններուս մէջ առած, երեք դիչերուան մէջ եա գարձայ, յոյսով լիցուն, երեք օր ալ Հաճընի մնայի՝ հերոսներու գուպարին ականատես, եւ ընդամէնը 11 օրուայ մէջ՝ գայի եւ վերադարձայ... Աւրար աչխարհը օդնութեան կաչելու համար...:

Իսկ հիմա...

Ջարտարական սեւ գաւերն ու մանկօվրանները իմ յոյսերս փուլ բերին եւ իմ ծննդավայր Հաճընն մնաց անդոյա եւ իր մահու կենաց մարտին մէջ մէն մինակ՝ գանդուածային վճարումի ենթակայ...: Մենք կրնանք մոռնալ, բայց պատ-

մուքիւնը կը վկայէ։ Վա՜յ անոր որ անարդարօրէն հարուածած ժողովուրդին անէծքին կ'արժանանայ։

Զինուորական հարիւրոնն ալ քաղաքականին պէս մըռայլ էր, թուրք ապստամբական-չէթէական չարժումը իր խորքին մէջ թէեւ ոչ այնչափ վտանգաւոր, բայց գոնէ յանդուգն կը պահար հետզհետէ։ Ֆրանսա՝ իր գինուորական չարժումներուն մէջ կը գնէր լայնորոշ վերապահութիւն մը...։ Իր յարձակողականները չատ թոյլ եւ լոկ պաշտպանական վիճակ մը կը ներկայացնէր։ Ասկէ այժ ու խրախոյս կ'առնէր թուրք չէթէները, որ բնականարար կը ատատկացնէր իր գործունէութիւնը, հետզհետէ քաջալերուած ակնարկուած Ֆրանս. գործելակերպէն։

Կը թուէր թէ՝ Ֆրանսա արդէն իսկ մեր գլխին վրայէն իր ձեռքը երկարելով թուրք չէթէական պետերուն հետ հաճախացուցութեան եղեր մը գտնելու հոգ կը պատրաստէր։ Եւ հետեւաբար չատ ալ հոգ չէր ըներ նեղելով քաղաքներու Հայոց գրութեան մասին։ Իրեն համար պարզապէս արժէք ունէր լոկ բնիկ ֆրանսական գինուորական գրաւման բանակին եւ պաշտօնութեան կեանքին ապահովութեան խնդիրը, որոնք կը գտնուէին վտանգուած քաղաքներուն մէջ՝ երբուն ողբալի բերումով՝ ան Հայերուն ներքօրէն վիճակակից։

Այս պարագան մեզի Սիսի Հայոց փրկութեան մղիչ պատկառ հանգիստաւ, ու մանաւանդ մեզի Մարաշի խայտառակ նահանջին առեն, որ կատարուեցաւ առանց լուր ատու «պաշնակից» Հայերուն...։ Ու մեզի բանակին հետեւողը կրցաւ ասոկ իր չոր հոգին ապատել, եւ մնացածը՝ վայրենաբար պետերն եղան ֆրանսական միլիթարիզմին ու կայսերապաշտութեան...։

Նոյն ողբերգական պատկերը կրկնուեցաւ նաեւ պրժբախտ Զէյթունի, ռազմիկ Աբդիպաշի եւ ի վերջոյ Առանայի, ուր քիչ արիւններ չթափուեցան՝ յանուն Հայ մանուկ դիւանագիտութեան յիմարական ուղղութեան...։

***

Երազները մեծ էին մեզանց մէջ, նոյնքան մեծ եղաւ հիասթափութիւնը ու խարէութիւնը, ահա թէ ինչո՞ւ անոնք փոքրացան, կանուխցան եւ աչնչացան...։

Կարեւոր պարտութիւններ կը կրէր Հայ ազգայնական պահպանողական ճակատը, եւ ասիկա չատ չէր անոր համար, քանի որ լոխտերան հարուածը կը կրէր Հայ աշխատաւորութիւնը...։

Ու այնուհետեւ «ԿԵՑՑԷՆ ՖՐԱՆՍԱՍ» պոռացող բերանները լռեցին... իսկ պարտուրանքի ենթարկուած հոգեվարքի մէջ՝ ֆէնտամական անէծքներու բառերը խեղդուեցան։

Եւ ասկայն պատմութիւնը կը գրուի, պիտի հատուցում ըլլայ մեզ, որովհետեւ մօտ է անկումը մեղապարտներու Աբեմաւտքին, եւ մերձաւոր՝ եղերերգութեան ազչայրը, երբ պիտի հատուցուին անարդարութեան հերոսները։

ՍԻՍԻ ՊԱՐՊՈՒՄԻ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹԻՒՆԸ

Իմ Հաճընէն Սիս ժամանումիս օրը, իրիկուայ ժամը 8-ի առեն՝ ծանր լռութիւն մը մէջ քաղաքը կ'ընծեփէր։ Կիլիկիոյ Ֆրանս. իշխանութեան պետ՝ Գնդ. Պրէմոնէն բատացուած հրամանի մը համաձայն, Սիսը պիտի պարպուէր։ Ասիկա բանապատի մըն էր Զօր. Գուրոյէն պատրաստուած։

Հրամանը արուած էր, հետեւաբար Սահակեան ժողովուրդը ոտքի էր եղած, ու թոհուբոհով կրկնաքարշի նոր ճամբան բռնած, ժողովուրդը ատած էր ինչ որ կրնար, բեռցուցած էր եղէկ արամադրելի կենդանի մը, կառք մը, եզ մը ունէր, իսկ եթէ չունէր, չալկեր էր իր երեսան, էր վերմակը, քիչ մը ուտելիք եւ...։

Առանային դրկուած Ֆրանս. դօրասիւնը կը պա...

պանէր միայն կարաւանին երթը. եաւէն, կոպերէն եւ առջեւէն:

Ու առանձին գանգուածը կը քալէր՝ հոն, իր քաղքին մէջ թողած արաբուն, կալերուն, կարասիններուն մըրմունջ, եւ վերակացուած օճախին փճացման գառնութիւնները իր սրտին...:

Այսպէս հասաւ ան Իմամ–Օղլուի մօտերքը, ուր իջեւանելու կողմէր տալու համար յատկանշական ազատական գացող այս ժողովուրդի մկաններուն:

Հետեւեալ օրը, արշալոյսին՝ գաժան գնացքը չարունակուեցաւ մինչեւ Թումլու: Անկարագրելի էր ժողովուրդին կրած նիւթական ու հոգեկան կորուստն ու գառնութիւնները, կառքերը կը կոտրուէին, կարասինները հետզհետէ մէկդի կը նետուէին, եւ մանաւանդ քալել չի կրցողները քալելու կը պարտադրուէին ֆրանս. զօրքին կողմէ:

Նահանջող կարաւանը երկրորդ գիշերը կ'անցնէ Թումլու, իսկ հետեւեալ օրը կը հասնի Միխս: Հոն, ֆրանս. իշխանութիւնը զինաթափ ըրաւ ժողովուրդը եւ այնուհետեւ ապահով կերպով հասկցուց թէ՝ ուր որ կ'ուզէք գացէք, ահա ձեզ մինչեւ հոս բերինք, ձեր հոգիներուն համար մեծ չնորհ մը ընելով...:

Այն տաճն Սեպինեանն մեծ մասը անցաւ Ատանա, Տարսոն, Մէրսին, իսկ մաս մըն ալ մնաց Ադաօղլու եւ կամ Միխսի մէջ, որոնք իրարու մօտ հայաբնակ տուներ էին:

Այն օրերուն պէտք է խոստովանիլ թէ՝ ինձի հետ դրացիս միայն Զանկալեանն էր: Ան դիս իր քարտուղարին ընկերակցութեամբ Միխսէն Թրէն հեծցուց եւ Ատանա ղրկեց եւ հոն հանգստութեանս համար միջոցներ ձեռք առնելէն, որմէ ետքն մը դիշեր միայն կրցայ օգտուիլ:

Հետեւեալ օրը դիս ներկայացուցին Բարիզի Ազգ. Պատուիրակութեան ներկայացուցիչ Պ. Մխէրան Տամատեանին, որու յանձնեցի Հաճընէն իրեն համար արուած նամակները եւ տուի լրացուցիչ տեղեկութիւններ՝ հերոսներու մահամերձ քաղաքի օրուայ ողբալի դրութեան մասին:

Այն օրերուն Ատանան ազգային ու միջազգային քաոսի մը վերածուած էր: Սեպինեանն ժամանումէն ետք բարդացուց այս քաոսը: Հաճնոյ մասին ա՛չ ոք կը մտածէր, արդէն չէ՞ որ Միսի պարպումն ալ դժուարացուցած էր օղնութեան ուժէ ծրագիրը...: Ատացիմ ուրիմն մէկդի էր դրած Հաճընի եւ կարծես քաղաքը Սեպինեանու տիպատորութեամբ զրաղուած էր, եւ մտացած անդին, չատ ուշի վտանգաւոր դրութեան մէջ եղող, եւ ամէն վայրկեան մահուան հատ չեզող Հաճընի եպրայներուն ու քոյրերը...:

Ասիկա դժոխային ցաւ մը կը պատճառէր սրտիս, բայց ի՞նչ կարող էի ընել, խնդճ Ատատուրը՝ բանակներու, թնդանօթներու եւ օդանաւերու չէր կրնար վերածուիլ, որպէսզի թոնը Հաճրի եւ գայն փրկեր պարտութեանց բոլոր ադէտներէն...:

Է· ՄԱՍ

ԻՆՉՊԷ՞Ս ԱՐԹՆՑՆԵԼ ՀԱՅՐԵՆԱԿԻՑՆԵՐԸ

Շաբաթ մը կեաց, երբ օր մը՝ վշտապին մանածումներու մէջ ընկճուած՝ Մասրը-Փապարէն կ'անցնէր, յանկարծ չուրջս լսեցի Հաճնոյ բարբառը: Քանի մը հայրենակիցներ մէկտեղ եկած կը խօսէին եւ Հաճնոյ մասին լուրեր կը հաղորդէին. ան ատեն կ'ուզենայի մեր հայրենակից Մահփան Կէօրթիւլիւքեանի խանութին մէջ, որը դէս ուեռնէլուն պէս հոն կանչեց:

Մօտեցայ իրենց, եւ որովհետեւ հոն դէս չէի ճանչցողներ կային՝ յայտնեցի ինքնութիւնս եւ հարցուցի թէ՝ իրենց տարաբախտ հայրենիքին համար ի՞նչ պէտք էր ընէին եւ սակայն չեն ըներ, այլ միայն պարապ խօսքերով կը դարպին: Ցետոյ խնդրեցի որ դէս յանձնարարեն Հաճընցիի մը որ ծանօթ լլլար փապարի մեր բոլոր հայրենակիցներուն, եւ յանձն առնէր գանոնք ատեղ մը ժողվել, որպէսզի հոն պատմէի Հաճընի պրպալի վիճակը, եւ եթէ կարելի էր՝ հաւաքարար բան մը խորհէինք մեր եղբայրներուն օգնութեան հասնելու համար:

Անոնք ինձի կանչել տուին Վարդենիսա Ծամուգեանը, որ իսկոյն պատասխանեց կոչին: Երբ իրեն հասկցուցի նպատակս, սիրով յանձն առաւ քանի մը օր փակել իր խանութը եւ Աբգարեանի փակը հաւաքել բոլոր Հաճընցիները:

Օրը Շաբաթ էր, նայն օրն իսկ Վարդենիսա լիուլի կատարած էր իր պաշտօնը···: Հետեւեալ առաւ, կիրակի, Աբգարեան Վարժարանի բակը լեցուեցաւ Հաճընցի խումբ խումբ հայրենակիցներով, որոնցմէ չատերը նոյնիսկ եկած էին չրջակայ գիւղերէն, լսելով որ Հաճընէն վերադարձող աւրհնդակը պիտի խօսի հայրենիքի վիճակին մասին:

Որչեայ ժամերէն առաջ խուռներամ ժողովուրդը եկած լլլլով՝ անհամբերութեամբ կը սպասէր: Ասքի եկայ,

հովիւ էի, մարտիկ եւ աւրհնդակ գարձայ, այժմ ալ բեմբասայ պիտի լլլայի, մէկ վայրկեանէն միւսը: Ա՛ւ, կեանքը երեմն այսպիսի բաներ կ'ընէ···: Երբ պաշտելի ծնընդավայրիս վերջին օրերու վիճակը հեւեւակայեցի, մեր բարբառով խօսեցայ մօտաւորապէս·

ՀԱՃՆՈՅ ՑԱԻԸ ԱՅՍՊԷՍ ԽՕՍԵՑՈՒՒՑ ՁԻՍ

«Եղբայրներ, Հաճընցիներ: Ես Հաճընէն կուգամ, հոն գացի եւ տեսայ մեր բադաքը, տեսայ մեր բոյրերն ու եղբայրները, տեսայ մանուկներն ու հարսները, ես հոն տեսայ կառապած եւ արիւնոուշտ բշնամին, օղակ օղակ պրկած մեր սիրուն հայրենիքը. հոն տեսայ թնդանօթներ, բուրբ դրօշակներ. մարտկոցներ, կանոնաւոր գինուորներ եւ չէբէներ: Ասոնք բոլորը գացած են, որպէսզի Հաճընը բար ու բանդ բնեն, կիները եւ աղջիկները տանին, եւ մեր բադաքին տեղը՝ սոխ ու կապամբ ցանեն···:

«··· Ես Հաճընէն կուգամ, հոն տեսայ ծերունիները եւ երիտասարդները իրենց չածիլուած մօրուքով ու մազով ճգնաւոր վարդապետներու փոխուած, երկու բիզ մազ ու մօրուք մեծցուցած· հոն տեսայ մեր եղբայրները սովահար եւ կմախացած, այլեւ դէս իր գէնքին ապաւինած ազատութեան յոյսով···

«··· Եղբայրներ, ես Հաճընէն կուգամ, հոն տեսայ բրիստոնեական դրօշակները որ կը ծածանին որբանոցին վրայ, Ս· Սարգիսին վրայ, Թուրաբդիսեանենց տան վրայ, գօրանոցին ու վանքին վրայ:

«··· Ես Հաճընէն կուգամ··· ուր ես գրկեցի Հաճնոյ պաշտպան առիւծասիրտ Ճէպէճիին, գայմագամ Ջալեաճը եւ անոնց հետ՝ խաղադրութեան պատերազմը մղող ռազմիկներն ու խմբապետները:

«Այս անձնուրացներուն դէմքերը կարդացի ես, անոնց

խօսքերը իմացայ ես, անոնց շունչը շնչեցի, եւ եկայ Ձեզի ըսելու թէ՝ անոնք Ձեզ կ'սպասեն, անոնք Ձեզմէ կը յուսան, անոնք Ձեր օգնութեան հաւատովը կը մարտնչին…:

«Ինչո՞ւ անտարբեր կը կենաք Հանրցիներ: Միթէ ձեր Հանրցիի արիւնը չորացա՞ւ խպտո, թոյլ ու վախկո՞տ դարձաք ու միթէ դուք հոն չունի՞ք սիրելիներ, ազգականներ, կիներ եւ հայրեր, որոնց պատիւը՝ չէբէներու սպառնալիքին տակ են, դուք կը հանդուրժէ՞ք ատոր…:

«Ոտքի՛ եղէք, Հանրցի եղբայրներ ու մտածեցէք, գործակցեցէք, խորհեցէք, գործեցէք…: Երբ մեզ ուրիշներ առանձին կը ձգեն, մե՛նք մտածենք մեր վրայ, որովհետեւ խաչին բեռը միմիայն խաչեալր պիտի վերցնէ, ինչպէս Յիսուս ալ փաստեց…:

«Միմիու ու ցաւ, մահ ու հալածանք մարտ ու պարտութիւն, սով ու սագնապ, տաժանք ու չարչարանք մեզի համար են, անոնք մեր միմիայն մեր գլուխը խուժեցին, եւ սակայն իրենցով լեցուած բազուկը կը չարչէ մահուան, հաղթութեամբ օծուած ձեռքը կը զգեստէ պարտութիւնն ու դաւը բարբարոսին, եւ հպարտութեան վառօդովը լեցուած գէնքը՝ կ'սպանէ անպատուութիւնն ու բշնամական ամէն անարգ յանդգնութիւն…:

«Ոտքի՛, բանական է անտարբեր կեցանք… Ձեր պատմական հայրենիքին մէն մի բարը Ձեզ օգնութեան կը կանչէ· վարր չա՛տ ուշ է, այսօրր՝ ո՛չ, եւ միմիայն այս ժամուն յարմար:

«Ի գէ՛ն, Հանրցինե՛ր, եղբայրնե՛ր, ի գէ՛ն…»:

Չարմացայ իմ այսչափ եւ այսքան խօսելուս, բայց սովիա բնական էր: Խօսողր ես չէի, այլ լըջօրէն վառնգուած Հանրնցի քոյրերս ու եղբայրներս էին…:

Ինձմէ վեռաց խօսեցաւ Պօղոս Թարսացիին: Ան ալ խորապէս յուզուած էր, երբ կ'սպասպակէր իր արցունքները խեղդելով.—

«Հանրնցինե՛ր, ալ ո՞ր օրուան կ'սպասենք· ահա մահը եկած՝ մեր դռները կը զարնէ.— բայէք կը գոռայ, եւ ԼԲՀ չի բանանք, պիտի խորտակէ ան ու ներս պիտի մտնէ, հոն պիտի տարածէ իր սարսափը… հրդեհ, ջարդ, պղծում, ամայութիւն եւ կատարեալ բնաջնջում յառաջացնէ:

«Հանրնցինե՛ր, ալ ո՞ր օրուան կ'սպասենք, հարուստը թող իր գրամը տայ, ագքատը՝ իր բազուկը, ծերը՝ իր ապօթքը, եւ զրկացական պարմանին՝ իր ռազմական քայլերգը…:

«Ես անձնապէս պատրաստ եմ ահա, որպէս պարզ դինուոր խոկ՝ ձեզի հետ քալելու, ձեզի հետ կռուելու, ձեզի հետ զոհուելու, միայն ԲՀ՝ չունչ առնէ խեղդուող Հանրնը, միայն ԲՀ՝ վերածնուդի գառնայ մահամերձ մեր հայրենիքը եւ հանկէ վառարուն քայքայում բերող ոտքերը, վայրագ չԼԲՀին…:

«Մի՛ վարանիք, մի՛ երկմտիք, ձեր արիւնները, այնքան կարմիր չեն որքան այն մարտիկներունը, որոնք անհաւասար ճակատամարտերը կը մղեն, եւ յանուն պատուի մահուան սարսափին դէմ ուղղակի կը նային…»:

Այնուհետեւ ոտքի ելաւ դեկպործ Մակրատ Թօփալեան. «Հայրենիքի սիրոյն համար՝ ես ալ պատրաստ եմ ամբողջ կարողութիւնս տալու, պատուոյ խօսք կուտամ ապահովելու խումբին բոլոր պէտք եղած դեղօրայքը, եւ միաժամանակ պատրաստ եմ հետեւելու խումբին, կապելու վիրաւորներուն վէրքերը, որոնց ԼԲՀ դեղերս չ'օգնեն՝ պիտի լլեմ գանոնք, մինչեւ որ ապէկնան…»:

Պօսեցաւ նաեւ կարապետ Գրքիւչարեանը.— «Ես ԲՀեւ դինուոր մր չեմ, բայց նիւթական պարտականութիւններուն բաժին բնկող մասը պատրաստ եմ եռապատիկով տալու եւ հաստատելու համար ասիկա, ահա այժմէն կը յանձնեմ 50 ոսկի, եւ կը կրկնեմ որ ոչ միայն 50 այլեւ ամբողջ ունեցածս պէտք եղած ատենր՝ ապրին կը պատրանի եւ ուզ-

ած վայրկեանին ան կրնայ առնել զանիկա, կը բաւէ որ մեր եղբայրները ազատուին»:

Խանդավառութիւնը հասած էր բոլոր ներկաները:

ԱՏԱՆԱՅԻ ՀԱՃԸՆՑԻՆԵՐԸ ԿԸ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԻՆ

Իսկոյն «Հայրենյ Փրկութեան Առժամեայ Յանձնախումբ» մը ընտրուեցաւ, եւ պաշտօն յանձնուեցաւ անոր՝ յառաջ տանելու փրկութեան գործը, եւ անոր տանող բոլոր միջոցներու հայթայթումը:

Յանձնախումբը լուսօր պաշտօն յանձնեց Ենովք Տարտապետեանի՝ որմէ նվիրակով գայն, որպէսզի զրպոյ զինուորական գործով, անոր տուաւ քարտուղար մը, որ կ'արձանագրէր իրեն դիմող կամաւորները:

Մէկ չաբաթ յետոյ գումարուեց Համահաւաքնդհանրական Ընդհ. ժողովը ընտրեց մնայուն յանձնախումբ մը, որ ձեռք առաւ Հաճնոյ փրկութեան գործը:

Նոյն օրերուն Ազգարեան վարժարանի սրահը հիւանդանոցի վերածուած էր յատկապէս, յանձնախումբը տեղատուութեան կաթոլիկներու եկեղեցին. հոն արձանագրուեցան 50 կարճ Գարագէօյցի կամաւորներ:

Յետոյ նոր ժողով մը գումարուեցաւ՝ Տամատեանի նախագահութեամբ:

Տամատեան վեր առաւ Հաճնոյ օգնութեան հարցը, եւ վերլուծելով պրութիւնը եւ այն միջոցները, որոնք անհրաժեշտ էին այս ձեռնարկը յաջողցնելու համար, բաւ.—

«— Ըստ բան պէտք է այս նպատակին մէջ յաջողելու համար. Աշխատա՛ցիք, յանդգնութի՛ւն, դրա՛մ, զինուոր...: Այնուհետեւ ինքնին եւ անյապաղ կուգայ լեռնականոր յաջողութիւնը». որմէ՝ կոչ բոլոր մէջտեղ բերելու համար այս միջոցները.— առաջին ատիճ՝ դրամը:

Այն ատեն՝ լեռներուն Հաճընցի մը՝ Մանուկ Գաբրիէլեանը ոտքի ելաւ, 50 ոսկի դրաւ մէջտեղ, յետոյ տուն գնաց եւ վերադարձաւ Ֆրանս. կարճ հրապճով եւ յարակից 500 փամփուշտներով, ու բաւ «Ահա՛ իմ դրամս, իմ գէնիս եւ սիա ալ. մենք պատրաստ ենք զոհուելու Հաճնոյ փրկութեան սուրբ գործին...»:

Այն ատեն Տամատեան՝ յուզուած այս պեղեցիկ օրինակէն՝ համբուրեց ճակատը անձնուէր այս հայրենասէր մարզուն եւ բաւ.— Պռաւո՛, կեցցէ՛ն անոնք, որ այս մարդուն պէրար կը կրեն... խանդավառ ծափահարութիւնները կը հնչէին եւ կեցցէները չէին վերջանար:

Անոր հետեւեցաւ Եղիշէ Քէլիկեան. ան 100 ոսկի նուիրեց Փրկութեան Գործին, եւ 1000 ոսկի ալ փոխառութիւն ընձեռեց արշաւախումբին սկզբնական ծախսերուն համար:

Այնուհետեւ տուող առուղ: Գոյացաւ բաւական դուման, եւ մեծագոյն ատեն կամաւորներու կլորակ թիւ մը:

Տեսնուած օրինակները՝ ամէնէն յառաջեսներն անգամ կրնար համոզել թէ՝ այս անգամ Օգնութեան Գործը պիտի յաջողէր, քանի այս հզօր թափը կար: Հետեւաբար Տամատեան քաջալերական լրջութեամբ մը կ'եզրափակէր «Հայրենակիցնե՛ր, այս անգամ կը հաւատամ թէ Հաճնն պիտի երթայ, քանի որ էական միջոցները կը գոյացնէք, ես ալ իմ կարգիս կը խոստանամ ձեզի օգնել իմ բոլոր կարողութեամբս, բլլայ դիւանագիտական, բլլայ նիւթական այլ տեսակէ՛ներով: Քա՛ջ եղէք, յարատեւեցէ՛ք, եւ այս նուիրական գործը հաւատացէ՛ք որ ի գլուխ պիտի հանէք»:

Յանձնախումբը մինչեւ այն ատեն զօրանոցի յարմար վայր մը չունէր. Տամատեանի յանձնարարութեամբ Միհտանի կամաւորին մօտ Տէյլ Մէմէտի խանը կեդրոնատեղի ընտրեք, եւ հոն տեղատուեցինք արձանագրուող կամաւորները, որոնց պարենաւորումը կը տարուէր զինուորական կառնատուութեամբ:

Զինքի հայթայթման յանձնախումբին անդամ ընտրուեցան՝ Եղիշէ Քէլլիկեան, Սահիան Քէլլիկեան եւ Հաճի Ձրեան։ Առանք կին, որ կը հաւաքէին նուիրուած դինքերը եւ կամ կը դնէին ուղղակի, այսպէսով հաւաքուեցաւ 300 դինքեր, եւ 150 կամաւորներ։

Մինչ այդ նոր յանձնաժողովներ եղան Յանձնախումբին վրայ, որ գօրացաւ ու դիւանը կազմեց այսպէս.— Հաճի Կէրմէնեան՝ նախագահ, Յովհաննէս Ուզունեան՝ քարտուղար, Յովսէփ Պօյաճեան՝ Գանձապահ, խորհրդականներ՝ Եփրեմ Ձրեան, Յակոբ Քէլլիկեան, Եղիշէ Քէլլիկեան, Հաճի Ձրեան։

Առանք ձեռք առին գործը եւ սկսան ոտի ի բոլն աշխատիլ, հայթայթելու համար գօրք եւ ռազմական պիտոյք։

Այդ առեններուն՝ Ամերիկայէն Տամատեանին կը հասնէր 70–100·000 ֆրք· ոսկիի գումար մը՝ կելիկիոյ պէտքերու յառկացնելու համար։ Այս գումարէն կը ծախսուէր նաեւ Հաճնոյ փրկութեան գործին համար։ Այս գործը՝ Տամատեանի կողմէ մասնաւոր համակրանք վայելող եւ իր մարդոց նկարագրովը ծանօթ՝ Յ. Պօյաճեանին(*) վստահուած էր եւ անոր միջոցաւ կը ծախսուէր։ Մեր յանձնախումբին յարակից՝ Ազգ· Պատուիրակութեան ներկայացուցչին միջոցաւով, ուրիշ երկրորդ Յանձնախումբ մը կազմուեցաւ Սանջինէկ, նախագահութեամբ Եղիշէ Եպս· Կարայեանի, եւ որը իր կարգին պիտի օժանդակէր Հաճնոյ Յանձնախումբի աշխատանքներուն, իր չրջանակին մէջ ժողվելով դինը, պարէնը, կամաւոր եւայլն։

(*) Կը հաւատամ թէ՝ այս պզիսի Հաճընցիին՝ իր հօրը անցեալ գէշտրիւնները ծածկու համար՝ եռապատիկ անձնուիրութեամբ կը մասնակցէր ո՛չ միայն Հաճնոյ փրկութեան գործին, այլեւ ազգային–բարեսիրական բոլոր ձեռնարկներուն։

Զինուորական պիւռոյի քարտուղար նշանակուեցաւ Սահակ Աչոտ Գասարճեան, որ կ'տրձանագրէր պիտոյները, իսկ կամաւոր հայթայթելու ծանր գործը յանձնուած էր ենուք Տարտագանեանին, որ իր բոլոր ուժն ու հոգին կը յատկացնէր պաշտօնին։

Ժամանակ մը լեռայ՝ երբ յանձնախումբը տեսաւ որ դինուորները քաղաքին մէջ պահելը անպատեհութիւններ ունի, խորհեցաւ զանոնք քաղաքէն դուրս մասնաւոր տեղ մը փոխադրել, որպէսզի առաջքը առնուի այդ անպատեհութեանց, հետեւաբար խումբը տարուեցաւ Առանայէն երկու երեք ժամ հեռու Ագարճայի ապարակը, որ թէ՛ գօտուչի, թէ՛ մարզանքներու համար լայն յարմարութիւններով օժտուած էր։ Խումբը կ'առաջնորդէր՝ առժամեայ հրամանատար՝ Սարգիս Ձրեան(*), հեծած իր ձիուն վրայ։ Խումբին գօրանոցը՝ մեծ խանդավառութիւն յառաջ բերաւ Հայոց, մանաւանդ Հաճընցիներուն մէջ։ Բարի երթի եկած էր հրամանատար՝ Ժան Շիշմանեան(**) որ խանդավառ քաջալե-

(*) Սարգիս Ձրեան՝ Հաճնոյ ծանօթ գերդաստանի արժանաւոր զաւակն էր։ Քաջ, գոհուող, յանդուգն եւ անձնուէր մեր հայրենակիցը Ամերիկահայ թերթի մը մէջ անարդար յարձակումի մը ենթարկուեցաւ։ վստահ ենք որ գրողն անգամ յետագային անդրադարձած իր սխալին, տեսնելով որ այդ անարգանքի ենթարկուողը անկէ վերջ Պէյրութի մէջ ալ Հանրցիութեան եւ Հնչակեան կուսակցութեան ծառայեց զովելի եւ օրինակելի կերպով լաւ յիշատակներ ձգելով իր ետին։

(**) Ժան Շիշմանեան Ֆրանս· բանակին մէջ հայ կամաւորական սպայ էր, որը Ազգ· Միութեան կողմէ նշանակուեցաւ նորակազմ Կիլիկեան կամաւորական բանակի ընդհրամանատար, փրանսացիներու հաւանութեամբ։ Ան թէեւ հօր կողմէ միայն (Պիթլիսցի) հայ էր, բայց լաւ եւ խոջ հայ էր։

բական մը ուզեց խումբին, ու այնուհետեւ ան ճամբայ ելաւ հատոր՝ներու մէջ: Կը ծածանէին հայ եւ ֆրանսական դրօշակներ: Խումբին կամուրջէն ապատ անցքին հրամանը ձեռք բերած էր Առաջնորդ՝ Գէորգ Ծ. վ. Աբպաճեան, միաժամանակ, ան՝ իր անձնուէր ճիգերուն շնորհիւ յաջողած էր խումբին ապահովել ֆրանսացիներէն՝ ֆրանս. եւ զինամանական դէնքեր, փամփուշտ եւ դեղագիրներ: Ասիկա կարեւոր օժանդակութիւն մըն էր Ճանճնախումբին եւ քաջալերութիւն մը մեր ձեռնարկին:

Առաջնորդ Հայրը մինչեւ վերջն ալ չի դադրեցաւ իր ապդեցութեան բոլոր միջոցներովը նեցուկ կանգնիլ Համնոյ փրկութեան գործին, հազ չէ թէ չտաւերէ հալածուեցաւ...:

Երբ խնդիրը այս վիճակին մէջ կը, Համբնցիներէն անոնք, որոնք գոհոգութեան բաժին մը չէին ուզեր յանձն առնել, սկսան փախչիլ Գարաթաչ կամ Մեսրին: Ասոնք սեւ ցանկ մը կազմեցին Համբնցիներու այն մեծ մասին մէջ, որոնք յօժարակամ յանձնառու կ'ըլլային իրենց վստանգուած հայրենիքին գոհելու կեանք, ինչք եւ զրամ: Ահա ցաւալի ու դատապարտելի երեւոյթը ուրեմն արդար պայքարի մը առաջ բերաւ Ճանճնախումբին եւ միւս բոլոր Համբնցիներուն մէջ. որոշուեցաւ բանի ուժով պարտականութեան կոչել պահապանները, խուսափողները, փախստականները, բոլոր դասալիքները՝ գանուած պիտուրական ուժը եւ նուիրուոյ հայրենակիցներ գերծ պահելու համար յուսալքումէ եւ վարակումէ:

ԳՐԻԳՈՐ ԹԱԹՈՒԼԵԱՆԻ ՆՈՒԻՐՈՒՄԸ

Հետեւաբար, ձեռք առնուեցաւ բռնական միջոցը: Ահա պաշտօնին կարգուեցաւ կորովի հայրենակից մը՝ Գրիգոր Թաթուլեան, իր ձեռքին տակ ունենալով 10 կարճ «ատիկան»ներու խումբ մը:

Գր. Թաթուլեան լիազօրուած էր տուներէն դուրս քաշելու պարտականութենէն խուսափող բոլոր Համբնցիները:

Շարաթ մը յետոյ՝ Տէլի Մէմէտին խանը արդէն բերուած եւ նետուած էին այդ պատալիքներէն 100 հոգիներ:

Բացի այս փախչողներէ եւ պահուողներէ, Համբնցի Գրիգոր Պալասանեան՝ խլուրդի աշխատանք մը կը տանէր համայնութեան յանձնառու երիտասարդներու մօտ, համոզելով զանոնք, — աննպատակ գործ է ասիկա, անոնք ուզէլի լաւ կ'ընեն եթէ նախընտրեն ժանտարմա արձանագրուիլ եւ ապրուստնին հոգալ: Կեանքի մէջ չարիք աւելորդները աւելի կը յաջողին, քան բարիք բնոգները: Այնպէս որ այս մարդը յաջողեցաւ համոզել քանի մը երիտասարդներ, որոնք ելան եւ ժանտարմա գրուեցան խուսափելով ազգային համայնապարտութենէն:

Այսպիսի դէպքեր, իրենց խորքին մէջ արքան ալ անկարեւոր ըլլային՝ կրնային օր մը դէշ կերպով ազդել արշաւախումբին վրայ: Սակայն ուրախալի է որ այս մտավախութիւնը երբեք չիրականացաւ:

Հարիւր Համբնցիներու ձերբակալութենէն քանի մը օրեր յետոյ, երբ անոնց մասին հարկ անհրաժեշտ անօրինելու պիտի սկսուէր, Տէլի Մէմէտի խանին դուռը խուճապահար՝ անոնց կիներն ու պարագաները: Ասոնք կուլային եւ իրենց ամուսիններու կամ եղբայրները կը պահանջէին առաքելով թէ՝ ոչ ոք ունին անոնցմէ զատ նեցուկ իրենց ընտանիքին համար եւ եթէ անոնք երթային ու սպանուէին, ո՞վ պիտի նայէր իրենց՝ Ճանճնախո՞ւմբը, եթէ այո, այն ատեն կը թոզանք որ երթան եւ հայրենիքը ազատեն»:

Ճանճնախումբը նիստ կը գումարէ եւ քննելով այս տուժունջքները զանոնք կը գտնէ արդարացի: Ան ատեն՝ կ'որոշէ. «Ան Համբնցին, որ երկու եղբայր է, մէկը պէտք է երթայ, իսկ եթէ երկուք են եւ սակայն ունեւոր՝ պէտք է վճարեն 50-ական ոսկի փրկագին, որպէսզի ազքատ ընտա-

նիքի մը յատկացում եւ անոր տրամադրելի այրը պինուոր գառնայ»:

Ատենին մէջ արդիւնաբերականները կը հաղորդեն այս որոշումը եւ գոյն յանձն առնողները կ'արձակեն:

Ձանձնախումբը որոշումէն գործի անցնելով բաւական հատատամասնութեամբ ի գլուխ հանեց զօրահաւաքութեան գործը, եւ այսպէսով ան մէջտեղ բերաւ 500 կամաւորներու գունդ մը, որոնցմէ 250–ը ձիաւոր:

ԱՐՄԱՂԱՆԵԱՆԸ ԴԱՐՁԵԱԼ ԸՆԴՀ. ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ

Կարգը եկած էր Ընդհ. Հրամանատարի ընտրութեան: Ազարճա հաւաքուած 500նոց գունդը անկեակ առ այդ տարուած անկիւնային խուլ եւ կոչնակով ազատ պայքարին միաբերան պահանջեցին.— «Եթէ մեզի հրամանատար կարգուի Սարգիս Արմաղանեանը, մենք սիրով կ'երթանք Հաներն. մենք մեր կեանքը միմիայն աւոր կը վտահինք. հակառակ պարագային մենք հոսկէ անդին բայլ մը չենք առներ»:

Մահուան պատգամներուն վճռական պահանջն էր ասիկա, հետեւաբար անկարելի էր մերժել, ձգելնք պահ մը ուրիշ հարցեր դերապահպանութիւններ, որոնք կային իր հերոսական կեանքով ծանօթ Սարգիս Արմաղանեանի վրայ: Ան մէկ խօսքով՝ բուն գործին մարդն էր եւ միակը:

Իսկոյն Ձանձնախումբի կողմէն պատգամաւորութիւն մը գնաց Արմաղանեանին մօտ, բայց ան կարուկ կերպով մերժեց այդ պաշտօնը, յայտնելով այն դառագրական հոգին, որ պարզուած էր Սիսի մէջ: Երկրորդ այցելութիւն մը տուեցաւ նոյն խնդրանքով, հատատելով թէ այդ տխուր բաները պիտի չկրկնուին, դարձեալ մերժեց: Երրորդ անգամ Ազգ. Միութիւնը առաջարկեց: Արմաղանեան անդրդուելի մնաց: Ան չատ գառնացած էր եղածներէն: Վերջին անգամ անձամբ գիմեց Տամատեան եւ խիստ դժուարու-

յաջողեցաւ առաջարկը ընդունիլ տալ, բայց՝ նախապայմանը դրաւ.— «Գերանս. վերին իշխանութենէն հրամանագիր մը պէտք է առնուի թէ՝ Հաներն Արշաւախումբի հրամանատար Սարգիս Արմաղանեան իր գնացքի բնթացքին բոլորովին ազատ պիտի մնայ Հաներն փրկութեան համար ի գործ դրուած բոլոր զինուորական շարժումներուն մէջ»:

— Եթէ, բաւ Արմաղանեան, ինծի բերէք այսպիսի պաշտօնական թուղթ մը այն ատեն յանձն կ'առնեմ Հաներն փրկութեան գործը եւ կը մտնեմ տասնեակ մը հազարներու կեանքին փրկութեան պատասխանատուութեանը տակ: Ասկէ դուրս՝ ամէն առաջարկ անօգուտ է ինծի, որովհետեւ նախընթաց փորձին մէջ ես նշմարեցի թէ՝ փրանսացիներու, թէ՝ատրնաբարշ հայ սպաներու դատապրութիւնը Սիսի մէջ:

Տամատեան կը խոստանայ առանձնայ այդպիսի արտօնագիր մը(*), որով Արմաղանեան յանձն կ'առնէ անցնիլ գործադրելու գլուխը: Քանի մը օր յետոյ՝ իր պատրաստութիւնները կը լրացնէ եւ կը պատրաստուի մեկնիլ Ադարճա:

Երր քաղաքի մէջ ցրուած գերբերու խումբերը կ'իմանան Ս. Արմաղանեանի արշաւախումբին հրամանատարութեան գլուխ անցնիլը, անոնք պատգամաւորներ կը փութացնեն հրամանատարին մօտ, այդ առթիւ պատրաստակամութիւն յայտնելով թէ՝ իրենք ալ կը միանան խումբին, քանի որ Արմաղանեանը կ'առաջնորդէ արշաւախումբը: Այս խումբերուն մէջ էր նաեւ Առանդի Աստղ եղբայրակիցներու Հնչակեան 50–նոց խումբն ալ, բոլորովին տրամադիր պահուելու Հաներն փրկութեան եղբայրական գործին: Այս խումբին կազմակերպիչը եղած էր գօրավար բնակ. Եսայեան.

Արմաղանեան՝ ի բնէ գինուորականի կարուկ բնաւորութեան տէր, պարզապէս կը պատասխանէ թէ՝ «Եթէ փոր-

(*) Ցաւալի է յայտնել հոս որ մինչեւ վերջն ալ փրկութեան գործադրիչներէն այդպիսի լիազօրագիր մը չի կրցան առնել ու տալ Արմաղանեանին...:

կաթիան յանձնախումբը ձեզ լինձ դրկէ, ձեզի պիտի ընդունիմ գինուորներու պէս, եւ պիտի ըսեմ, եկաք, բարի եկաք, ու հիմա հրամեցէք գնդի դլուխ»:

Հետեւեալ օրը Արմապանեան կ'երթայ Տէլի Մէմէտի խանի ապահովոյն սենեակը եւ իր չուբչիններով կը դնէ, կը պատրաստէ համբառ եւ Հաճնոյ գիրքերուն բոլոր քաղաքանները: Յաջորդ օրը կը մեկնի Ադարճա. հոն երկու օրուայ բնթացքին՝ հասարատան եւ դիտակից դլուխով կը կազմակերպէ հետապօխէ խումբը, ատաչապահը, յետապահը, հնձելապօրը, հրետաձիգը, սուրհանդակները, կարմիր Ճաչը, հետեւակը, ազգային բանտանումները, փնտելով, փորձելով, եւ յարմարագոյնները կամ արժանաւորները կոչելով համապատասխան պաշտօններու:

ԻՆՉՈ՞Ւ ՅՈՒՍԱՀԱՏԵՑԱԻ ԱՐՄԱՂԱՆԵԱՆ

Իրեն փոխ հրամանատար կը կարգէ՝ Ենովք Տարտանանեանը: Այս անհրաժեշտ կարգադրութիւնները լրացնելէ յետոյ՝ կ'որոշէ անգամ մը փորձի ենթարկել սա համբառատուր 500ները. հետեւաբար հետեւեալ օրուան համար ազդարարէ կը հրամայէ: Թիւրախը պիտի բլլար Քրքրական պիւղ մը, որ թէեւ պարպուած էր, բայց ասիկա պիտի չդիտնար զօրքը:

Յաջորդ օրը, իրիկուան ժամը 12–ին, զօրքը կը չարժի գնդի ազդարարի վայրը. հրամանատար Արմապանեան յաւաչ կ'երթայ ձիաւորներու իր խումբովը: Արմապանեան հանգարտօրէն խթիկով իր ձին կը մտմտայ. «...Գնդիկ բան պիտի բլլայ անշուշտ, եթէ մեր զօրքերը Թուխլուի գալէ եփրեմեանին եւ կէօրակէլեանին համաձայնութեան պէս «մայրի՛կ» կանչող ազգերուն չբլլան... տեսնենք, ասա պարապ պիւղ մը, եթէ հոան իսկ առնեն թէ ան

պարապ է, այդ չափը կը բաւէ որ քիչ շատ վատահիմ երթնց, եթէ ոչ...»:

Արմապանեան վերջապէս կը հասնի իր նախընտրած մէկ կէտը, ուրկէ նշան կաւապ թէ ինքը՝ հնձելապօրդով պաշարուած է, եւ կ'սպասէ գունդին օդնութեանը, վայրկեան վայրկեան պաշարուողներէն սպասուող բառն յարձակումին դիմադրելու համար...:

Ժամեր կ'անցնին, բայց նշանին եւ հրամանին դէմ ո՛չ մէկ ձայն, ո՛չ մէկ չարժուում...: Այն առեն՝ երակ կարած հրամանատարը ձին կը խթդնէ ազգին, անգին եւ ոչ ոք կը գանէ մին ու ասկոր կրակ քիչ առաջուայ գինուորներէն...: Անոնք գրուած էին ամենուրեք եւ կը թափառէին չուարեալ, դիբար կամ ապրանք վնտռելով:

Այգքանը բաւ կը համարէ ինքզինքը ուսող հրամանատարը եւ զարձի հրամանը կ'արձակէ բարկաձայն:

Ռազմափորձն երկու օր յետոյ Հապիւ կը հաւաքէին գինուորները, ամանք անօթի, ամանք ձին կորանցուցած, ամանք պատռտած հագուստներով, ամանք ալ քիթ ու բերան վիրաւորուած եւ անզէն: Աւար վրայ կը հասնի Դաշնակցականներուն իրենց գնդերը Ադարճայէն քաչել տանելու, երբ հրամանատարը բացակայ էր կեդրոնամարտէն: Միայն հոն էր վարդան Իսկենտէրեան, որ իսկոյն կը տեղեկացնէ գնդը Արմապանեանին: Ան ինքնիրմէ երած ու դղուած... հայհոյելով՝ կը հասնի իր գինուորական համապետատ գնդն կը նետէ բառով — «Ինչէ՛ն որ կը վախնայի, ահա իրականացաւ: Ես չեմ ուզեր այս ծծկան մանչերով Հաճնոյ լեռներուն վրայ մէկ՝ կեանքս, մէկ՝ երեսդ կեանքը, մէկ՝ յաղթանակ եւ մէկ պատիւս վտանգել, ինձմէ վերջնականապէս բաս՛ո...»: Եւ այդ բառերուն օրը 2 Մեպտ. 1920 էր...:

Ու իսկապէս ալ Արմապանեան այնուհետեւ քաչուած ապրելու, միշտ ակռայ կճրատացնելով Դաշնակ կուսակցութեան էնթրիկներուն դէմ, որոնցմէ Հապիւ ապատուած գոմ-

կաթ մէջ, ահա նորէն ի յայտ կուգար հաս…։(*)

Արմատականի վերջնական հրաժարումէն յետոյ՝ մեծ դժուարութեամբ այդ պաշտօնը յանձնեցին Հայկական Լեգէոնի ենթասպաներէն՝ լիւնապետ Գէորգին։ Այս բանին յաջողութեանը համար մտանուրարար աչխատեցան Դաշնակցականները, ապագային անշուշտ փառք մը հիւսելու Դաշնակցութեան անունին…։ Գէորգը Դաշնակցական եւ անխոհեմ էր։ Իսկ Արմատականի Հնչակեան մրն էր, եւ Կոմկասեան ճակատի Հնչ. Զ–րդ Գնդի եւ Զօր. Անդրանիկի բանակներու կարգ սպաներէն։ Արմատականի կուսակցութիւնը երբէք չէր աչխատած անոր հրամանատարութիւն մը ապահովելու համար, որովհետեւ յանուն անկողմնակալութեան կ՚ընդգծենք որ՝ Արմատականի իրապէս քացառիկ արժէք մրն էր սամսոնեան հիւղին մէջ։ Այնքան բարձր՝ որ ան պնահատուած էր Կոմկաս եւ այժմ հաս հրամանատար ժօֆլէի եւ այլ ֆրանսական սպաներէ ձեռք համբուրելու աստիճան հիացական չնորհաւորութիւնները իյած…։ Այս խօսք չէր, այլ իրականութիւն։ Այն աաեն սակայն՝ Ջպայրն Արմատականի անունը չնորհաւորանքին պատասխանած էր պատասխանի կոչտութեամբ.— «Պէտք չունի՛մ, պարոննե՛ր, պէտք չունիմ, շնորհակալ եմ… միայն աա կը շեշտեմ որ մեր սննացորդներուն սննացորդը ջարդել տալ չեմ ուզեր…»։

(*) *Արմատականի հրաժարման պատճառը՝ իրեն փոխանորդը ենովմ Տարտագանեան հետեւեալ ձեւով կը ներկայացնէ։— «Երբ Դաշնակցութիւնը արշաւախումբին քաչէց իր գնդերն ու խումբը, այն աաեն Արմատականը զգացաւ եւ Դաշնակցութեան ըրածը արհկայութիւն անուանեց, յետոյ՝ երբ տեսաւ որ այդ կուսակցութիւնը միշտ սպրանքներ պիտի լարէ· միւս կողմէ ալ զօրքին անվարժ ըլլալը՝ այս բոլորը միացած յառաջ բերին անոր հրաժարումը, որ այլեւս վերջնական եղաւ…»։*

Հիմա, այսպիսի ձեռք մը՝ արշաւախումբին գլխավարութիւնը կ՚անցնէր գնաարոյս Գէորգ Զավուչի մը ձեռքը։ Աւելիա գործը ձախողեցնելէ զատ ուրիչ բանի չէր կրնար ծառայել…։ Դաշնակցութիւնը յաջողած էր, բայց գործը կը վիժէր…։

Ասոր բացարձակ անկարողութիւնը ի յայտ եկաւ առաջին օրէն· պէտք է սակայն արդարօրէն խոստովանիլ թէ՝ այն երիտասարդը ինքը կամովին չէր ընդունած այս պաշտօնը եւ պնդած էր աւելի արժանաւորի մը ընտրութեան մասին… բայց՝ կուսակցական ճնշումներու տակ տեղի տուած էր ի վերջոյ…։

ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵԼԱԿԵՐՊԸ Կ՚ՍԿՍԻ

Նոր հրամանատարը իր պաշտօնին ձեռնարկելուն պէս՝ նախորդին բոլոր կազմն ու կարգադրութիւնները տակն ու վրայ եգան։ Անկարող նկիկը՝ լիւնապետ, հարբեցող եղաւ, կը բաւէր որ Դաշնակցական ըլլայիր…։ Իսկ արժէքաւորները գործան կամ առորակաս տանապետ եւ կամ տանապետանեաու հրամանին ենթակայ սովորական զինուոր…։ Կամաւորները ըմբոստանալ սկսան եղած անարդարութեանց դէմ…։

Այսպէս, ենովք Տարտագանեան, որ հրամանատարի արժանաւոր տեղակալ մրն էր՝ գործաւ լիւնապետ, բայց ան՝ հակառակ իր արժանիքին հպարտ ազնուութեամբ ասոր ալ հանդուրժեց, պարզապէս գիրքը առորագաեելով իր հայրենակիցներու փրկութեան մեծ գործին մնասաբեր քայլ մը չառնելու համար…։

Անեղի մասին խիստ հանգիստ էր գինուորը, օրական 300 հազիոց կանոնաւոր ճաշ կը տրուէր, (իսկ 200ը միշտ հրամանով քաղաք էջած կ՚ըլլային) եւ այս նպատակին համար օրն ի բուն կ՚աչխատէին փուռեր եւ խոհանոց-

ներ։ Ապարճան խակապէս առացած էր բանակաւոչի մը ե-
լեւոյթը. ալիւր, կինձ, բրինձ, օճառ մթերուած էին առ-
րակ առարակ։ Ուշոր գումարներ ծախուեցան եւ մսխուե-
ցան...։ Մօտ 90 հազար, նախկին մեծաքանակ պղպեղ առած
էին, ուսկի՞ց թէ թշնամիին աչքին նեակու համար։ Այս
ապրելը երբ կարգաւ մի խնդաք ընթերցողներ։

Զօրքը ամէն օր քանի մը ժամ մարզանք եւ պինամար-
ժուհին կ'ընէր եւ կ'ապահէր չարժի հրամանին եւ կամ
վերջնական կարգադրութեանց։

Բայց ցաւալի էր որ վերջնական հրամանը կ'ուշանար.
պարծը, որ այնքան եռանդով սկսուած էր, հետզհետէ թու-
լացման, կամ աւելակ մը ապատրակաւ եւ խարէզուսուր ե-
լեւոյթ մը կ'առաներ։ Գուցէ ասիկա անոր համար որ՝ դեռ
պահանջուած քանակութեամբ պինուար չէր հայթայթուած,
այն աւելն Փրկութեան Յանձնախումբը՝ Ապր. Մխիթեան
հետ խորհեցան կոչ ուղղել քաղաքական չորս (Ա. Դ. Հնչ.,
վեր. Հնչ., Հ. Յ. Դ. եւ Ռամկավար) կուսակցութեանց եւ
պանդ մխացնել Հաճնոյ օգնութեան գործին չուրջ։ Այս
չորս կուսակցութիւնները՝ իրենց յատուկ ինքնապաշտպա-
նութեան բազմաթիւ խումբեր ունէին, ցրուած՝ կամ քա-
ղաքի եւ կամ չրջակայքի գերբերուն մէջ։ Ամէնէն զօրաւոր
խումբերը կը պահէին Ա. Դ. Հնչակեաններուն, որոնք սկիզ-
բէն ի վեր մեծ ճիգեր թափած էին Հաճնոյ փրկութեան գոր-
ծին համար, բայց ցաւոյ՝ համակիր վերապահութիւն մը
ցոյց կուտային՝ քոչ գիտակ ընդդիմադիր մխացեալ կու-
սակցութեանց էներիներուն եւ ֆրանսական արդելիչ...
քաղաքականութեան։

Թախանձալից կոչերուն վրայ՝ չորս կուսակցութիւն-
ները վերջապէս մէկտեղ եկան եւ յատուկ բերին՝ Միջ-կու-
սակցական Մարմին։ Հոն կ'որոշուի գործունէութիւնները
պաշտօնել եւ պահանջուած վայրկեանին կուսակցական
խումբերը կոչել Հաճնոյ արշաւախումբին։ Ա. Դ. Հնչակեան-

ներուն մէկ երկու խումբերը արդէն Ապարճա գտնուելով՝ 17
վայրկեանի հեռաւորութիւն մը միայն ունէին՝ արշաւա-
խումբի բանակատեղիէն։ Ատանայի կեդրոնէն հաղորդուած
հրահանգի մը վրայ՝ Ա. Դ. Հնչ. խումբին պետերը ան-
ձամբ կ'երթան բանակատեղին եւ հրամանատարին կը յայտ-
նեն թէ՝ երբ որ պահանջուի Ա. Դ. Հնչ. խումբերը պատ-
րաստ են մաս կազմելու արշաւախումբին, եւ թէ անոնք
խիստ մօտիկ են՝ Հաճնոյ խումբին։

Նոյնը կը հաղորդէ նաեւ վեր. Հնչ. Զաքրճին՝ իր
խումբին անունով, միայն մէջոց կը խնդրէ կարկաղրելու
համար կարգ մը անհատական գործեր, որոնք լրացնելէ ան-
մէջապէս յետոյ՝ պատրաստ ենք, կ'ըսէ, պատրաստակա-
նութեան այս կոչին պատասխանելու։

Դաշնակցականներուն խումբն ալ Մ. Վերածինի հը-
րամանին տակ պատասխանեց հրաւէրին։ Վազայջորդ օ-
րերը տակայն՝ Վերածին Ատանա իջաւ, եւ անոր հետեւեցան
մէկիկ մէկիկ, հինգ հինգ՝ պզտիկ խմբակներով իր խում-
բին տպաքը...։ Զարմանալին այն էր որ մեկնողները հոն
կը ձգէին իրենց պէնքերը, գնդացիրները եւ ռազմամթեր-
քը՝ իրենցմէ մէկ երկուքին «պահպանութեան» տակ...։

Աւելորդ է ըսել թէ՝ մեկնողները ալ չվերադարձան...

Երեք օր յետոյ՝ տեսանք որ Հաճընցի Ատաուր Զալ-
եան, այն տաճկի Դաշնակցութեան գործիչը, հետը երկու
կառք առած եկաւ Ապարճա եւ իրենց խումբին հոն ձգած
պիտանութեանց վրայ բնոցուցած՝ գնաց դէպի Ատանա...

Զի մեկնած առջեր անցայ եւ խոտորէն հարցուցի.

— Ատաո՛ւր, ո՞ւր կը տանիս տանիք...

— Մեր պէնքերը ուրուած եւ կամ ժանգոտած են ու
նորոգութեան համար Ատանա կը տանինք, ուրիչ բան մը
չկայ։

Ոչինչ, պատասխանեցի, թէեւ ակռաներս կը կճըր-
տային...։

Այսպէս՝ Դաշնակցութեան իր դէնքերը քաշելու փափաք եկաւ ամէնը համոզել թէ՝ գործնապէս կուսակցական չարաչար սպրանքը կը գործէր, եւ թէ՝ Դաշնակցութիւնը ալ բացէ ի բաց ըսել կ'ուզէր թէ՝ չէր ուզեր օգնել Հայնոյ փըրկութեան գործին. եւ ամէնայառաջ պատասխան մը պէտ փախուստ կուտար՝ իր թերթերուն մէջ խրախոյս կարդացած պարտականութենէն...:

Զէ՞ որ այն առեն՝ նախապէս գալիհամար արա մարդկէր դերմանա-թրքական ճնշումներուն տակ ինքզինքը «անկախ» հռչակող կառավարութիւն մը ունէին կազմակատարած, ալ իրենց պէտք չէր կիլիկիան: Անոնց համար Հայաստանի Հանրապետութիւնը կար, կիլիկիոյ մարանչոզ հայութիւնը... շուրջ 180·000 հոգւոյ վառնգուելը ազգային նշանակութիւն չունէր...:

Երբ արդէն Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը չարժման մէջ է դրեր իր ուժը տան, ուր չէ կրցեր ունենալ իր կուսակցական պատասխանատուութիւնն ու չափը: Այս ճշմարտութիւնը բարձրաձայն անդամներով հաստատուեցաւ, կիլիկիոյ ազգային ճակատագրին սկզբնաւորութենէն մինչեւ վերջը թատրոն իրապարձութեանց մէջ: Դաշնակցութիւնը՝ ո՛չ միայն չ'օգնեց, այլ եւ կրցածին չափ, չատ անգամ անկարելին կարելի բնելով՝ իւրպային անվերջ աշխատանքներու չնորհիւ չանազ քանդել, երկպառակել, թշնամացնել, բաժնել եւ քայքայել կիլիկիոյ անգական ձգտումները... որպէսզի կիլիկիոյ Հայութեան աչքերը ուղղել կարենար դէպի Արարատեան Դաշնակցական Հանրա...մութեան...:

Պատմութեան առարկայական հոլոյթին դէմ ծանր մեղանչում մըն էր ասիկա, քրէական ոճիրով պատասխանատու մը, որ ոեւ կնիք մըն է խարանած ժողովրդապան այդ կուսակցութեան ճակատին...:

Երբ իմ սենեակս կ'այրէր, երբ իմ օճախս բոցավառ հրդեհներու մէջ է, ես չէի կարող մոռնալով հեռու,

որպէսզի հանածիններուն դլխէն հեռացնեմ կայծակին հարուածը...

Եւ սակայն պատմութիւնը անողոք է, գաւաճանութեան մահացուցած, պատին սպանուած դժբախտները յարութեան կ'ոդջնան, աւելի ճիշդը՝ անմահ կը մնան, եւ պարտեալներու անպարտ արիւնին մէջ՝ բողոքներ կը վերածնին...

Սակայն՝ պատասխանները հետ՝ պարտաճանաչները, գաւաճաններուն քով՝ անձնուրացները, սարսուիներուն քով՝ ազատատենչները, եւ երկչոտին քով քաջակորովն ու խրոխտը...: Ասոնք ալ պիտի չպակսին: Եւ այդպէս ալ եղած էր վաղնջական դարերէ ի վեր:

Վերջնական չպիտանակը բարեի ու մեծի ծառայողներուն է...:

Այդ օրերուն Հաճնոյ Յանձնախումբը նոր փափաքութեան մը կ'ենթարկուի եւ գործի դլուխ կուգան Պօլսահան, Սահակ Գրաճեան, Յովհաննէս Ուզունեան: Պօլսահան չարաչարանակից վարել դանճապետի պաշտօնը: Օրական ծախսը կ'արձանագրէր եւ կը յղէր Տամատեանին, որ իսկոյն կը վճարէր իրեն նեղկացուած փաթիլերին համաձայն: Գրասենեան գործադրութեան քարտուղարն էր, իսկ Ուզունեան՝ մատակարարը:

Սահմանները Յանձնախումբը մինչեւ այն առեն լրացնելով իր պաշտօնը՝ առձեռն պահուած ստացականները Ադարձա դրկեց, իսկ մնացեալ ապրանքները յանձնեց Յանձնախումբին:

Յանձնախումբը նկատելով որ խումբին ընկերակցելու համար ուղեկից մատակարար մը պէտք է, այդ պաշտօնը յանձնեց Հաճընցի ալա գործակ Յակոբ Զամասեանին, որ ականջ ընդունեց այս գործը: Զինուորական հատուած հատու, ան, ամասկան մըն ալ կանխավճար առնելով մեկնեցաւ Ադարձա: Երկու օր յետոյ սակայն գրամներով մեկնեցաւ Ադարձա: Երկու օր յետոյ սակայն գրամներ

իր պրպանած՝ անիկա վերագարձաւ իր «հիւանդութիւն»ը պատճառ բռնելով եւ ալ չ'ներեւցաւ…:

Այս չրջանը երկուքի նոր օրեր բացաւ Կիլիկիոյ Հայութեան համար: Հ. Ց. Դաշնակցութիւնը՝ ճիշդ ու ճիշդ հակառակ չափելով իր մինչեւ այդ վարած քաղաքականութեան եւ պատանդին, իր խումբը պրկեր էր Ադարճա, չաս հատանելու համար… եւ կոզոպուտի դրծելով: Ձենք պիտեր, ինչ մտանոգ պիտտով, օր մըն ալ խմորտախով յայտարարութիւն մը ցրուեցաւ Առանձ, եւ որուն մէջ կ'ապտարարուի թէ՝ — Ցանուն Կիլիկեան «Միացեալ Հայ ուժերուն հրամանատար» Մ. Վերածին «անկախութիւն» է հռչակեր՝ Ֆրանսական հովանաւորութեան տակ… ինչի՞, ինչո՞ւ, ինչպէ՞ս, եւ ո՞ր քաղաքներու հայութեան համար… մենք պիտենք որ այդ չրջանին մէջ Ադաւոյու մը կար, որ աւերակ էր…: Եղածը «Քաջ Նազար»ի արարք մըն էր, աւերուած այդ չրջանին մէջ: «Անկախութեան» կառավերպութիւն մըն էր եղածը, արիւնաքամ հայ աչխատաւորութեան դիին…: Լա՞լ թէ խնդալ… խանգաւուխ՞լ թէ ընդվզիլ… անկախութիւն… եւ ո՞վ է հրեչակը… Արարատեան «Հանրա…միապետութեան ատենեան՝ Հ. Ց. մեծատոր Դաշնակցութիւնը… իր մէկ յիսնեակին կայծակնատոր բանակոիր եւ վարժապետ Վերածինովը, հեկնե՞լ թէ քրքջալ, խնդա՞լ թէ ողբալ… թերեւս երկուքն ալ…:

Առաւած մեզ պատուէ այս խեղօք Դաւիթներու բոլոր նպատներէն…:

Դաշնակցութիւնը մինչեւ այն ժամը, մինչեւ այն վայրկեանը՝ ուրատած էր չդրաւիլ Կիլիկիոյ հարցով(*), լռել կիլիկեան, չօգնել, չհետաքրքրուիլ, այլ միմիայն խանդարել եւ պատակել…: Իսկ հիմա՞յ, ինչպէ՞ս եղած էր որ ան դառնար Կիլիկիոյ Հայոց Ազատագրութեան «ռահվիրայ, անկախութեան ջահակիր»…: Ան ալ՝ Դաշնակցական անկախութեամբ եւ Ֆրանսական հսկողնի հովանիին տակ ապահովել անկախութիւն…: Ողբմալի հակասութիւն:

Քիչ չատ խորհող մարդուն վրայ խենդութիւն կուգայ, երբ կը մտածէ այն ողբերգական կատակերգութեան վրայ, որ Դաշնակցականներուն եղաւ, եւ որ իր հետեւանքներով վճռական հակազդեցութիւն մը ձգեց Ֆրանքօ-Հայ արդէն երերուն յարաբերութեանց վրայ, (եւ արդէն բուն այս չէ՞ր արդեօք նպատակը Հ. Ց. Դաշնակցութեան): Ո՞ր ծով, օրուայ կառավարութիւնը սոխակ ձեռք առնելու «ծիծ»ի եւ «սպտակ»ի քաղաքականութիւնը՝ հանդէպ այս «չըվայած»ներուն…:

«ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ ՓԱՆՏԱԽՏ»Ը

Դաշնակցութեան սահեցած նախրնթացը քանի մը օրեր յետոյ գէշ օրինակ մը պարձաւ միւս կուսակցութեանց համար: Ձէ՞ որ իրենք ալ խումբեր ունէին, ինչո՞ւ եա մնային այս առնքացող կապակերպութենէն, իրենք չէ հռչակէ՞ն «անկախութիւնը», եւ ողբալիօրէն անոնք ալ վարակուեցան «անկախութեան ժանտախտով»…: Մինչ աչխատա-

---

(*)Հ. Հանրապետութեան պատուիրակ. Բարիզի նախագահ՝ Ալեքսանեան, եւ վարչապետ՝ Ալեքսանդր Խատիսեան, բրմապետներր Դաշնակցութեան, պաշտօնապէս թէ անպաշտօն, կ'օգնեն, չհետաքրքրուիլ, այլ միմիայն խանդարել եւ պատակել…: Իսկ հիմա՞յ, ինչպէ՞ս եղած էր որ ան դառնար Կիլիկիոյ Հայոց Ազատագրութեան «ռահվիրայ, անկախութեան ջահակիր»…: Ան ալ՝ Դաշնակցական անկախութեամբ եւ Ֆրանսական հսկողնի հովանիին տակ ապահովել անկախութիւն…: Ողբմալի հակասութիւն:

Քիչ չատ խորհող մարդուն վրայ խենդութիւն կուգայ, երբ կը մտածէ այն ողբերգական կատակերգութեան վրայ, որ Դաշնակցականներուն եղաւ, եւ որ իր հետեւանքներով վճռական հակազդեցութիւն մը ձգեց Ֆրանքօ-Հայ արդէն երերուն յարաբերութեանց վրայ, (եւ արդէն բուն այս չէ՞ր արդեօք նպատակը Հ. Ց. Դաշնակցութեան): Ո՞ր ծով, օրուայ կառավարութիւնը սոխակ ձեռք առնելու «ծիծ»ի եւ «սպտակ»ի քաղաքականութիւնը՝ հանդէպ այս «չըվայած»ներուն…:

«ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ ՓԱՆՏԱԽՏ»Ը

Դաշնակցութեան սահեցած նախրնթացը քանի մը օրեր յետոյ գէշ օրինակ մը պարձաւ միւս կուսակցութեանց համար: Ձէ՞ որ իրենք ալ խումբեր ունէին, ինչո՞ւ եա մնային այս առնքացող կապակերպութենէն, իրենք չէ հռչակէ՞ն «անկախութիւնը», եւ ողբալիօրէն անոնք ալ վարակուեցան «անկախութեան ժանտախտով»…: Մինչ աչխատա-

ար ժողովուրդը իր անկախութիւնը իր սեփական միջոցներով պէտք էր կերտէր: Ալ սունկերու պէս բուսնող մեծապարծ «անկախութիւն»ներու մասին կարդացինք.

«Կիլիկեան Միջագետքի... Մէզաբլը գիւղի Ազկախութեան Բանակի Գերագոյն Հրամանատար՝

ԶԱԳՐՃԸ»

— *Ա՛ս ո՞վ է...*

— *Մի՛ հարցնէք, վրանէդ կը փլի... Վերակազմեալ Հնչ. Կառավարութեան Միջագետքի Մէզաբլը դիւղին նոր հանրապետան է...:*

«Կիլիկեան Միջ.ի Տուրմա-դաչ ճահիչէին Ռամկավար Միապետութեան... «խրամատար՝

ԱՃԷՄՕՂԼՈՒ»

— *Ա՛ս ո՞վ է...*

— *Չեզի ի՞նչ աս ալ նոր փրկիչ մըն է... նոր նափոլէան մը, ինքզինքը ատանեակ մը Անդրանիկ վաչաներու սպարապետ կարգած, եւ Միջագետքի բոլոր չաքար եղէգները բարեւի կեցուցած...*

Հապա՛, կը կարծէք: Շատ կը սխալիք:

«Ցանո՛ւն կիլիկեան Միջագետքի Թէմէլթիզ օճախի, Մուհապպէրճի բանակի անկախութեան...

ԽԱԶԱԿԻՐ ՄԱՐԱՋԱԽՏ»

— *Ա՛ս ո՞վ է...*

— *Տէ՛ր պարմահա... ի՞նչ անհամբեր էք... իմէ աս ալ՝ ա՛ս է... աեւ աչքերով, աեւ յօնքերով՝*

ՏՕՐՔ ԱՆԴԵՂԵԱՆ ՄԸ

Սակայն կեցէք, տակաւին նապաստակի ջուրին ջուրը կայ անպին... վրաս-պրէի ցանկին ամէնէն ոպրալի հեռաւորները... Հայկունի, Կարապետ Զավուշ... մէյ մէկ վաչինկճըններ, կարիպալտինները... Մակեդոնացիներ... եւ դեռ ինչի՛ր, ովքե՛ր...:

Բայց չիտակ էր Ֆրանսայի մեծ Մօնթէսքիէօն, երբ կ'ըսէր եւ կը պնդէր թէ՝ «ժողովուրդի ազգային ամէնէն վտանգալի օրերուն՝ միայն խեղդերն են որ կը գործեն»:

Խեղթե՞ր... բայց մերինները մատ մըն ալ աւելի էին...:

ՕԳՈՍՏՈՍ 4-Ի ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ ԱՐՁԱԿ

Այս երկունքի չրջանը, որ անակնկալ մը եղաւ, չարաղէտօրէն կը զուգադիպէր ուրիշ աւելի ծանր երկունքի մը, որ ամիսներէ ի վեր կը տանջահարէր հայ քաղաքական արշաւը՝ Կիլիկիոյ մէջ: Երկար, ծանրաքարշ, մտահոգիչ խորհրդակցութիւններ կը տարուէին Ատանա Միջ-Քրիստոնեական հորիզոնի մը մէջ, որ կազմուած էր՝ Տամատեանի նախաձեռնութեամբ եւ Բարիզի Հայ Ազգ. Պատուիրակութեան քեւադրութեամբ, ու պաշտօն պիտի ունենար ծրագրելու՝ Կիլիկիոյ միջ-Քրիստոնէական անկախութեան:

*Այս ձեռնարկը՝ ըստ հաւատամքներու, թէեւ վաղուց թեւադրուած պետ. հակակչիռի պէտ՝ Դնդ. Պրէմօնի կողմէ թէ՛ կուսակցապետներուն եւ թէ՛ քրիստոնեայ ազգութեանց պետերուն, բայց մինչեւ այդ՝ կարելի չէր եղած մերձաւորել եւ հասկացողութիւն զոյացնել Ճոյներուն, Ատրներուն եւ Ղպտիներուն հետ: Ատոնք կը վարանէին միանալու՝ Կիլիկեան անկախութեան աթթին չուրջը եւ այդպէսով պոմբը կը ձգձգուէր եւ կը յապաղէր...: Մեւենոյն ատեն ձեռնարկին առջեւ խլրտային խոչընդոտներ կը յարուցանէր՝ բուռ սովորութեան՝ Հ. Ց. Դաշնակցութիւնը: Ձեռնարկին խանգարիչ առաջին քայլը արդէն Մ. Վերածինի ներգաման

եւ չարաբեղդ փայն էր, 50–նոց հրոսակներու խղճալի «մի–ջոցաբժ անկախութիւն»ը…:

«Մեծ» յարաբերութեան օրերը մերձ էին: Այս պատճառաւ ալ մուրհակու կարմիր հատանական խառնակութիւնները նկատի առնելով՝ Ա. Դ. Հնչակեան կուսակը քաղաք կանչեց իր ցրուած խումբերը, եւ անոնց կցելով քանի մը ուրիշ խումբեր ալ, կազմ ու պատրաստ պահեց իր ակումբին մէջ: Հնչակեաններուն հետեւեցաւ վերակազմեալ խումբը, որ սակայն անոնք՝ «յարաբերութենէն» յետոյ մտան Առանձ:

1920 Օգոստոս 4-ի առաւօ կանուխ երեքշաբաթեան երկար եւ յետոյ աւելի կարճ՝ յարաբերութիւններ ցցուելով՝ Առանձի բնակչութեան կ'իմացուէր թէ՝ ներկայ մուտանէն սկսեալ՝ կիլիկիոյ Թրք. հին կառավարութիւնը փոխարինած է Միջ–Բրիտանիական Գերագոյն Մարմինը, որ յետ ալու պաշտօն ունի ժողովուրդը առաջնորդելու դէպի ազատութեան եւ ապահովութեան, Ֆրանսական հոգատար կառավարութեան ապահովական համանիքին տակ: Յետոյ, բանի մը ապերով քրիստոնեայ բնակչութեան կը յանձնարարէր պահել հանրային անդորրութիւնը, եւ դարձեալ անխտիր ուն եւ խանութ, Ֆրանս. եւ Հայկական դրօշներով:

Իսկոյն քաղաքը ազնական երեւոյթ մը առաւ: Ժողովուրդը հանդարտօրէն իր առօրեայ գործով զբաղելով մէկտեղ՝ արտարոմի կ'ապակը յետագայ… դէպքերուն:

Զինեալ խումբերը ակումբներուն մէջ իրենց դիրքերը կը մաքրէին, եւ հանուր բնակչութեան վրայ կը տիրէր տեսակ մը անձկութեամբ խառն խանդավառութիւն…:

Նոյն օրն իսկ՝ Միջ–Բրիտանական Կարհուրդը կազմած էր նոր կառավարութիւնը եւ պահլիճին նախագահ ընտրուած էր Մ. Տամատեան: Որքան կը յիշեմ, այդ պահլիճին մաս կը կազմէին հետեւեալները.—

ԿԻԼԻԿԻՈՑ ՀՆԶ. ՂԵԿԱՎԱՐՈՒԹԵՆԷՆ ՄԱՍ ՄԸ

Խմբանկարին կեդրոնը՝ *Մարգիս Ամատունեան* (Հանինոյ Արշաւախումբի ընդհ. հրամանատար), աջին ուսեալ *Վահան Թամկոչեան* (Հնչ. վարչ. Ատենապետ), *Մասիս Հովիւեան* (Աբգարեան վարժ.ի Տեսչ. Խորհուրդի անդամ), ձախին՝ *Անդրանիկ Կէնճեան* (Խորհրդատու), *Մկրտիչ Թեքուշ Յանգաեան* («Տարօն» օրաթերթի պատասխանատու), ուսի կեցողներ՝ *Բենիամին Թամկոչեան* (վարչ. Ատենադպիր), *Մխակ Զաւուշ Քէչիչեան* (մարտ. խմբագիր), *Յարութիւն Իսկենտերեան* (Լէգէոն, գործիչ), *Էնուք Տարօնեան* (Հանինոյ լիազօր գործիչ), *Գալուստ Խմասունեան* եւ *Արմենակ Էլօեան* (Խորհրդականք), *Արզար Յակոբեան* (գանձապահ):

Այդ խմբանկարը առնուած է Արմաղանեանի յուշերով Սիս մեկնելու նախընթաց օրը:

Անդրանիկ Կէնճեան՝ (*Լեւոնեական նախարար*), Վահան Թամկոչեան՝ (*ռազմականական եւ պատերազմական*), Սեդրակ Կէպէնլեան՝ (*կրթական*), Գերուզ Խանգուրեան՝ (*արդարադատութեան*) կարապետ Նալպանեան՝ (*երկրագործական*). կային եւ դեռ ուրիշ քրիստոնեաններ:

Առնգմէ Մ. Տամատեան եւ Վահան Թամկոչեան՝ պինեալ խումբի մը պաշտպանութեան տակ (որ կը պահուի կառավարական չէնքին մօտերը) ուղղակի կը դիմեն կառավարական պաշտօնատունը: Գնդ. Պրէմօնին կը մատուցանեն անկախութեան յայտարարութիւնը, որուն ի պատասխան անիկա կ'ըսէ. «Ո՛չ, շա՛տ ուշ մնացիք...», բայց միաժամանակ կը խոստանայ յայտարարութիւնը յղել Ազեւելքի Ցիրանա. Բարձր. Թամիսէր Զօրավար Կաւրայէն (Պէյրութ): Տամատեան եւ Թամկոչեան անկէ յետոյ կ'երթան թուրք պաշտօնատուներ կաւսակալին, որ հոն չէն գտնէր: Հետաւորաբար, տունը թելեֆոն կ'ընեն եւ յայտնելով կառաւարուածը՝ կը պատուիրեն որ՝ կաւսակալ պէյը յետ ալու բարեհաճի չրջակայքերու կաւսակալութեան պաշտօնատունէն:

Կաւսակալը կը պատասխանէ.

— Պաշ իսպիտիճ, կէօզիւմ իսպիտիճ, էֆէնտիմ...: Ու գոհ՝ այսքան ուժան պրծելուն՝ յանդուգնին կը մտնէ նոր կառավարութեան: Իսկ Տամատեան եւ Թամկոչեան կը բազմին... Թիկնաթոռներուն վրայ, սպասելով իրենց ընկերներուն...:

Այս պարծերէն առաջ սակայն՝ ռուսական ասպիկանութեան հնազանդութիւնը եւ ծառայութիւնը ապահովուած էր, ասպիկանութեան Հայ պետերուն՝ Վ. Պետրոսեանի, Գ. Զօլագեանի եւայլն:

Մինչեւ հոս ցանկալի բաներ էին, սակայն հետա պէտ չէրմուէր ան...:

Պատուիրակ-դահլիճականներուն պատօնատուներ մրտնելէն քիչ յետոյ, Գնդ. Պրէմօնի հրամանով Ցիրանա. սպայ մը կ'երեւի, քանի մը տանտիկ սննդկայքի պինուրներով, եւ խօսքը ուղղելով Տամատեանին եւ Թամկոչեանին կը հրամայէ սպան՝ պատա թողուլ պաշտօնատուներ ու մեկնի՛լ...

Երր լիչեալները կը մեկնին, եւ կը յայտարարեն որ՝ իրենցը բազաքական պատի մը պարտականութիւններն են,

եւ թէ՝ ծանօթ Ցիրանա. իշխանութեան, սպան «պատրաստ» կը հրամայէ զօրաց, որոնք կը լեցնեն պէնքերը, եւ սուինները կ'անցնեն պէնքերուն, սպասելով երկրորդ ճակատագրական հրամանին, որ կը հասկցուի թէ ինչ կրնար ըլլալ...:

Սպան իր վերջին խօսքը կ'ուղղէ մերոնց ու կ'ըսէ.

— Պարոնայք, անհրաժեշտ է որ իսկոյն դուրս ելլէք պաշտօնատունէն, հակառակ պարագային հրաման ունիմ խառօրէն չարժելու... խնդրեմ, մի առիպէք զիս...

Տամատեան եւ Թամկոչեան երր կը հասկնան որ վրճռական վերին հրամանը մը (Կաւրայէն) կայ, աւելորդ կը դատեն աւելի եւս դիմադրել ու դուրս կ'ելլեն... եւ սակայն՝ կ'որոշեն նոր կառավարութեան առաջամեայ պաշտօնատուն դնել Կիլիկեան Ակումբը...:

Դաժան ձախողանք մըն էր սակայն, վարկաբեկումով եւ անարգանքով լեցուն: Այս քայլին մէջ մեր սխալները չենք անդրադառնար, բայց Ցիրանան ներկայացնող Զօր. Կուրսէլն թրքասէր եւ հայատեաց այս առած քայլը կարելի չէ որակել հանդէպ «Փոքրիկ Դաշնակից» հռչակուած հայ ժողովուրդին:

Այնուհետեւ արդեն որ «պահլիճը» նիստեր չարեց, խորհուրդ բրաւ, ապին անդին դիմեց, Պօղոս Նուպարը իրար անցուց, բայց ամէն ինչ անօգուտ եղաւ, եւ հետեւաբար հոմի պէս անցաւ «Կիլիկիոյ Միջազգային Քրիստոնէական Կառավարութիւնը», իր կարգին... համաձնակուլ պատմութեան էջերուն մէջ...:

Պօղոս Նուպար եւ Նարտունկեան դիւանագիտութիւնը անցամ մը եւս ջախջախուած էր՝ պարտուած Քուրքիային «չնորհ» սպասող «տպտպատական» Ցիրանայի քրքջանոց քազաքականութեան բերումով...:

Ահարոնեանի Դաշնակցութիւնը ի հարկէ, այն առեն ծափ զարկաւ եւ Ցրանական Հանրապետութեան պուրժուա-

պի թրքասէրներու կեցոյց չամբանիա խմելով՝ «Կաուեցէք ապերթ»ը սկսաւ երգել իր տեսակէտին եւ ճգնանքին այս «յաղթանակ»ին համար: Կ՚արժէր նոյնիսկ կուրծքի, Ֆր. Պաւլոնի եւ Պրիանի ատմ բնակերեւոյթներ բնծայել հայկական հանրապետական փոքրիկրոճը պարելու համար..., թէեւ այդ խօսափարի սարսռանարագիան թռիդքին հետ՝ ծնունդ առած էր կվլիկիոյ Հայաստանի սարսափի խօլոյքը...:

Ժպտալով՝ տեսնելով աքթին դէմ ընդունելութիւնը Ֆրանսայի կողմէ խոհեմ խոր յուսալքումի մատնուեցաւ...:

Այնուհետեւ ալ Ֆրանս. քաղաքականութիւնը՝ Պրիանի եւ Պաւլոնի իրրեսիրական եւ չհաղթական ուղղութիւնը ձեռ առաւ եւ Հայերուն դէմ բռնեց վանողական դիրք մը: Բայց ան՝ առաւելն ժամանակ մը եւս ծածկեց այս քաղաքականութիւնն ներքին պատասար, որովհետեւ դեռ հայերու բարձրանիրէն պիտի օգտուէր՝ ընդդէմ էֆէնտիներու առնչութեանց, մինչեւ որ Ֆրանքլին Պաւլոն եւ Պրիան դուրս հանէին Անգարայի հետ սկսած Ֆրանքօ-Թրք. ամօթալի համաձայնութիւնը:

Հա՞րկ է ըսել թէ՝ այն օրերուն արդէն Առանձ պատրաստուելու վրայ էր էֆէնտիներէն (Քեմալիստներէն բսէ՛ինք), այդիներէն, Մհմուտի եկերքէն եւ Գուրմ Թէվֆիկէն կը զգացնէին թէ՝ իրենք եկած են եւ կռուի մտած: Առանձայի մէջ բնակչութիւնը Սիսի նահանգէն առաջ արդէն քաղաքէն փոխած եւ դարձած էր էֆէ, հետեւարար չուչայան մզամուանջի օրերը: Քեմալիստ էֆէն ամէն կողմէ ճնշումի էր ենթարկած քաղաքը եւ Գուրմ Թէվֆիկ հատատուած թրք. ինդանօթի ուժը կը հատցնէր քաղաքը, կեդրոն ինդանոթաձիգներու նշանառութեան առակ:

Ուրեմն, Անգարան, որ իր պատասխանները գրկած էր Առանձ էֆէկի ձեւին առակ, կնքուելիք պայմանագրին մէկը կ՚ընէր՝ Առանձայի մէջ կազմուած եւ Ադարձա բանակցած Հաճնոյ Արշաւախումբին եւ հայկ. այլ խումբերու պինդթափումը:

Ֆրանս. օրուայ իշխանութիւնը, որուն մէջ կը տիրէին Զօր. Կուրոյի նամանները, թրքական պահանջը կը համապատասխանէր դրամատիրական տնտեսական նպատակներուն՝ պաշտօնական բրաս Գնդ. Պրէմոնր որ հաճելի չէր եւ անոր տեղ այդ պաշտօնը յանձնեց Գնդ. Գարիէլրօլի, որը Կուրոյի հրամանով նոյն օրը պինդթափ բրաս Հաճնոյ Արշաւախումբը եւ պետարանները աքսորեց...:

Այ արշաւախումբ դժուրիւն չունէր... որ պահ մը կռուախնձոր դարձած էր հայ կեանքի վառքի ու չհի սիրահարներուն: Հաճրն պիտի մեռնէր՝ թէ՛ ազգային անմխիթարութեան եւ պանդուկատութեան պատճառու թէ՛ քաղաքականութեան առացած նոր չրջադարձութեան:

Ֆրանսա Առանձայի մէջ պինդուրական բաւարար ուժ չունէր, իսկ եղածը՝ Զօր. Տիֆֆիոյի ստամպոլիտութեամբ հպիւ կրնար ապահովութիւնը պահպանել: Հակառակ պինդուր. հրամանատար, պինդուր ուզած էր, բայց Զօր. Կուրօն խուսափած էր պահացնելէ: Ֆրանսայի ժողովուրդը՝ իր երեսփոխաններուն միջոցաս կը բողոքէր բարքամէնտին՝ իր զաւակներուն ուխտրդ պահարեութեանը դէմ ու հետեւարար բանակը հեռու կը պահուէր ուել յարձակողական չարժումէն: Մինչեւ Անգարայի համաձայնութեան կնքումը՝ անհրաժեշտ էր պաշտպանել քաղաքին եկերքները՝ դէմ Ֆրանսայի պինդուրին եւ պաշտօնէութեան կեանքը ապահովելու համար:

Կամ պէտք էր օգտուիլ գոյնիալ պինդուրներէն (Սենեկալ, Մառոկական, Մարօք, Ալճերցիներէն եւայլն) եւ կամ մանաւանդ սա՝ արդէն ջարդուելու վարժուած Հայերէն...: Ուստի, նորէն պիտի եղաւ Հայոց: Անյուսակ կառավարութեան եւ խարխութեանց... եւ յիմար Հայերը՝ նորէն պատասխանելին նեղեալ «մեծ պաշնակից»ի հր-

բաւէրին... եւ Հայկ. Լիգէանի ապահերէն՝ հօրմով Ամերիկահայ փան Շիչմանեանի հրամանատարութեան տակ կազմուել սկսաւ պահակագունդ մը, որը 5000է պիտի բազկանար,

ԿԻՒԼԻՒԵԱՆ ՀԱՅ ԲԱՆԱԿԻՆ ԸՆԴԷ. ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ ՔԱՋԱԿՈՐՈՎ, ՓԱՆ ՇԻՇՄԱՆԵԱՆ

Իր շուրջը ունենալով (աջէն ձախ, ոտքի) Կիրակոս Տանիկեան (մատակարար), Վարդան Գալֆեանեան (բարտուղար), Տիկ. Արբուհի Դաւիթեան (Հ. Կ. հաչի վարիչ) եւ Պ. Պատրկեան (դիւանապետ):

բայց, յաւելի է, որ մինչեւ վերջ այդ թիւը մնաց անիրականալի թիւ: Մինչդեռ այս գունդը իրր թէ կորով պիտի դառնար...:

Առաջա-Մերսին-Եկնիճէ Քրէնի ճամբան փակուած էր չէթէներէն: Հայերը բացին գայն՝ 20 հոգինոց Ս. Գ. Հնչ. խումբը՝ վահրիճ կ'օգնեանի խմբապետութեամբ, պինտրական հակայ գործունեութիւն մը սկսելէն երթալով: Անոնք էին որ Եկնիճէի երկաթուղեայ կամուրջը ամբաստնող բրին, չէթական սաստիկները կասեցնելու համար: Այս բոլորը՝ ոչ թէ որպէսզի Մերսին-Առաջա յարաբերութիւնը հաստատուի, այլ որպէսզի Ֆրանսա գործնը ապահով Մերսին հասցնէ պինտրը: Ծառայութիւնն լրացուցած եւ կամ այս գործով մեկնող Ֆրանսացի պինտրները... չորչ 350 հոգի:

ՀԱՃՆՈՅ ԱՐՇԱԽԱԽՈՒՄԲԻՆ ՏԽՈՒՐ ՀԱՇՈՒԵՅԱՐԴԱՐԸ

«Կիլիկիոյ Անկախութեան Մէջ-Քրիստոնէական Միութեան» պաշտօնաթուղթն վաղուան օրուան յաջորդ օրը՝ Հաճնոյ Արշաւախումբը վերջնականապէս պատրաստ էր նայն օրուայ արշալոյսին չարժելու դէպի Հաճըն: Կամաւորները արդէն իսկ իրիկուընէ քաղաք գալած եւ հրաժեշտ առած էին իրենց սիրելիներէն եւ բնակիչներէն: Ցանձնախումբը՝ առանձնակի բնակութիւններուն բաշխած էր գրամ եւ ուտեստեղէն, եւ Արշաւախումբը մինչեւ կէս գիշեր, նորէն հաւաքուած էր Ապարճայի կեդրոնը: Հրամանատար՝ Գէորգ, իր վերջին հրամանները եւ կարգադրութիւնները լրացուցած էր, եւ խումբը կ'սպասէր արշալոյսին ճամբայ ելլելու համար:

Կը ժամանէ առաւօտ, ծանր ու կարծես մռայլ քայլերով...: Երկար ու դժնդակ երկունքը հասնելու վրայ էր իր վախճանին, աչքերու մէջ քուն չէր մնած, եւ երբ ա-

առաւտեան ատոր կ'ապահէր Հարիպոնը, Ագարճայի գունդը ատոր էր սպասէն:

Բայց անոնք եւ առհմակեցուցիչ իրողութիւն մը՝ տխուր անակնկալ մը կը կատկնէ չարժուն. Ագարճայի բլուրներուն վրայ Ֆրանսական զօրքեր ու թնդանօթներ կ'երեւին... Հիւսիս, Հարաւ, Արեւելք եւ Արեւմուտք... համբաշած են կարծես Ֆրանսացիները բնդունելու համար իրենց կոկերան վրայ...

Ուժեր, ամէն կողմ Ֆրանսական ուժեր...

Զրահ՞ս, ո՞ր էին երկիւ... երբ Հարկ էր չեթէները պաշարել...

Այս դժբախտ պատահարէն յետոյ չունեցաւ Հայ Հրամանատարութիւնը, պահակները, մո՞յ մեկի, մո՞յ Հայրենին...

Բայց ի՞նչ կը նշանակէր ասիկա:

Անակնկալին վերահասու երբ կ'ըլլայ ամբողջ գունդը, ձանր մգձաւանջը կ'իջնէ բոլորին սրտերուն:

Պաշարուած են, օդակի մը պէս պաշարուած ամէն կողմէն: Փախուստի ելք չկայ եւ անխուսափելին պիտի կատարուի... Ֆրանս. ուժերու Հրամանատարը յատակ կուգայ սխալի մը մէջ բաղմած, ան կանչել կուտայ սրչատխուժերին պետը եւ կարգադրական կ'ըսէ.

— Պ. Ալեւտան, յանուն Ֆրանս. Իշխանութեան կը հրամայեմ Ձեզի անյապաղ անձնատուրութիւնը եւ զինաթափումը ձեր խումբին:

Դէսպը յանկարծակիի եկած կը կմկմայ եւ կը փորձէ Հարցնել թէ ինչո՞ւ:

— Ո՛չ մէկ խօսք եւ ո՛չ մէկ բացատրութիւն: Այո՛ կամ ո՛չ... Այնուհետեւ մտանդիլով բլուրները՝ կ'աւելցնէ.

— Պաշարուած է...

Ալեւտանը իրը նախկին զինուորական, ալեւս անօգուտ կը նկատէ ամէն ատարկաբանութիւն. Հետեւաբար, իսկոյն

կը կանչէ սրչատխուժերին սպաները եւ անոնց կը Հաղորդէ Ֆրանս. պինուսը. Հրամանը:

Կարճ խօսքով՝ գունդը՝ Հակադրութեամբ Ֆրանս. ջոկատի մը՝ զօտուձին մէջ պինաթափ բլլալէ վերջը՝ լոկ էր անձը առած զուրս կ'ելլէ մէկիկ, մէկիկ այսահարի մը պէս:

Անհօս, ահռանելու լուռ կճրատումին մէջ՝ կը լսենայ այս տխուր զգծոդութիւնը...: Երբ այս էր զառն բերումը, անկին՝ կարգ մը խիզախ եւ ճարպիկ տղաք, արիամիտ եւ արագաչարժ՝ քաջութիւնը կ'ունենան թաղելու մաս մը կարեւոր պէնքերն ու ռազմամթերքը, ինչպէս նաեւ գնդացիրներ, ատրճանակներ, որոնք գնուած էին զուտ ազգային գրամով, եւ կը ձգեն միմիայն Ֆրանսացիներուն տուած պէնքերն ու գնդացիրները:

Երկու–երեք ժամուայ բնթացքին արդէն իսկ բան մը չէր մնացած այն Հզօր խումբէն, որ Հաճրն պիտի երթար: Միայն այս մեծ գունդն էր որ պատուեցաւ Գարաքէօյլերու այն յիանալիկը, որուն պէնքերը զուտ ռուսական եւ գերմանական էին, եւ որ պահպանի գրուեցաւ ռազմամթերքին մաս՝ մինչեւ որ Հասնէին Ֆրանսական փոխադրակառքերը:

Այս թաւուրհին մէջ, ան կը գանուէր ճերմակ ձիուն վրայ, տեսայ թէ Ֆրանս. սպաներ կը մօտենան եւ կենդանին կը պղտէն, կը չոլեն, եւ իրարու Հետ կը խօսակցին... Սառանան պիտի ետ, մարթս կասկած մը բնկաւ. մտածելի պէտ ձիս սպասել, Հետեւաբար՝ օգտուելով ներկայացած առիթին նպատակաւոր վայրկեանէն՝ ձիէն վար ապրեցայ, քաչելի պոյն եաեւէս եւ քիչ մը անդին, պատի մը եաեւ սպասելով վար առնելով ջորիի մը սմբերը դրի վրան... յետոյ քաչեցի սխալ եւ ջորիներուն քով կապեցի, իսկ ինքս՝ զօտուչ մտայ մեր չիանոցի ազգ մօտ:

Ակռկ քանի մը ժամ յետոյ՝ Ֆրանս. բեռնակառքեր եւ մկրկիներ Հասան եւ մինչեւ իրիկուն կրեցին տարին

գինք, ապամամիւք, պարկն, ձերմակեղէն, զեղօրայք, խրամային գործիք, եւայլն, եւայլն: Մխիթարն հոն ձգեցին 25 տոպրակ ալիւր՝ որպէսզի յիանկակը կերակրուէր:

Այնուհետեւ ալ ամէնայն ինչ կատարեալ էր:

«Հաճըն վերկուած էր», չնորհիւ «Հայոց արքունեաց, մխիթեան եւ ճարպիկութեան», եւ չնորհիւ մեր օրերու ամօթալի եւ ցաւանա. ժպտաբերին համար անպատուարեր Ֆրանքօ–Քէմալական համաձայնութեան:

Ինձի կը մնար ուրեմն որպէս Հաճնոյ պատակ լոյ ու կճրակել առաջացս... Հոգւոյ կարգով եւ ախորժելի իրերու նոր կացութեան վրայ, բայց սրբիք կսխլէ: Իրաւ է որ, թէեւ խստիւ հոգիին արուած էր, բայց մենք փրկած էինք թագուստ գինքերը, որոնք պղտիկ քանակութիւն մը չէին կազմեր: Հետեւաբար, ձիուս վրայ հեծցնելով զինուոր մը դրկեցի Աստանա, որպէսզի Յանձնախումբը եւ կամ Ազգ. Միութիւնը գանելով հոգորդ գինքերու խնդիրը եւ խնդրէ որ պանդք ապահովելու միջոցներ ձեռք առնեն, բայց ա– նիկա եա վերադարձաւ, առանց կարենալ գործ մը ընելու, ոչ ոք չէր գաած: Ազգ. Միութեան կամ Յանձնախումբի անդամները՝ խստիւ գինադադարէն վերջ մէջտեղ չէին, ա– նոնց ականատեսները Ֆրանսացիներէ հալածուելէ ոգած էին:

Այն առեն, իրը խմբապետ յիանկակ անձնուէրներուս օգնութեամբը թագուած գինքերը հանեցի (միւռ 300) եւ պատուաստեցի ուրիշ ինչ որ կար, պարկն, հոգուստ, փամփուշտ, գնդացիր եւայլն: Դարձեալ սուրհանդակ մը դրկեցի, որ դարձեալ եա եկաւ ձեռնունայն: Այն առեն որոշեցի այդ պիտոյքները Ինճիրլի փոխադրել: Հետս 15 գինուոր առած՝ հոն գացի եւ բանի ուժով 20 կառքեր գրաւեցի, բեռի եւ ոտոց օգնութեամբ՝ ինչ որ կար անոնց վրայ բեռնաւորեցի եւ գիշերանց անմասնոյ փոխադրեցի Ինճիրլի, ուր տեղւոյն առնէն ժանտաբմբրրի պատ (Աստանայի) Գրիգոր Մուրատեան ազգասիրաբար եւ բարեացակամ կերպով օգնեց մեզի, որ պահենք զանոնք հոն:

Երբ գինքերը ապահովուեցան եւ տեղաւորուեցան, ես իջայ Աստանա, ուր գտայ քանի մը պատասխանատու անձեր, բայց անոնք ոեւէ բան յանձն չառին: Անոնք ալ լեա կը վախնային իրենց մորթէն եւ չէին ուզեր ոչ մէկ գնով իսկ մտնել պատասխանատուութեան տակ:

Յուսահատ եւ գայրացած վերադարձայ Ինճիրլիէ եւ որոշեցի սպասել՝ մինչեւ որ հարիւրը պարզուի, եւ մուկի ծակերէն դուրս գան մեր ապրային... «փրկիչ»ները:

Այսպէս չարաթ մը անցուցի ջղագրգիռ եւ որոշում մը ընելու անկարող: Միրաս միշտ կը տանջուէր եւ կը կըսկրծար. չարունակ աչքիս առջեւ կուգար Հաճնոյ պատակերը, գան կը տեսնէի բոցավառ հրդեհներու մատնուած ձեւով, եւ թեւերը զէպի մեզ երկարած — որմէ բոնող չկար...: Այն առեն նեբաս կը փրփրէր, ականջներս կը սեղմէի եւ լալու համար առանձնական վայրեր կը փնտռէի: Այս վիճակը դիս հետզհետէ կը հասցնէր ջղային տպոնախտերու յաճախանքին:

ԱԵՒ ԱԴՔԱԻՆԵՐ ԳԻԱԿ ԿԸ ՓՆՏՐԻՒԻՆ

Օր մը, երբ Ինճիրլիի կայարանին մօտերը կը պատէի, ամէն օրուան պէս սրտնեղ եւ գառն մտածումներու անձնատուր, դիտակս ձեռք առի՝ եւ աչքերս բնազդարար ուղղեցի Աստանայի ճամբան: Երկաթգծաւորներ կուգային զէպի մեր կողմը: Գաղ մը յետոյ՝ եա ալ ոտքի եայ եւ զէպի եկողները յառաջացայ, ինքնութիւններն հաստատելու համար: Մօտեցան եւ բարեւեցին, փոխադարձեցի: Բայց երբ կիսապոդ զէմքերնին նայեցայ, չ'ախորժեցայ· «առաւ–փախաւ» արիկաներու երեւոյթը ունէին: Իրենցմէ մէկը՝ ձիւն ատնձր քաշեց: Հանգարտեցայ, եւ յետոյ՝

կարծես թէ՝ Հոսմէնն զրկուած պապական նաւիրակ մը ըլլար, հարցումի եւ պահանջի սկսաւ։

— Պարո՛ն, ո՞վ է Ինճիրլիճ կեցող խումբին պետը։

— Ես եմ, ի՞նչ կ'ուզէք։

— Դո՞ւն, ո՞վ ես։

— Ես Աստուր Սաչեանն եմ, Հաճընցի։

— Ուրեմն ձեր արամազրութեան տակ պահուած պէնքերը մեզի պիտի յանձնէք, բան կամիակէ եւ Ապպային Մարմնի հրամանին...։

Ներքա կուառակուած զայրոյթս եւ հոգիիս մէջ ամփոփուած մազձը տակը կը փնտռէի պարպելու համար, հեռաւարար որոտացող ձայնով մը պոռացի անարգաբար եւ հեգնելով.

— Կարուեցէ՛ք, արիւականեր, ես ո՛չ պէնք ունիմ ձեզի տալիք, ո՛չ ալ կը ճանչնամ ձեր ըսած իշխանութիւնն ու մարմինը, որոնք այսօր պիտի վնտռտոդ սեւ ագռաւներ դարձած են։ Դուք ո՞ւր էիք մինչեւ հիմա, երբ մենք չաթախներէ ի վեր մեր անուչ կեանքին դնովը՝ 2 ժամ անդին պրտնուղ թշնամիներու վտանգին առջեւ՝ այս Ապդ. սեփականութիւնները կը պահէինք եւ կորուստ կը փրկէինք։ Անոնք չուշա պուք այն ատեն՝ ձեր փախստական կիներուն ծոցը կը պահկիք... իսկ հիմա, կատսի բացակայութենէն օգտուղ մուկերու կը նմանիք, որ իրենց ծակերէն էլած ճիրիս խաղալ կ'ուզեն...։ Վտանգը երբ թեթեւցաւ աւազակային փորձ մը ընելու համա՞ր կուգաք այսօր, սուտ հրամաններ կերեւցնելով, որպէսզի եթէ դիմացնիդ ապուչ գտնէք տիրանալ 15·000նոց թոպնի մը պատառին եւ ձեր անկուշտ արկղներուն անցնէք... ո՞ւր է, տեսնեմ այդ համբաւաւոր Ապդ. Մարմնի հրամանագիրը... ցոյց տուէք, ինչո՞ւ կը կենաք, աւազակներ, չունիք, էհ՞, կարուեցէ՛ք ուրեմն առջեւս, մենք վախ չունինք ո՛չ ձեզմէ, ո՛չ ալ ձեր մեծաւորներէն...։

Իմ բարկաճայթ վէրիս ազմուկը իմանալով՝ խումբիս տղաքը՝ իսկոյն վազեցին եկան (մօտիկ գովուչէն), եւ երբ հասկցան դաշնակցականներու խաչապղպական այս փորձը, այնպիսի սպառնալից դիրք մը առին որ՝ մեր երեք հերոսները սարսափահար եւ արագաբար նարէն իրենց եկած ճամբանին բռնեցին...։

ԳՈՐԾԸ ԻՐ ԱՏԵՆԻՆ ՕԳՏԱԿԱՐ Կ'ԸԼԼԱՅ

Հերոսական Հաճնոյ չարագէտ վախճան մը ունենալու անուղղակի պատճառներէն մէկն ալ՝ արշաւախումբի թիւրակազմ չրջանին՝ երեք տղոց Հաճըն երթալը եղաւ։ Ատոնք կը պնդէին թէ՝ երազ են տեսած եւ թէ իրենք պիտի յաջողին այս ձեռնարկին մէջ։ Թէեւ Ապդ. Մխիթիւնը ուզեց արգելք հանդիսանալ ատոնց, բայց անոնք անդրդուելի մընացին։

Հետեւաբար՝ Աստուցի Պօղոս, Հաճընցի Վարդան Դաքէսեան եւ Բանլրխցի Կարապետ (տաճկական անունով) Ճաֆէլը, Հաճընցի Թէօրէմէկեան Պապիկի ծախքովը՝ ճամբայ կ'ելլեն եւ անմատոդ կը հասնին Հաճըն։ Ատոնք իրենց հետ կը տանին անհատական խանդավառիչ նամակներ՝ արշաւախումբի «2000նոց» ուժը չափորելով, եւ յանձնարարելով որ չարունակեն կռիւը, որովհետեւ մօտ է իրենց փրկութիւնը...։ Թէեւ հետաւոս Զալէան գաղտագամբ կը յորդորէ որ՝ չի հաւատան անհատական նամակներուն, քանի որ անոնց քով չկայ պաշտօնական տեղ նամակ, որ հաստատէ այդ բոլորը, բայց, Հաճընցիները անկարելի կ'ըլլար խմատութեան հրաւիրել...։ Այնպէս որ անոնք աւելի քան խրախուսուած՝ կ'որոչեն սպասել եւ չնահանջել, հակառակ գաղտագամ Զալէանի չնորհիւ արուած որոչմին, որ անխուսափելիօրէն պիտի յաջողէր, քանի որ Հաճընցիները թուրքերուն դէմ այն օրերը իրենց յաղթանակ-

ներով ապրու տպաւորութիւն մը ձգած էին, ու Բէմալականները եա մղուած էին մինչեւ 6 ժամ անդինները... Հետեւաբար անցքերը բացուած եւ վրկութեան դարձը անվրկպ էր...:

ՉԷՆՔԵՐԸ ՅԱՆՁՆԵՑԻ, ՍԱԿԱՅՆ...

Ինճիրլիի՝ թողուած զէնքերը ինձի մեծ մտահոգութիւն կը պատճառէին. թէեւ ոչ մէկ վտանգ կար անձիս եւ անոնց համար, բայց անոնց պատճառու ես կապուած, կաչկանդուած կը մնայի այդ դիպի սեղմ սահմաններուն մէջ, մինչդեռ ես վրէժխնդրական ծրագիրներու մասին կ'ոռոճայի...:

Մտածեցի, ծանր ամիս մը անցաւ: Այդ չրջանին սակայն այլեւս բաւական պարզուած էր Հարիպոնը: Ժողովական իշխանութիւնը իր նպատակներէն դիւրութիւնը իրագործումով այլեւս թուլցուցեր էր «ժեձ»ի կամ «ապտակ»ի քաղաքականութիւնը:

Կամաց կամաց Ադր. Միութիւնը կ'սկսէր երեւիլ իր դարձին դիւրը, բայց ի՞նչ «դարձ» որոնք ծնունդ կ'առնէին Ատանայի առօրեայէն, բուն բնոյթը դարձի ձախողումէն, կիլիկիոյ անկախութիւնը կորանցնելէն, Հաճնոյ Արչեպիսկոպոսարքին վերջ...:

Ադր. Միութիւնը վերջապէս իմանալով որ իմ քովս կարեւոր քանակութեամբ վրկուած զէնքեր կը գտնուին, դիս կանչեց եւ գանոնք ուզեց: Միջոց խնդրելի իրենցմէ եւ գացի խորհուրդ հարցուցի վտանգութիւնս եւ յարգանքս վաղեմի անձերէ, որոնք համակերպէ եւ յանձնէ խրատեցին: Այն ատեն ես զէնքերը բերի Ինճիրլիէն՝ յարդի տոպրակներու մէջ տեղաւորուած, գամէշի սնդլերով եւ յանձնեցի՝ ինձի բուռածին համաձայն՝ Ատանայի Միջ-կուսակցական Մարմնին: Երբ զէնքերը բերի պիչեր ատեն, միմիայն դաշնակցականները տեսայ հոն, միւքս պղտորեցաւ, բայց... զէնքերը տարին տուն մը տեղաւորեցին:

Ս. Դ. Հնչակեաններուն կողմէ Միջ-կուսակցականի ներկայացուցիչը՝ Մ. Խանճիհանեան կը բացակայէր, չեմ դիտեր ինչո՞...: Երբ երկու օր յետոյ տեսանք որ քանի մը կաթ ժանդատ զէնք միայն մնացած էր հոն, իսկ միւս բոլորը՝ ճարպիկ դաշնակցութեան կողմէ վերցուած եւ ղրկուած էր Սուէտիա, Անտիոք, Քէսապ (ուր այդ զէնքերով դաշնակցական տպաքը՝ Հնչակեաններ սպաննելին...) ոռնգմէ մէկն ալ բնկ. Յարեթ Իսկենտէրեանը եղաւ...:

ԱԽԵՐԻՋ ՓՈԹՈՐԻԿի ՆԱԽԱՆՇԱՆՆԵՐԸ

Հաճնոյ Արչեպիսկոպոսին պինաթափումէն յետոյ՝ Հաճընէն երկու սուրհանդակներ եկան՝ Մխրան Դաքէսեան, որ վիրաւորուած էր ճամբան՝ իր թեւէն, եւ Գաբրիէլ Չէրքէզ (Սեպի): Ատոնք բերին յուսահատական լուրեր: Ամիս մը յետոյ եւ հետզհետէ հասան ուրիշ սուրհանդակներ՝ Յարութիւն Մկռտչեան, Գրիգոր Աշչեան, Կէօղիւքիւչիւքեան. ասոնք ալ բերին Հաճնոյ հոգեվարքի ցնցող բոթերը:

Ատոնց ժամանման առեներ ես ձեռնարկեր էի 50 հոգինոց խումբի մը կազմութեան՝ Հաճընի երթալու համար: Դաշնակցականները յանձն առին հոգալ բոլոր ծախսերը, պայմանու որ ձեռնարկը կրէր Դաշնակցութեան անունը: Ինձի համար կարեւորը Հաճնոյ օգնութեան հասնիլն էր, որով յանձն առի: Եւ երբ պատրաստութիւնները կը տեսնուէին՝ արդէն իսկ Հաճընէն Ատանա հասան՝ Թորոս Ձէրճեանը, Մկրտիչ Աշչեան, Մարտիրոս Երկաթեան եւ պատմիկին Հաճնոյ պաշտպանութեան ուժերուն քաջքայումը եւ հերոսական հայրենիքին անկումը...: Յուսահատական եւ շատ լուրջ էր կացութիւնը...:

Նախապէս չի հաւատացին Թարա ապրօրը՝ «բաւհճի է, ցնորած է, կ'երազէ» ըսելով. բայց երբ երկու օր յետոյ՝ Առաքա հասան՝ Հաճնէն նահանջելով՝ Թումլուի մէջ կռիւ բռնուած Արամ Կայծակի եւ Զանիկլին երկու սուրհանդակները, այն ատեն յայտնի եղաւ ամէն բան:

Հաճըն ինկած էր...:

Օղնութեան վաթսուն անհրաժեշտ էր Կայծակին, հիւ թ հիւ խումբ մը կազմուեցաւ 100 հոգինոց, բայց տարաբախտ խումբը Ինճիրլիքէն եա դարձուցին... եւ չկրցանք գիտ՝ ինչն էր որ եա դարձուց մեզ...:

Վերջէն հասկցանք որ՝ Ֆրանսական զօրանիք ասած Հաճին, խումբին կը հետեւի եկեր անձայն եւ անչշուկ ու բայց ան քայլ...:

***

Արամ Կայծակի խումբը մեծամեծ դժուարութիւններ եւ արիւնոտ դրուագներ ապրելէ յետոյ՝ վերջապէս հասաւ Առաքա:

Այն վայրկեանին՝ անբացատրելի կսկիծը չոքեցաւ Առաքայի հայութեան սրտին մէջ: Ակէտը անժխտելի իրողութիւն էր:

ՀԱՃԸՆ ՈՉ ԵԻՍ ԷՐ:

Ինկեր էր փառահեղ, այլ ողբերգական մահով:

Նահանջողները հան էին ձգեր՝ կիներ, ծեր, մանուկ եւ վիրաւորներ... ու զօրանոցի չէթէն, հրդեհեր էր, ջարդուած, լկեր էր ու քար ու քանդ էր բերր քաղաքը:

Այո՛, ՀԱՃԸՆ ՈՉ ԵԻՍ ԷՐ...:

Ծանր վերիմանաքարը պարուկը էր իրեն ամիսներու անհատնում մարտը առնող սոսկալի քաղաքի նահատակներուն վրայ:

Այս սարսռազդեցիկ լուրը առնելով՝ Առաքայի բոլոր հայ թևերը վերէն վար սեւով հրատարակուեցան,

թևերու կարող գրիչներ՝ սուգի յօդուածներ առորագրեցին, պատմելով՝ հերոսամարտէն ցնցող դրուագները, որոնք ամէնէն անտարբեր սրտերն անգամ յուզեցին: Այս չըջանին դրուեցաւ Հաճնոյ հերոսամարտին երգը, Արամ Ասպետին կազմէ, զոր եղանակաւորեց յայտնի երաժիշտ Տիգրան Չէլեպեանեան, իբարմէ յուզիչ քանի մը համանուագով:

Կ'արժէր տեսնել Հ. Ց. Դաշնակցութեան օրհանը՝ կիլիկիան որ ամէնէն ազի արցունքը կը թափէր՝ դիւցազնական միջնարերդին աւերումը ողբալով, առ այդ կատարուած ցաւերը մոռցած...:

Այսպէս՝ ատէպ, հոգեհանգիստ, մխիթարիչ, բողոք, իրենց կարգին եկան, անցան ու գացին...:

Այնուհետեւ Ազգ. Մարմիններըը ինքզինքին նուիրեցին վերապրողներու տեղաւորման եւ խնամատարութեան գործին...:

Բայց տեւէ լրջամիտ հայ՝ այլեւս կ'զգար թէ՝ կիլիկիոյ բոլոր հոգը կ'երեքար հայութեան ուքերուն տակ: Ազգալի Հայը՝ այնքան էր մխրճուած իր «Ֆրանսասէր» պղպջումին մէջ որ՝ մինչեւ այն օրը՝ հակառակ եղեռնի կարկառուն փաստերուն, դեռ չէր ուզեր հաւատալ Ֆրանսահրոյ իշխանութեան արիւնալից եւ հայասպան քաղաքականութեանը մասին, բայց ամենազօրեղ մահազանգը եկաւ ըսել թէ՝ ան էր բան եղեռնագործը ընդհանրապէս կիլիկեան եւ մասնաւորաբար Հաճնոյ ոճիրին, չարք չարք, եաեւ եաեւ, հերոսական խալ ճիչեր արձակելով՝ Ֆրանսահրոյ քաղաքականութեան գոհ էին գացած՝ Զէյթո՛ւն, Մարա՛շ, Այնթա՛պ, Ուրֆա՛, Շա՛ր, Սի՛ս, Ամանո՛ս, Շէյխ Մուրա՛տ, Հաճի՛ն...: Քանիցս դժբախտացած աշխատաւոր եւ դիւցազի հայը դարձեալ կը գոհուէր...:

Եւ այսքանէ յետոյ՝ ոչ ոք կրնար ապահովցնել թէ՝ նոյն ողբալի ճակատագիրը պիտի չունենայր Օսմանիէն, որ կռուի մէջ էր, Թարասա, որ կը խախտէր, Տէօրթ Եօլ,

որ կը ճղնէր, Ատանա, որ կը ամբակածուէր, եւ Մերսին, որ ծովեզերեայ միակ նաւահանգիստը ըլլալով հանգերձ՝ հոն խարխափած ֆրանս. մարտանաւը կը հեղնուէր չէթէնէրէն... : Ասիատական Ֆրանսան այսքա՞ն պիտի նաւատատնար առնթագոյ թաւրթերուն առջեւ... :

Ու ժողովուրդը որուն վիճակուած էր տեսնել յուծը «փրկարար քրիստոնէի» բարբարոսութեան՝ իրրեւ հոգմատար փեռաւոր, անոր «աւանդական չահերուն» առջեւէն քշելով խարազան պոպոյ յախտը, որ կ'ելլէր ու կ'իջնէր մահացու ծանրութեամբ, եւ որ կը յանգէր իր յոյսերու խորտակումին :

Մին մինակ էր հայ աշխատաւոր ժողովուրդը, մին մինակ էր իր պատանքին եւ իր գօրեղ թշնամիներուն դէմ : Այս վիճակին մէջն իսկ արտաքին թշնամին այնքան վտանգաւոր չէր, որքան «բարեկամ»ի կամ «դինակից» դիմակին տակ ծածկուող ներքինը... ան, որ երկաթուղիներու, կերպասեղէն նախանձեներու, «մարձու բազուկ»ներու եւ «յաւելեալ արժէք»ներու ի նպեր ոտք էր կոխած նոր պատերկի մը մէջ ու հոն պարգած իր եռապոյնը, նշանակ քամելեոնեան դիմակափոխութեան... :

Ուրեմն խորին անձկութիւներ պաշարեց բոլոր սրտերը· վտանգ մասյլ հոգը, ասոկ ֆիզիքական ապահովութեան հոգը եկաւ ու յանգեցաւ երկիւղի եւ խուճապի, մանաւանդ այդ օրերուն գուպարիզոյ կատակցապետներուն եւ Ազգ· Մխիթեան անդամներուն աքսորին ու ջարդին ֆրանս· կառավարութեան կողմէ : Ալ ոեւէ փրկութեան յոյս չէր մնար ժողովուրդին համար... :

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՀԱՅՈՒԹԻՒՆ ՕՐՀԱՍԸ...

Այսպէս ուրեմն՝ աշխատաւորական խաւրուածներու ճակատագրին կ'ենթարկուէր Կիլիկիան· հայ աշխատաւո-

րը՝ հեզհեզակ տեսաւ՝ ոտիկան-զօրաց առջեւ տարուող իր այն տաճկի կատրերը՝ Ս· Շահէն, Վ· Ժամկոչեան, Տօքթ· Սալիպեան, Տօքթ· Մնացականեան, Սեդր· Ղափնլեան, Եռ· Աչըկեան, Ֆերուզ Խանզատ եւ ուրիշ յատոյ Ս· Արմաղանեան, Մ· Զապիկեան, Տօքթ· Ս· Տէր Պողոսեան եւայլն :

Ատանց երթը՝ ուրկէ՞ սկսաւ խուճապը եւ սարսափը : Կաղմալուծուեցաւ Ազգ· Մխիթեանը, իր անդամներէն չատերուն աքսորովը, եւ ասպարէզը մնաց... տրամադրելի : Իսկ ֆրանսացին՝ հատած ըլլալով «ծայրայեղներու» յարգարման իր նպատակին, թևլազրեց նոր Ազգ· Մխիթեան մը կազմել «չափաւոր» տարրերէ... այսինքն՝ համակատար պործիքներէ : Պահանջքը գոհացուեցաւ, եւ վերջինը՝ փընտրուեցաւ առաջինը :

Ալ ժողովուրդը չի կասկածաւ «հայ ժողովէն»եաններուն բռնապաղձին յատոյ՝ ան երթալ ատրճ, ցուպը առաւ ձեռքին, ու փախ-փախի ճանապարհը բռնեցաւ, հայ անպաշտպան աշխատաւորը Մերսինէն կամ Գարաթաշէն հալածականի կարաւաններէ չարեց, ո՞ւր կ'երթար... ո՛ւր որ գինքը ընդունէր քարիմպարեական չահատուութիւնը — Պոլիս, Իզմիր, Սուրիա, Եգիպտոս, Յունաստան, Ամերիկա, Ֆրանսա... :

Ը· ՄԱՍ

ՀԱՃԸՆ ԵՒ ՀԱՃԸՆՑԻՆ ՏԻՐԱՊԱՏՈՒԻՄԻ ՄԷՋ

Երբ իրերը այս տխուր վիճակի մէջ կ'էին, եւ երբ չըբ-ջան կ'ընէին Թրանքօ-Քէմալական համաձայնութեան կրնք-ման պրոյցները (որոնք քիչ յետոյ արդէն իրականացան) իմ մէջ ցաւման մտածում մը կը ծնէր·· այս մտածումը օրէ օր կը անէր, կը մեծնար եւ վիս պրեթէ տակն ու վրայ կ'ընէր իր բուռն եւ յաճախակի մղումներովը:

Ա՛յս մտածմանս կիրքը նոյնինքն վրէժխնդրութիւնս էր:

Գիշեր ցերեկ աչքերուս առջեւէն չէին հեռանար հըր-դեհի եւ ջարդի մտածուած Հաճնոյ պատկերները՝ վիրաւոր ձկպէճին, խմաստուն մեր առաջնորդ՝ Զալեանը եւ նմանե-ները, կարծես իրենց հոգեմարքի հանգիւններուն մէջէն ձեռքերնին բարձրացնելով՝ կատակ մը կ'ընէին, լկուած կոյսը՝ իր ամէնջահար աչքերը ինձ ուղղած՝ անտարբերու-թեանս դէմ անէծք կը կարդար··· մարթուածով պատուա մայրիկը՝ հաթապանի տակէն «պատ՛կս, օղնութի՛ւն», կը կոչէր, կուլար ու մայրիկներէն բոլոր ինկողները «վրէ՛ժ, վրէ՛ժ» կը պոռային··· բոլորին հայեացքները ապրողներուս ուղղուով···:

Օ՛, Աստուած իմ, կարելի՞ էր դիմանալ այս ահեղա-պարուս եւ ապկոսուր կոչերուն··· կարելի՞ էր քար ու էր-կաթ դառնալ այս դեմարդկային ճիչերուն:

Անոնք մեր երկրի միան ու արիւնն էին, մեզ նման մեր Թրթռուն կեանքովը կենդանի, մեր ցաւերովը հնձե-ծող, մեր ուրախութիւններովը զուարթացող քոյրեր եւ եղ-բայրներ էին, քոյրեր, քոյրնախրներ, մեր փառքը կերտող պահպանական ոգիներ···:

Եւ այսօր՝ երբ անոնք արիւնի եւ հրդեհի հեղեղովը

փճացած էին, կարծես աւելի հզօր կ'ապրէին մեր եւ իմ մէջս: Կը վերածնէին, կը վերապրէին, յետոյ զարձեալ տա-պարին տակ կը պահկէին ու իրենց յարատեւ էլեյճներովը քունս՝ խռովալի, երազս՝ մղձաւանջային, ցերեկս՝ խուժ-դուժ եւ հոգիս՝ դժոխքի կը վերածէին···: Ա՛խ, Աստուած իմ, ինչո՞ւ այս դառն ճակատագիրը մեզի — պիտի ըսէր չկրմեռանդ հաւատացեալ մը···:

— Մտանի՛չ, դաւաճա՛ն, անպա՛տ, դաւալի՛ք կը պոռային, ու այս ձայներ՝ հազար-հազարներու համահաւաքը կը դառնար, մղոններով, անսահման մղոններով հեռուն-էն եկող խոր, դերեզմանային եւ սարսափպղտու արձա-գանգներով, որոնք բոլոր-բոլոր կ'ընէին կուրծքս, եւ սրտիս մէջ կը խրէին անտեսանելի, այրող, թունաւոր հրաթուէներ:

Ես պէ՞տք էր կենայի տակաւին, ես պէ՞տք էր որ կանգ առնէի դեռ, վարանէի՞, խլանայի՞, կուրանայի՞··· դիշերը քնանայի անդորը, ցերեկին զարթնելով անխռով, արեւ տեսնէի, ուտէի հացը, օծանէի լուսնեակին չզգերով, եւ արեւներէ յաւերժօրէն զրկուած նահատակներուն ձայնը հեգնելով:

Տակաւին պէտք էր կենայի՞···

Ո՛չ, եւ Ո՛չ:

Ես պարտաւոր էի մեկնիլ, ես պարտաւոր էի երթայ՝ անհանգստութեան երակները պարպելու, ոճրապարտ ուղեղները դուրս թափելու, արիւնոտ ձեռքեր կորտաւելու, ականջներ կզպելու եւ մղեռանդ նայուածքով սեւ աչքերը փորելու···

Ես պէ՛տք էր երթայի: ԱՅՕ՛···:

Եթէ ոչ՝ անձս անիծուած պիտի ըլլար յաւէտ, երեսիս թաւք ու մուր պիտի քսուէր, ճակատս սեւ խարանը պիտի զարնուէր, եւ սրտիս ժահրոտ ու մաղձալից արիւնը պիտի քալէր:

ԵՍ ՊԻ՛ՏԻ ԼԻ ՄԵԿՆԵԻ···

Մեռելներու անհանգստութիւնը դիս կը կանչէր·

Հերոսներու անդրչիրիմեան որոտը դիս կը խելագարէր,

Կոյսերու անէծքը դիս կը բզկտէր...

Հայրենիքի եկեղեցապատ ոգին՝ ինծի կը ձայնէր...

Ու երկրաձգուող սուր արձագանգը — անգալ անկաս ու տարածական ականջներս կը խլացնէր...

Վրէ՜ժ, վրէ՜ժ, ՎՐԷ՜Ժ...:

ԳԵՐՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ՄԱՐԱՌՈՒԹԻՄԻ ՀՐԱՇՔԸ

Պաշարումին ամէնէն սաստիկ չրջանն է այս: Ալ չատ քիչ յոյս կայ արտաքին օժանդակութեան: Ատոր պիտակ են այլեւս Հաճնոյ պաշտպան մարտիկները. հետեւաբար լոկ այս յոյսով է որ կը մարանչին: Արդարեւ, թէեւ երեք սուրհանգակներ եկած եւ Արչաւախուժերին մօտալուտ ժամանումը հաղորդած էին, բայց այդ բնաւ չի պակիք Արչաւախուժերը կ'ուշանար եւ անվերջօրէն կ'ուշանար... Չէ՞ որ ամիսներով եւ չարաթներով Արչաւախուժերի ապստամբի կերակուրովը անցան... եւ բաւական կորով ու սիրտ մաչեցուցին...

Այս տրամաբանական ուղիին վրայ էր հիմա Ս. Յակոբի պիրքերան հրամանատար՝ Աբթին Գրըպըչեան. ոգիի գանգատ ընթացքը ալ ապստամբի կը թուէր այս քաջ պատն եւ ան կ'ուզէր մէկ հարուածով բան մը ցոյց տալ Թուրքերուն:

Առիթը չուշացաւ: Քանի մը օր յետոյ, երբ պիչերը անքուն գէտ կը պահէր, կը նկատէ որ Թուրքերը կը մօտենան պէտի իր պիրքերը՝ դուրս գալով Ս. Յակոբ վանքի իրենց խրամներէն:

— Ի՜հ, ի՜հ... բզ՜հ, բզ՜հ... մրմնջեց Աբթին.— ահա գառնուկները կը մօտենան կոր գայլերուն...

Ու միս միտակը՝ ոռմբերով յառաջ կը սուրայ քաջ

խմբապետը, երբ վարի որոտը կը հասնի՝ հոն կը պայթեցնէ ռումբը, որու ձայնէն ընդոստ՝ դուրս կը թափին իր դիւրները, այն տեղն ոգեմիկը կը պոռայ.—

— Տղա՛ք, զգոյշ ինծի չէ, տաճիկը զարկէք... յառա՛ջ... աչխս քաց՝ բարի երազ եմ տեսեր... ՋԱՐԿԻ՛Ր, ՊԻՏԻ ՅԱՂԹԵՆՔ:

Խանգավառուած իրենց հնարամիտ խմբապետին խօսքերէն՝ տպաք սարերային կերպով յառաջ կը գրոհեն, հետզհետէ աւելի բուռն, աւելի կատաղի խոյանքներով...

Տեղի կ'ունենայ արիւնուչտ ու ներբուռն պատերազմը: Թուրքերը անկարող ըլլալով դիմադրել սարերային այս հոսանքին՝ ոչ միայն անփառունակ փախուստի կը մատնուին՝ այլեւ խլակորոյս կը լքեն իրենց վանքի կեդրոնը ու հոգիին կ'առնեն ու լեռները կ'ապաստանին:

Պատերազմները յաղթականներուն կը խոզուն պարէն, ռազմամթերք եւ մեծ քանակութեամբ:

Գըրպըչեանի մարտապետ խոյանքը գրկեց մը կը՝լայ անգլէն Մկրտիչ Պէքէրճեանի եւ Վարդանի, որոնց խումբը իրենց կարգին՝ դիժ անգղներու պէս կը փոթորկեն զօրանոցը, որ կէս ժամուան մէջ կը գրաւուի... մէջի ռազմական կարգ ու սարքով:

Սարատիպոս Գարա-ձէհէննէմ, Մկրը եւ Առաքել Սաչեանն ալ՝ կայծակնօրէն կ'իյնան Ս. Սարգիսի վրան, եւ նոյն արագ յաղթանակով կը տիրանան անոր, բազում աւարով:

Կարծես այն օրուայ օրակարգը՝ յաղթանակներու չարք մըն էր արձանագրելը, հետեւաբար ոգիի չունչը կը տարուի ամէն ճակատներու վրայ, հետզհետէ աւելի յանդուգն, աւելի չանթարձակ խոյանքներով...:

Գարա ձէհէննէմ կ'անցնի քրտերի դիմացը՝ Զայ Պէլէնկ եւ հոն Թրքական զօրքին վրայ ռումբեր ցանելով կը պոռայ.—

— Ո՛վ Թուրքեր, ահա կ'ապաւէ՞ք, ահա մենք Ա-

առնայէն հատանք 2000 կամաւորներով, պէտ կը յանդգնի՞ք մեր դէմ դէնք արձակել...

Գարա ձէհէննէմ, այդ Թուրմախիինային, ոչ միայն քոյ էր, այլ հնարամիտ ու լեզուանի, նոր Զէնով Օհան մը:

Թուրքերը ապաւինեցան կ'ըլլան... Իրապէս կը կարծեն թէ Հաճընցիները ահեղ ուժեր սոսկած են. այն ատեն՝ կառապած կեռմուրներու յարձակումներուն առջեւէն խելացնոր փախչող-փախչողի... կարելի՞ էր դիմադրել, երբ մէկ կողմէն կայծակը, միւս կողմէն՝ կամաւոր Աբչակը եւ ամէն կողմէ փոթորիկ Գարա ձէհէննէմ. որոնցր յարձակիմ չէ, այլ անդիմադրելի հեղեղ...:

Վերջապէս կը պաւուի որբանոցը:

Յաղթանակը՝ Գրաւոր մէջ եւս չտւած էր:

Հայ գաղթի ճեռքն անցան պաւուած բոլոր դիրքերու դէնքերը, ռազմամթերք, ուտեստեղէն, կենդանի, այնպէս որ Հաճընի ժամանակի մը համար կրկին ապահովուած էր գրեթէ ամէն պէտքերով:

Որբանոցի պաւման առեն, երբ 1500 որբերը կը փոխադրուէին Հաճըն, Ամերիկացիները չուզեցին հետեւիլ անոնց, նախընտրեցին մնալ Թուրքերուն, եթէ անոնք վերադառնային: (Երանի թէ որբերն ալ մնային անոնց հետ, որովհետեւ այն գօրաւոր հետանկանութիւնը կար, թէ՝ անոնք կրնային մի կերպ ազատիլ Ամերիկացիներու չնորհիւ, մինչդեռ անոնք՝ քանի մը ամիս յետոյ միանգամ ընդմիշտ կորան հրկեզի եւ ջարդի ճիրաններուն մէջ): Հետեւաբար Ամերիկացիները հոն մնացին:

Յաղթանակի վարպետները՝ Թուրքերը վերապաճան նոր կազմակերպութեամբ եւ օդնական առատ ուժերով: Կայծակ, որ դիրքին պահակ էր կեցած՝ մնաց նեղ վիճակի մէջ, ամէն կողմէ բաւն կրակի ենթակայ, բարեբախտաբար՝ ան իր յանդգնութեամբ յաջողեցաւ ճեղքել կրակէ օղակը եւ հասնիլ Հաճըն: Այնուհետեւ Թուրքերը գրաւեցին Ս. Սար-

գիսը, Քրեէտը, որբանոցը մէջի Ամերիկացիներով, գրս Թուրքերը փոխադրեցին կեսարիա:

Հաճընցիները, որ չէին ուզեր պահել ո՛չ գօրանոցը, եւ ո՛չ ալ միւս դիրքերը, Թողուցին որ Թուրքերը վերադառնան, որպէսզի... ի միւս անգամ պալատեանը ռազմիկին... հոն լեցուած գանուի պարէն եւ ռազմանիւթ:

Այս յաղթանակները, որոնք չհասկցան յանկարծական մզումներու չնորհիւ, առանց վերին հրամանի, քիչ մը ջղայնացուցին թէեւ ընդհ. հրամանատարը, բայց տեսնելով անոնց արդասաւոր հետեւանքները լուռ անոնց արդարացուցին եւ բարեդործութիւն մը նկատեց գանոնք, որոնցմով թէ՝ երբեմն այսպիսի աքսնչելի անակնկալ խլուած յաղթանակներ կ'ապահովէին սոսկ պինուրներու անձնական բնազդին եւ անոնց հոգեբանական ելոյթներուն չնորհիւ.. եւ որոնք՝ կշռուած ու նախագծուած բլանի մը բնականոն հետեւութիւնը չէրլալուն հակառակ՝ իրենց չհասկցած արդիւնքովը երբեք չէին վնասեր ռազմական ընդհանուր նպատակին եւ կամ հրամանատարութեան բրէօթիժին ու պատիւին:

Հաճընցիները՝ չնորհիւ իրենց յաղթանակի պատուին՝ կրցան մօտաւորապէս ամիս մը հանգիստ չունչ առնել, ռազմիկներու չարքերուն մէջ վերածնած էր նորէն ինքնավստահութիւնը, այժմ եւ խանդը, գոր ո՛չ նուազ կ'ուժովցնէր Առանայէն գալիք Աբչաներուն անհրաժեշտ յոյսը:

Ախորժակը ուռելով կը բացուի: Ակռաներուն գպած էր արիւնի եւ յաղթանակի համը, եւ սրտերուն մէջ տեղ գտած նոր չարժումներուն անգսպելի բաղձանքը:

Ցգաք ալ չէին ուզեր կասիլ, կը փափաքէին եռեւեռ եւս լքեցնել Թուրքերու դիրքին՝ չանհամարիչ հարուածներ, մինչեւ որ այժմ Հասնէր Առանայէն եւ կամ խորտակէր օդնահասը թշնամիին:

ՀԱՅՈՑ ԹԱՆԳՈՒ ՄԵԾԱՏՈՒՆ ԳԵՐԱՍՏԱՆԱՆԵՐԸՆ

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ԱՂԱ ՊԱՀՊԱՆԱՆ

Տ-Ր. ԱՇԱՐՈՆ ԳՐԳԵԱՇԵՐԵԱՆ
Հիշատակի հին գործիչներէն

ԱՐԻՒԾԱՍԻՐՏ ՉԱՆԻԼԼԻՆ «ԾԵՐ ԳՈՄԷՆ Է

Այդ օրերուն տեսին էր խանգը տղոց: Չէթէները տաղտկալի պարծանկութեան մը մէջ զրած էին Չէչկկ հաստատուած իրենց ինդանօթը, որ չատախօս պառաւի մը պէս՝ անդադար ռումբ կը փախչ Հաճնոյ Թագերան վրայ, ասոր յաճախ պոռ կ'երթային մարդիկ եւ երբեմն ալ տուներ ու տանիքներ: Դիւրքերու քաջասիրտ մարդիկներուն եւ պահերուն համար այս իրադութիւնը անտանելի թուիլ սկսած էր, մանաւանդ որ՝ ազգիկ պահերէն՝ անհամ հնդող Զանիլ Զաւուշ միշտ առիթը կը գտնէր կազ քաշելու համար կրակին վրայ:

— «Այդ ծեր գոմէշը իր չարունակական բառաչովը մեր ականջը խլացնելու վրայ է, մինչդեռ պինակիցներ, պէտք է պահած որ՝ մենք պլխահարկ կուտանք կոր մեր այս ա-կանջներուն համար...»:

— Լռեցնենք ուրեմն այդ գոմէշը· կը կրկնէին բոլորը(*):

Հետեւաբար սպաններր խորհրդակցելով՝ Արամ Կայ-

(*) Որոշումէն առաջ իրրեւ հետազօտիչ բնդաւօթի դիրքերուն ճնճուբեան կը դրկուի երեք անձնական մարտիկներ՝ առաջիներ՝ Միհրան Կոիկեան, Սարգիս Սաչեան եւ Տիգրան Զօլագեան:

Առնցմէ առաջ թէեւ ուրիշներ ալ կը դրկուին, բայց չկարենալով յառաջանալ եւս կը դառնան. հետեւաբար Կոիկեանը եւ իր բնկերները կր յաջողին մեծ յանդգնութեամբ ի գլուխ հանել ձեռնարկը եւ դառնալ բազաբ: Անկէ յետոյ է որ կ'որոշուի բնդաւօթը գրաւել:

Կոիկեան եւ միւսները միշտ ալ առաջնակարգ պաշտօններ վարած եւ իրենց բաջութեամբը՝ պատիւներու արժանացած են բնդհ. հրամանատարէն:

ծակի պլեւուրութեամբ կ'որոշեն գրաւել Չէչկկի թըն-
դանօթը եւ Ս. Սարգիսի մեթրայէօզները:

Որոշումը կը հաղորդեն ընդհ. հրամանատարին, որ
քննելով առաջարկը՝ անոր զօրծադրութիւնը թէկուզ կը դանէ
դժուար, նդնեակ դժուարագոյն եւ վտանգաւոր, բայց ո-
րովհետեւ լիուլի կը համապատասխանէր իր պինուր. ծը-
րագիրներուն եւ նոյնպան ալ անյետաձգելի էր, իր համա-
ձայնութիւնը յայտնելով կը հրամայէ ձեռնարկին իրագոր-
ծումը:

Իրագէս, այս յանդուգն ձեռնարկը ինքնին մեծ զըժ-
ուարութիւն եւ մահացու վտանգներ ներկայացնելուն հա-
մար, կ'որոշեն անոր տալ կամաւորական հանդամանք, ու-
զողը պէտք է մասնակցի այս արիւնապանդ փառքին, իսկ
չուզողը՝ ազատ կը մնայ ուէ կարգապահական հարկադ-
րանքէ:

Սակայն՝ կամաւոր ըլլալու հանդամանքն իսկ կար-
ծես խթան մը կ'ըլլայ ռազմիկներուն, որպէսզի՝ անոնք ի-
րենց ամբողջ սրտով մասնակցին անոր: Եւ ձեռնարկին
շուրջ կը հաւաքուին 400 մճռակամ մարտիկներ:

Ան ատեն՝ արդէն ձկպէճեան վիրաւորուած էր Յնս.
18–ին պզտիկ սրսոխի մարի մասէն, երբ պարոյկն եկե-
դեցի կ'ներթար(*) օրուայ հրամաններըր արձակելու կամ օ-
րակարգին տուն տալու համար: Վէրքը՝ կուրծքին վրայ
ըլլալով՝ վտանգաւոր էր եւ հերոսը հազիւ կը պեմանար
անոր ցաւերուն. հետեւարար իրեն փոխանորդ կարգած էր
Աբամ Կայծակը:

(*) Ուրիշներ տարբեր պատճառի կը վերագրեն ան-
վիրաւորութիւնը, որ չի պատշաճիր հերոսի մը մահուր կեն-
ցաղին: Հերոսը — պէտք է ապրի հասարակ մարդէ վեր
բարոյապից կեանք մը...:

ԹՐՔ. ԹՆԹԱՆՕԹՐ ԻՆՉՊԷ՞Ս ԳՐԱԻՈՒԵՑԱԻ

Յարձակումի յատակագիծը պատրաստուեցաւ այս-
պէս.— Օդոստոս 3ին 200է աւելի քաջակորով խումբը, նախ՝
Աբամ Կայծակի առաջնորդութեամբ պիտի անցնէր Հաճնոյ
ջուրէն, ցերեկը պիտի անցնէր Ապուխ, եւ յետոյ պիտի
ենթարկուէր հետեւեալ բաժանումի:

Կայծակ իրեն հետ պիտի առնէր 125 տղաք եւ ուղ-
ղակի պիտի խոյանար թնդանօթին վրան:

Ս Սարգիսի հատւի կողմէն պիտի բռնէր՝ իր
ետեւ հետ՝ հարիւրապետ Մկրը, իսկ ներսի կողմէ՝ գօ-
միկը Ահարոնեան եւ յիսնապետ՝ Աստուր Սաչեան: Քա-
ջերու այս խումբին մէջ էին անվեհեր Սամուէլ Ճանիկեան
եւ քաջամարտիկ Հաճի Քէսթէնեան:

Զայ Պէյլնի, Ս. Եղիայի դուրսի կողմէն՝ չանթար-
ճակ Գարա Ձէհէննէմ, իսկ ներսի կողմէն՝ կորովապինդ
Սահփան Զաւարեան հարիւրապետները:

Կէլիկի հատւէն՝ Գասպար Վայէճեան եւ դուրսէն՝
կամաւոր Արշակ:

Դիւցապն Զանիէլ Զաւուշ՝ իր քաջընտիրներով՝ Ա-
մերիկեան կենդմանոցի դուրսէն. յետոյ՝ այս խումբին կը
միանային ծանօթ ռազմիկներ՝ Մխրան Կոիկեան եւ Խա-
չէր Գրիգորեան: Ամէնէն յամառ դիմադրող թուրք մարտ-
կոցը այստեղինր եղաւ, որովհետեւ այստեղը կ'իյնար Չէչ-
պէկի մարդին մէջ, որով Կայծակ եւ Զանիէլ իրենց մէջտե-
ղը պիտի առնէին թնդանօթին կայանը:

Մանրախանձ, Քրտէթի ներսէն՝ քաջընտիր Մեսրոպ
Շիրքոմեան, իր 50 Շարպինեերովը: Այս վայրին հետ մըր-
ցապէս քաջարար կռուած են քանապետ Անդրանիկ Պալ-
եան, Աբամ Մչեան իրենց ընկերներով, որոնք դպրոցական
պատանիներ էին...:

Իսկ համբաւաւոր Ղասապ Հաճի Պաւուկեան պիտի
բռնէր Աստանայի ճամբան, Ակլլի Քէօյի ներսի կողմէն:

Կէս գիշերին խումբը ճամբայ կ'ելլէ անճայն եւ սրբատարով, անոր որպէս ուղեցոյց կը հետեւի Տիգրան Զօլտկեան, դիշերային խաւարին մէջ իր սուր անգունքն ու աչքն ու ականջը մխրճելով...:

Լուսնալուն մօտ՝ խումբը կը հասնի Ս. Յակոբ վանքի բլուրը (Ապուխ), եւ հոն փոսի մը մէջ ծուարած կը հանդչի մինչեւ իրիկուն, իսկ իրիկուան մութը կոխելուն պէս՝ ամէն համրակ կը ցրուի իրեն համար որոշուած դիրքերուն, եւ Աբամ կայծակ կը դիմէ դէպի Զէյտկ:

Ճամառնանք բսելու որ այս յարձակողականի ընթացքին ամբողջ խումբը հագած էր Ֆրանս. զօրքի ասպետ ու զրահ:

Քանի մը ժամ յետոյ՝ արդէն իսկ ամէն համրակ բռնած էր իր դիրքը: Ամէնէն առաջ կը հասնի կայծակ, ուղեցոյց՝ Տիգրան Զօլտկեան՝ ոտքերով իր հետ կը քշէ կը տանի 125ի խումբը եւ կայծակին խիստ մօտէն ցոյց կուտայ Քընդանօթը, որ իր երախը դոցած՝ կարծես կ'սրտճար իր վազան արիւնոտ սխրագործութեանց վրայ... եւ կամ կարծես կը փնտռար Մայամլիք հակային խոր քունով...:

— Հրէ՛շ, հրէ՛շ, կը մրմռար կայծակ... հիմա կը տեսնուինք նորին դերապանցութեանդ հետ...:

Քնդանօթին դլուխը ամէն ոք փնտռած է՝ պաշտպան Հիմրային տաքերուն առջեւը փռուած անէզ եւ լրուն...: Հետեւաբար ոչ ոք կը կասկածէր համ մխրը կրնար բերել թէ՝ խեղճ տիտանին գոմն ի վեր կը պտռտրէր չանիահամբիչ կայծակը, երկնատաք պատուհասը արդարութեան...:

Իսկ ատրբ դիրքը թնդելով կ'բսէին.— Վերջապէս, ալ տա «պատու դամէշ»ը պիտի լռէ, եւ Ջանիկ Զաւուշ իր ականջներու խլացման վտանգէն պիտի ազատի(*):

(*) Այն ատեն բաղաքին նշան տալու համար կայծակ մայթատ պիտի վառէր: Որոշուած էր որ նախապէս բաղաքին հայերը բոլոր դիրքերէն յարձակում գործէին թուրքե-

կայծակ այլեւս առանց աւելի երկար սպասելու՝ ամբողջն քանի մը ռումբեր կ'արձակէ ամէն ուղղութեամբ, որոնց պայթիւնը դիշերային խաւարին մէջ ահեղ արձագանդներով կը քաւալի լեռնէ լեռ:

Թնդանօթին վրայ առաջին յարձակողը կ'ըլլայ անհամ մարտիկ՝ Մարտիրոս Սաղնալեան, որ հոն իսկ կը զոհուի:

Թուրքերը՝ խելայեղ դարձնումի խակ չարժանացած՝ խումբը կ'իյնայ անոնց վրայ ջախջախիչ ծանրութեամբ... Ջարդը կը սկսի անարգել, արտրուն եւ դիժ Ջարդը.— կայծակ որ արիւնի այս խնջոյքին մէջ իրեն որս էր ընտրած Թնդանօթամարդը, իսկոյն չանց մը պէս կը կալանաւորէ զայն, եւ Թնդանօթին վրան դրած՝ խըռ, խըռ կը մորթէ:

— Հերկէլ... դո՞ւն ես այս անասունը դաստիարդողը, առ վարձդ ու դնա...:

Կէս ժամ յետոյ Զէյտկի առուտրաթիւ զօրքէն ոչ ոք մնաց հոն...: Մեծ մասամբ արքայութիւնն աճապարած էին, մնացած մասն ալ լեռներն ի վեր ոգեսպառ կը դիմէին փիչ յետոյ եւ անդին իրենց խոստացուած ճչոնկիթին վիճակը առնելու, որպէսզի հալրինները վայելէին...:

Երբ ամենայն ինչ կատարեալ էր՝ կայծակ կը փութայ վառել իրրեւ սիգնեալ որոշուած բուտաֆիա (մայթատ)ը, որ պիտի բլլար խորոյկ յաղթանակի(*):

(*) Թնդանօթի այս յաղթանակին զոհ կ'երթան հեռաւոյ. Պապան Սօֆեան, Համբարձում եւ ուրիշ 13 կտրիճներ:

Ամբողջն ալ մեծամեծ բաջագործութիւններ ցոյց տըւող պատուական մարտիկներ:

թու վրայ, որպէսզի անոնց ուշադրութիւնը հոն գրաւուելով՝ կայծակ կարենար գրոհ տալ թնդանօթին վրայ ու գըրաւէր զայն այդ գոհ ու բոհին մէջ...:

Այն առեն՝ բոլոր հայ դիւրքերէն կը սկսի դժոխային համազարկը, կատապի յարձակումներու յորձանք մը, հանդէպ բոլոր թուրք դիւրքերուն։

Դժոխային տարերքը կարծես ոտքի է կանգնած իր բոլոր կատապութեամբ, ցնորանքի ահաւոր ճղնաժամեր սրսկելով անակնկալի ենթած թուրքերու դլխուն... որոնց արձակած «վայ աննէմ» վայիւններէն մինչեւ կը լեցնեն...։

Վայրապօրէն վրիժառու Զանիկէլ Զաւուշ անպատկերելի ոյդ պահուն, չդիմանելով կոտրուած վարդի մը նման ամէհի խուժ ու խուժդուժ կը տածէ անարդել Աֆերիկեան դերեզմանոցի հէգ մարտկոցներուն վրայ, ո՞վ է դրեր իրեն համար արդելքը, կրակը, հեգեգը որ իր դիմացէն կ'ուղարկեն թուրքերը՝ քաջութեան նոյնքան արժանաւոր յամառութեամբ, երիտասարդ հայ վարդին նախանձոտ կարուցը պրկելու ատիճան... երկար կը տեւէ այս ամենարարբարոս կռիւը, դերեզմանոցի պարիսպներուն մէջ կուղ եկած թուրք ոգիները չի կամենար փոխել իր տեղը, ու անլուր հերոսութեամբ չանթին դէմ՝ չանթ, կրակին դէմ՝ կրակ, ու մահուան դէմ՝ մահ կը սիրուի... բայց ահա նոր ոգիներ կը ժամանեն բացատրուն աչքերով տոպր՝ Միհրան Կիւկեան, Վարդավառ Գուլումճեան։

Սակայն հեգեգը կը տեղայ տարափ-տարափ...։

Ի՛նչ մինչ Զանիկէլ պիտի յաղթուի՞... խելքին պըտո՞յտ պիտի գայ հիմա... կապուցը պիտի լուիչ՞ դինքը... ի՛նչ, մինչ այդ պրունդըչլուցի կրակակերտ հերոսը, չանթէ թեւերով, կապարէ ու ռումբէ սրտով, այն հեգնական, թունոտ, մահանքով առլի անփչրելի պատուհասը դեաի՞ն պիտի գայ...

«— Զանիկէ՛լ, կը պոռայ ան ինքնիրեն. Զանիկէլ, ուշադրութիւն րրէ. եթէ Զանիկէլը չապրի, Զանիկէլը պիտի մեռնի...»։

Ու յանդիման հուժկու ձայնով կը պոռայ ապոց.— Տղա՛ք, մահ աւերեա սինկիոռին, ասիկա երկար տեւեց,

ՊՐՈՒՆԳԵԱՅԻ ԱՆՎԵՀԵՐԱՍ

ԱՐԻ ԱՐԱՆՑ ՋԱՆԻԿԷԼ ՋԱՒՈՒՇ

վերջացուցէ՛ք... յետոյ՝ թուրքերուն դառնալով՝ «...Ահա հասայ... Զանիկէլ Զաւուշն եմ ես... թուրքե՛ր, եկած եմ հարիւր թուրք գլուխներու պահանջքս ուզելու... գրաւ եմ ֆաշուած եւ Մուհամմէտի գլխին վրայ կ'երդնում որ պիտի տանիմ անպայման...»։

Ու կռիւը կը տաքնայ՝ եօթն անգամ աւելի խուժդուժ։ Ռումբերը աւելր կը տանին... մեռելները կ'իյնան, ու խոյացող դիակներու վրայ նոր զարնուածներ կը դիզուին։

Ալ այսքանը՝ սովորական հերոսութեան սահմանը կ'անցնէր... յամառ թուրքը վերջապէս կ'երեւայ իր տեղէն, եւ վառած ինչ՝ նոյնինքն եօթնապլեհան պատուհասն է այս, կը լքէ իր դիրքերը, դուրս կը նետուի խուճապահար՝ յա-

նուն իր անուշ կեանքի փրկութեան... յապիսկան խումբը կը հալածէ զայն, կը կոտորէ, կը տրորէ, ու յոգիանակը կը հասցնէ մինչեւ կատարելութիւն...:

Երբ նա կը զառնան՝ կը հաւաքին առատ ռազմաւարը, եւ կը պատրաստուին փախադրելու:

Հայկական արժանապատուութիւնը լիուլի փրկուած էր եւ երկու յոգիանակներ արիւնոտ փառք մը կ'աւելցնէին Հաճնոյ հերոսամարտի էջերուն:

Իսկ միւս դիրքե՞րը:

Հարկ է մէկիկ մէկիկ արձանագրել մահը արհամարհողներու մահացու ոգորումները: Շատ մը կէսերու մէջ դիրկ դիրկի, ակռայ ակռայի, դաժան, խուլ, դէհենային մայրենութեամբ ընդելուզուած արիւնի տեսարանները, զորս ի հանդէս բերին Հաճընցիք եւ այլ կռուող ազգ:

Այս տեսարաններու ամէնէն ահարկուներէն մէկն է Գարա ձէհէննէմին ռազմաւիրտ դրուագը: Զայ Պէյէնի դիրքին պաշտպանն էր ան, բայց անչուչա այս խոտոպահանջ մարտիկին զօրձին չէր զար լոկ այդ տիզղոտ կրկէ չոր չոր, առանց արիւնով թրջելու իր գէնքը՝ ամէն օր: Երբ անհամբերութեամբ սպասուած սինեալը կ'առնէ կայծակէն՝ առիւծի զօտ մռնչիւններ արձակելով՝ հրաման կուտայ յօշոտումի, իր պատերազմիկի սարսափելի ուժը արդէն բանիցս ցոյց տուած էր Թուրքերուն.— «Գարա ձէհէննէմին է դէմերնիդ Էյ բարբեր... եւ ռումբի կարկտանեռով կը հասնի թրքական դիրքերը: Ոչ նուազ կատաղութեամբ կը դիմագրեն Թուրքերը. ակայն՝ ինչպէս կ'բակը ինք, Գարա ձէհէննէմն էր յարձակողը... եւ երբ ան էր, Հաճընի չորս պատուհասներէն եւ անվրիպելիներէն մէկը, Թուրքերը արդէն իսկ դիակին մէջ՝ յոգիանակի յոյս մը ունենալու չէն բնար... Սեւ Դժոխքին սարսափը կը սիրէր իսկոյն, եւ փախուստ զառ ուրիչ ոչ մէկ բանի վրայ կը մտածէին անոնք:

Սակայն Թուրքերու այս սարսափին հակառակ՝ կռիւը եղաւ արիւնալի, յամառ, վայրագ, ամարտի: Մարդիկ խելագարներու պէս իրարու վրայ կը նետուէին, մահացու ռումբերով, փչրելով, մօտենալով եւ հեռանալով, յուսահատելով եւ խանգավառելով: Բայց ուժերու որակական դերադասութիւնը պիտի մնար զահանդելի Գարա ձէհէննէմին ու Սեւ Դժոխքը՝ հաւատարիմ իր գերին՝ ոչ միայն կը հրդեհէ Թրքական զօրքն ու չէթէն, այլեւ երկաթէ ճանկով կը խլէ անոնց Ֆիզի-մեթրայէօզը... գէնք, ռազմանիւթ, պարէն...:

Մեւնոյն առեն, քիչ մը անդին նոյնքան արիւնալից դրուագներ ապրելով՝ հարիւրապետ Մկրը կը գրաւէր Թուրքերու կողմէ փախցուող ուրիչ մեթրայէօզ մը:

Ու Թուրքերը՝ կարակոր կամ սոզալէն, խուճապահար կը հաւանջէին, լքելով ամէն ինչ, նոյնիսկ գլխարկ, փաթիոց, կօշիկ, թեւեր, ռաքեր, գլուխներ, սիրտ ու Թոքեր կամ ամբողջ մարմիններ...:

Յարեւնման պարագաներու մէջ ընդհ. յարձակողականը յառաջ կը տանին միւս բոլոր դիրքերու կոմիտները: Կէլիկի գուրսի կոմիտէն Գասպար Վայէենան, Նէրսէն՝ անդրպուդական կաւատար Ակոշակ: (Այս երիտասարդին պինակիոյ Հաճընցիները կը վկայեն թէ՝ Հաճնոյ հերոսամարտը այսպիսի անձնուէրներու չատ բան կը պարտի:)

Միւս դիրքերու մարտիկներէն Շնորհարմեան Մեսրոպ, իր արժանաւոր տեղը կը գրաւէ նոյն օրուայ փառապուռն իր պարտականութիւնը կը կատարէ՝ մինչեւ անճանաչելութեան տհմանները մերձենալով:

Հարկ չկայ այլեւս յիշելու այն համբաւաւոր ռազմիկը՝ Ղասապ Հաճի Գաւուկեանի ռազմական դրուագը, որ ինքնին վիպահեղ էջ մըն է եւ հետեւաբար առնկարագրելի:

Այդ կռիւներուն կը վերաբերի կամուրջի հարիւրապետ՝ Խաբեխրդցի Վարդանը, անգամ մըն ալ արդա-

բացնելով իր քաջութիւնը, որ չատերը հետացուցած էր: Դարձեալ՝ նոյն կռիւներուն մէջ փառաւորուեցան Ստեփան Զավտարեանը, Յարեր Ահարոնեանը եւ Ասատուր Սալեհեր, որոնք կայծակներու պէս կը հարուածէին թշնամին:

Այսպէս, բուռ մը Հայընկիներ՝ իրենց պոյուխեան իրաւունքին մէջ ընդմիսած՝ արհամարհանքի ենթարկեցին իրենց դէմ հսկայական զարաւար պետութիւնն մը՝ թուրք ուժերը եւ իրենց յաղթանակին կապոյրովը զրանաթոր՝ փառահեղ մուտք մը գործեցին Հաճըն...:

Արհամարհուած հայ գեղջուկը անգամ մը եւս ցոյց կուտար թէ՝ երբ հարցը իր փրկութեան վրայ կը կայանայ, ընդունակ է իր մէջ ներկայ մարտական կայծը հրահրելու, ընդունակ՝ հրսկէ յառաջ բերելու եւ անոր բոցկէն խարոյկներուն մէջ՝ չարագործին պիղծ դոյութիւնը այրելով փճացնելու եւ ապա հանդիսա չունչ քաշելու...:

Օգոստոս 3–6–ին յաղթանակի դինուիներ եղան Հաճընցիք...:

Յաղթանակին յաջորդող ժամերը՝ Հաճնոյ համար ազնական ուրախութեան օրեր բերին: Կին, աղջիկ, պարմանի, որը ու որբուհի՝ յաղթանակի վայրերը ինկան՝ ազօք փառօք ուսեասիկն քաղաք փոխադրելու համար՝ պատերազմական հարուստ աւարը: Նախ ուսեասիկնները ու ռազմանիւթը կրաւեցան: Գրաւեալ թնդանօթին 350ի հասնող ռումբերը այնքան խոշոր էին որ՝ անոնց մէկը մարդ մը հազիւ կրնար կրել. եւ սակայն ժողովուրդը մրջիւններու պէս աշխատեցաւ եւ երեք օրուան մէջ, դիչեր ցերեկ աշխատելով վերջապէս ի գլուխ հաննց այս գործը: Այս գործողութեան բնթացքին՝ խումբերը բոլոր անցքերը բռնած ըլլալով՝ ապահոված էին ժողովուրդին ազատ երթ ու դարձ:

Քաղաքը լեցուեցաւ առատ ուսելիքով, մսայուններով

եւ գրասեներով, ռազմամիերքով(*), իսկ թնդանօթը... ան իսկոյն ապահովուեցաւ: Օրուայ յաղթանակին արիւնլուայ արձանը սակայն՝ դիւրին դիւրին քաղաք փոխադրել կարելի չէր: Չկրկին գազաթէն եւ կամ Աճէմկոց Պլէնկէն ուղղակի ճամբայ չկար բնաւ: Բայց սաոր ալ ճառը գան մեր յաղթականները: Հանեցին գերմար հրեաններին բանալիներն ու անիւները, եւ զայն՝ հակառակ իր լոին բողոքներուն՝ փառաւորապէս պլորեցին դէպի Մազիքան Տէրէ (կամուրջը), եւ յետոյ հոնկէ ալ սեփական զօրէջներով փոխադրեցին Հաճըն: Այս հրեաներն սքանչելի խմորէ մը չինուած էր, եւ այնքան հլու էր իր նոր ակերներուն որ, չատ գոհ եղաւ, երբ՝ անոնց բնդհ. հուռռաններուն մէջ հաստատուեցաւ Շերրըմխանց կարապետին տան մօտերքը: Բայց՝ չի մոռնանք որ՝ Գրաչոտ կոզմը՝ այս աւարի սիրոյն գոհ գնաց Պապան Սօֆեանը եւ ուրիշներ:

Թնդանօթին համար չատով ճարուեցաւ թնդանօթաձիգներ եւ անոնց պետ կարգուեցաւ՝ Թրք. նախկին թընդանօթաձիգ ենթասպայ՝ Պետրոս Թէրզեան եւ օգնական Սեդրաք Ուզունեան, որ բարի կ'ըլլար ռումբի կարկուտ տեղացնելու ամէն ուղղութեամբ, եւ որոնց չնորհիւ քանի մը ժամ անդինները քշուեցան Քրքական ուժերը սարսափահար:

Երբ այսպէս՝ թնդանօթի յաղթանակը իր լրման հասաւ, բնդհ. հրամանատարը՝ հակառակ իր ցաւագին վճակին՝ իր մօտ կանչեց այս վիպլուն յաղթութեան զեկավարները եւ պանոնք չնորհաւորեց այս մեծ յաջողութեան համար, յետոյ մէկիկ մէկիկ ողջագուրեց պանոնք՝ հազիւ կարենալով չակուիլ իր անկողնին մէջ, ապա՝ հպարտօրէն նայելով ռազմիկներուն նոր քաջալերականներ ուղղեց անոնց, եւ ուղարկեց իրենց պիրքերուն գլուխը:

(*) Գրաւուած փամփուշտին թանակը կը հասնէր 120·000ի, տասնեակներով տակառ վառօդ հետքն, հետքն:

Կ'անցնի ամիս մը եւ Հաճընցին կը դիմէ աչունէն ձմեռ...:

ՃԻՄ ԶԱՆԳԱԼԵԱՆ

Հայկ. Լէգէոնի գինուորականներէն եւ Հաճնոյ օգն. համար Սիս հասնող Ա. Արշաւախումբի պատուիրէն է, որ Հաճրն երբ-որ ըսպիերոդներէն մին եղաւ:

Դուրսէն Արշաւախումբը չի գար: Հաճնոյ վերեւը կապարէ ճնշող երկինք մը, չորս կողմ կրա՛կ, աւե՛ր եւ չքմայ: Հազարաւոր բերաններ ուտել կ'ուզեն, որպէսզի ձեռքերնին կարողանայ աշխատիլ կռուելու...: Գրաւուած ուռճահանկնները անոպատելի չեն...: Հետեւաբար բնակչութիւնն եւ գինուոր՝ կրկին կը մտանեն սովի վտանգին, որմէն ահռելագնեց սերտալի կանչը — Ի՞նչ ընել... զարձեալ ռազմիկը, ան պիտի հոգայ ամէն ինչ՝ եւ հաց, եւ կեանք, եւ պատիւ... յաղթական ժամերը սպառած են...:

Դուրսը մարդ պէտք է գրկել, նախ՝ հետապօտել, կացութիւնը քննել, եւ յետոյ նոր ծրագիր գծել ու գործել: Այն ատեն ահա, երկու թեւերու վրայ սուրհանդակներ կը հասնին, մին՝ ճաֆէրը, (Կարապետ Փանըգլեան) իր երկու գինակիցներով, մէսը՝ Տիգրան Զօլագեան, Սարգիս Սաչեան:

Ճաֆէրին բախտը կը ժպտի սակայն, կը կալանաւորէ թուրք սուրհանդակ մը, որ Բուձլու կը տանէր խիստ կարեւոր թուղթեր եւ հրամաններ: Կը պարզուի որ Բուձլու զարձեր էր բանակատեղի... թուրքը մանրակրկիտ տեղեկութիւններ կուտայ ճաֆէրին, (որ դիտէ թուրք մը խօսեցնելու կերպը) եւ երբ տեղեկութիւնները կը վերջանան, ճաֆէր ալ վերջ կուտայ սուրհանդակի կեանքին:

Ահա կը պատահէր Քէօթիւնի եւ Բանլրեխ կողմերը:

Երեք գինակիցները ձեռք բերուած արդիւնքէն գոհ՝ խոհն կը վերադառնան Հաճըն եւ զրաւուածները կը յանձնեն ընդհ. հրամանատարութեան: կացութեանն իրազեկ ըլլալէ յետոյ՝ խոհն կարեւոր խորհրդակցութիւն մը կը դումարէ սպայակոյտին հետ, ուր Արամ կայծակէն եկած ամէնէն յանդուգն առաջարկը կ'ընդունուի: Ընդհ. պետը՝ այդ առաջարկին մէջ, ձախողելու պարագային՝ փճացումի մեծ վտանգ մը կը նախատեսէր, հետեւաբար՝ փորձ ռազմիկներու կարծիքին դիմեց. Բննիկեան մէկն էր անոնցմէ որոնց խորհուրդ հարցուեցաւ, կայծակ նշանակալից խիստ նայուածք մը ուղղեց(*) անոր, ըսել ուզելով. «Զգո՛յշ,

(*) Ա. կայծակին այդ հոգին ու նայուածքը եւ իր հակառակորդը լռեցնելու բռնատիրական միջոցը, որ սկիզբէն մինչեւ վերջը տիրական մնաց իր մօտ եւ յաճախ գինքը մղեց դաւերու եւ եղբայրասպանութեանց՝ Հաճընի մէջ, նահանջի ատեն, եւ Ատանա, Իզմիր, Յունաստան, ուր իր պլլուսերած կեանքին վերջ տրուեցաւ իր զոհերէն մէկուն վրէժխնդիր բռուան կողմէ:

եթէ նպաստաւոր չարտայայտուիս...», Բեներիկեան հասկըցաւ այդ նայուածքին իմաստը եւ հրամանատարին առջեւ հառաչանք մը՝ հնարաւոր էր կայծակի բլանին իրագործումը...:

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՐՈՒԱԾՈՂԸ ՄԻՇՏ ԿՐՆԱՅ ՇԱՀԻԼ

Ի՞նչ էր բլանը:

Կայծակ եւ իր յանդուգն ապառները որոշած էին կանխել Բումբուլ հաւաքուած թուրքերուն յարձակումը, անոնց միջոց չի տուած իրենք ըլլան նախայարձակ, իյնան անոնց վրայ եւ Հաճնոյ վրայ անոնք ապտա չբերած՝ ջախջախել զանոնք իրենց օճախին մէջ:

Ընդհ. հրամանատարը՝ որ օժտուած էր կեանքերու պատասխանատուութեան դիտակցութեամբը, խիստ դժուարաւ արձակեց իր հրամանը, խղճելով ու կրկին խղճելով որ՝ չարժին դիմաչ եւ արագ, պատարինուքեամբ եւ հառաւատամտութեամբ:

Այսպէսով կայծակին բազմանքը ընդունուած էր:

Հետեւաբար խօսքէն դարձի անցնելով՝ ան պատրաստեց 480 հոգինոց արշաւախումբ մը. նայն ատն դիչերն իսկ՝ անոնք օգտուելով իրենց քնդանօթի չնարհիւ մաքրուած ճամբաներէն, դուրս եկան Ձէյտիկէն ու իջան Զաթախ, յետոյ Գուրուճան, հոս ցերեկը անցնելով խումբը կը բաժնուի հետեւեալ կերպու:

Արշաւախումբէն 150 հոգի կայծակը կ'առնէ եւ կը գչէ Բումբուլի վրան:

Ճաֆէլը եւ Աւետաւր Աշչեանը հրամանատար ունենալով կեսարացի կիրակոս էֆ. հարիւրապետ՝ յինեակով մը կը բանան նալ Թաչի, Ղոսի գիւղը, հանկէ գչել բերելու

համար ոչխար եւ կենդանի, սովահար քաղաքին համար(*):

Կամաւոր Աբշակին կը վիճակի Եիւճէ Օլուխը:

Զանիկլ Զամուչը պիտի անցնէր Կէօգչիմ գիւղը:

Ղասապ Հաճին պիտի հսկէր Ղարաամբանի ճամբան, եւ պիտի աւարէր Ջապագքը:

Թօսուն Աբրահամը՝ պիտի բռնէր Պտրիկ լեռը:

Յիսունոց խումբ մըն ալ՝ Քէօր Օղլուի կէօղ Թչփէն պիտի բռնէր:

Առանցմէ՝ կայծակը, Շանթաճճունց Զանիկլը եւ մրրկայոյզ Ղասապ Հաճին, յանկարծակի զրոհներով պիտի մանէին իրենց համար որոշուած դիւղերը, եւ պիտի աւարէին ինչ որ գտնէին, սովահար մարտիկներուն ու քաղաքին համար պիտանի:

Իսկ միւս խումբերը՝ թառելով բարձրոյթներու վրայ եւ անոնցմէ կարելով պիտի պաշտպանէին միւս երեք խումբերուն չարժումները:

Արագ գնացքով՝ խումբերը կը հասնին իրենց դիրքերը: Իսկ կայծակ եւ Զանիկլ ալ կը հասնին Բումբուլի ամէնէն

(*) Այս աւարները շնորհիւ՝ Յովնան Գըրպըչըգեանի եւ Նազարէթ Սաչեանի կը փոխադրեն Եդեսիա: Այս կտրիճներուն անձնական բաջութիւնը՝ հիացումի առարկայ դարձած է: Հաճնոյ մղած բազմաթիւ կռիւներուն մէջ՝ անոնք իրենց արժանաւոր տեղ մը ունին իրենց բաջութեամբ:

Մեր յուշերը թերի պիտի ըլլայ, եթէ մասնաւոր կերպով չյիշեցնենք թէ, երբ արշաւախումբը այս դժնդակ ձեռնարկին անձնատուր կ'ըլլար մէն մի գիւղաւր ճամբայ չելած՝ լոկ իբրեւ ուտելիք՝ 100 կրաւնոց ջորիի միսի կտոր մը՝ փայտ դարձած շերտ մը հաց միայն կրնար հետը առնել, ուրիշ ոչինչ, եւ մարմնովին տկար, սոված, երերուն եւ յոգնած դիւցազներուն այս խումբը՝ ճամբայ, ան՛վ եւ վտա՛նգ ճառագելով՝ պիտի դիմէր անթերի բանակատեղիի մը վրայ, եւ՝ ջախջախելու ցնցող հաւատով ալ տոգորուն:

բարձր Թէփէի Տէլիճ լեռը, եւ հոն կը բանակին ծուարուն։ Առաջ գիրկ է, հարկադրական հանգիստը կ'ընէ զօրքը։ բայց Զանիէլի պլխաւորութեամբ վեց կարճ հետապօտիչ կ'ուղարկուի՝ լեռն ի վար, դիրքին մէկ ու կէս ժամ հեռու վայրէջքին մօտ գտնուող Բումլուի ճանապարհը, որպէսզի անցորդներէն լուրեր քաղուին։ Ասոնք՝ ճամբուն եղերքը, անտառուտքին մէջ պառկած կ'առնէ։ Սանթուր Բննիկեան, Համբարձում Զուլֆեանն, Ցոմհաննէս Մաչեան կ'ակսին կատակաբանութեան, իսկ Զանիէլ՝ օրերէ ի վեր քնատ եւ յոգնած՝ պահ մը քնանալու համար կ'իյնայ մայրիի մը տակ։

Համբարձում՝ ի բնէ խրոխտ եւ զուարթ նկարագրի տէր՝ կը մոգոյի մայրիի մը վրան, հանելով գինք ու զօտին իր վերեւէն, եւ հոն ճիւղերու վրայ կը թաւալ, ձեռին հետապատակը պատրաստ։

Սանթուր՝ ընկերք ունէր լաւ բան մը չունենալով՝ վրէն իր հանաքները կը գրկէ վեր։

— Համբարձում, իրաւ որ լաւ տեղ դասր... ասիթեւած տանձուկնի պէս կ'երեւաս կոր աչքերուս, իրաւ որ կեսմուրի խելքիդ մեռնիմ... Չկրկն հիմա կուգայ, մենք կը խոնք... իսկ դո՞ւն՝ դղումի պէս հոն կը մնաս, ճիշդ ալսաեղէն դեղակ մը եւ դուն հասած տանձի պէս վար կ'իյնաս...։

Բայց Համբարձում կը պատասխանէ՞ անոր, անիկա միայն իր ընկերքը գիտէ։ — Թող Սանթուրին բերանը տրրտրտայ... հաւերը երբեմն ալրորի ձայն հանել կը փորձեն, բայց...։

— Սանթուր, հաւէդ ո՞վ կը թնդէ կոր որ՝ առջեւէդ կը ճչաս կոր...

Համբարձում գլուխը կը դարձնէ եւ աչքերը Բումլուի ճամբան կը սեւեռէ։ Պահ մը հետապնդում կը թննէ չորս կողմը եւ յետոյ կ'ակսի երգել սասլիկեանի մը պատերազմական։—

Աշաղրտան կէլիյօր եուսուփ փաշա,
Գարշըսընտա տուրան մէրտ օլուր.
Հավաս կիւվէս եափտրրտրդըմ գօնագլար,
Գօրգարըմ կեավուրլարա եուրտ օլուր...

Երգողը սակայն երբեք չի մեզանչեր իր հետաքրքրի դէմին։ Ան երգի քառեակը լրանալուն պէս՝ ան կրկին ձեռք կ'առնէ հետագիծը եւ կ'ուղղէ Բումլուէն դէպի ասդին երկարող ճանապարհը։

— Տղաք, կ'ըսէ ընկերներուն, բաներ մը կը տեսնեմ կոր հա, սկրկմ-մկրկմ, կենդանիներ, բայց դեռ չատ յստակ չեն... հէյ կեցէք, հա ձեզի լուր կուտամ։

Ու նորէն կ'սկսի.

Եիկիր, նէ սէօյլերսէմ կէլ իշիդ պէնի,
Կէլ կէչ չօղալրմատան ինսան մէզարի...
Գան տըր հէյաֆ էտէր հէմ սէնի, պէնի,
Աբէշ գուրշունումվա վուրուրում սէնի...

Եիկիր, մէզարիտրան տօյա՞ր մը գանտան,
Ալանկար արսլանը՝ եըրթա՞ր մը նանտան...
Եիկիր վազ կէչէրմի՞ փարլազ շանըմտան,
Կէլ կիր եիկիր, կէլ կիր, էօմրիւն շէն գալսըն։

Համբարձում կը ձգէ երգելը եւ դարձեալ ձեռք կ'առնէ դիտակը, այս անգամ որոշակի կը տեսնէ Բումլուէն եկող երեք հոգի թուրք, էշերով եւ խազողի պարապ սկրկիններով։

Իսկոյն վար կ'իջնէ ծառէն, կը կապէ զօտին ու գէնը, եւ ապտց պատրաստ եղէր կ'ըսէ։ Աչքն ոչ գէնքերը կը չտեսնէ եւ կը պատրաստուի օրհները ընդունելու...։

Դատապարտեալները քիչ յետոյ առջեւն են խումբին։

— Հոս եկէք աղբուտներ, կը ձայնէ Համբարձում առնոց առջեւը անկուելով, ո՞ւր կ'երթաք։

— Ձէօհմիւրլիւ։

Որսերը կը բազկանային կնոջմէ մը, այր մարդէ մը եւ տղայէ մը: Կինը՝ կարծելով որ Թուրք չէիմնեբու առջեւը կը գտնուի, ամբողջ ամուսինը եւ հրեղով, առաջ կ'անցնի:

— Աման, դարաստլար, ի՞նչ կը հրամայէք մեղի: Մենք Թուրք օղու Թուրք ենք:

ՋԱՆԻԼ ՆԱԽ ԿՐ ՀԱՄԿՆԱՅ ՌՈՒՄԼԻՒ ՈՒԺԸ

Այն առեն տղայ մը կ'երթայ կ'արթնցնէ խմբապետ Ջանիկը, որ պահ մը յետոյ՝ Թուրք պինուորականի մը խոտ, այլ մաշկեայ ձեւերով կ'ընդունի զանոնք եւ կ'ողջունէ:

Ակռամբ գետնամած կ'առնուի:

Կինը կը պատասխանէ:

— Ռումլուէն կուգանք, պէյ էֆէնտի:

— Ո՞րեղացի էք:

— Ձէօհմիւրցի:

— Էէ՛ք ալէա, ուրեմն կեռմուր Հաճընի մօտերէն էք. խօսեցէք նայինք, ի՞նչ լուր ունիք այդ կեռմուրներէն. կը լսենք որ այդ ազգն կեռմուրները նորէն իրենց պլիէն վեր... ք...քեր կերեր են... մեր թնդանօթները գրաւեր են, զօրքերը ջարդեր են, տահա տահա ինչե՛ր, ինչե՛ր...: Հը՞, մերիկ մարդ չկա՞ր մեր չան պէս լեցուն իմմէթի միւսլիմաններէն, հը՞, լաքին ես գիտեմ այդ լանէթ օլասը Թուրքերուն բնաւթիւներ, եազմաճը, բոլորը եազմաճը այդ... Թէօպէ սթամպուլլահ... Թէօպէ սթամպուլլահ...:

Կինը այն ժամանակ իրաւունք տալով պէյի խօսքերուն, կը համարձակի հարցնել Թէ՝ որեղի՞ էէ՛ֆէնտիէն էք:

— Հը, ե՞ս... ես Ջափան Օղլուներէն, Եօզղատէն եմ, Ջափար Օղլու Օրհան պէյն եմ... 400 էֆէնտիով եկած եմ Հաճընի վրայ քալելու համար, մէկ օրուան մէջ՝ Հաճընի տեղը սոխ պիտի անկեմ... մինչեւ հոս ճամբան պիտէի, բնաւ պիւղերու չի հանդիպեցայ, բայց ասկէ անդին պիտի հանդիպիմ, միտք ունիմ սա անդին երեւցող դիւղը երթալու եւ ուտելիք ճարելու:

— Ռումլո՞ւ:

— Ռումլո՞ւ է այդ պիւղին անունը:

— Ա՛յո, պէյ էֆէնտիմիդ:

— Է՛, բակ նայինք, կնիկ ապլա, ո՞վ է այնտեղի մեր հրամանատարը, ո՞վ կայ հոն, որչա՞փ զօրք ունին, ո՞ր չափը ձիաւոր, կրնա՞ն կեռմուրներու հակէն գալ...:

Միամիտ պիւղացիները ամենայն սիրով կը պատմեն տեղն ի տեղօք իրենց պիտացածները:

Ջանիկլի խմբակը հիմա հասկցած էր թէ՝ 700 ձիաւոր էֆէնտիներ եկած են Կէօքսիւնի կողմերէն, եւ հետեւակ զօրքեր՝ այլ եւ այլ կողմերէ, եւ անոնց բոլորին Թիւը կը հասնի մօտ երկու հազարի, եւ գետ՝ կ'ապասեն այսօր 200 պինուոր եւս՝ բնդհ. Զօրավար Տօղան Պէյին հետ եւեր. եւեր:

Ջանիկլ չի մոռնար նաեւ հարցնել.

— Մենք հոն 400 էֆէնտիի համար ուտելիք կրնա՞նք գտնել...

— Ուտելի՞ք... որչափ որ կ'ուզէք, պէյ էֆէնտի, Ռումլուն լեցուն է ոչխարի հօտերով, հարիւրաւոր տոպրակ ալիւրներով, ցորենով, գարիով, բրինձով լեփ լեցուն:

Ալ ուրիչ բան պէտք չէր սիյասիով ամէն ինչ քաշող խարամանկ խմբապետին:

Անիկա այն առեն տոքի կ'ելլէ, կը խօտացնէ ակնարկը եւ չաչեցնելով ձեռքի խարազանը, կը բանայ իր կուրծքը ու ցոյց տալով հոն չորացող հայկական նշանները՝ ծանր ծանր կ'արտասանէ.

— Աքրաւոներ, հոս նայեցէք, հոս, ես ոչ Թէ ձեր պէտացած Թուրք էֆէնտիներէն եմ, այլ հայ Ֆէտայի, հայ... հասկցա՞ք, եւ հիմա եկած եմ ձեզի մաֆ ընելու:

— Մաթրեցէ՛ք ասոնք, չուտ:

Հրամանը չի կրկնուիր։ Անոնք՝ խեղճ որսերը կը քաշեն անտառին մէջ եւ կը մաքրեն...»։ Մէկուն վրայէն 4 հատ լաւաչ հացեր կը պահուին, դուս սովահար ռազմիկներըը կը բաժնուին, իսկ էշերէն մէկուն վրայ պահուած պարին ալ մաս մը թաշկինակի մը մէջ լեցնելով, ուսերու համար հեռերին կ'առնեն եւ ճամբայ կ'ելլեն դէպի կայծակի կայանը։

ՋԱՆԻԷԼԻՆ ՆՈՐ ԽՈՐԱՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆԸ

Ցիր անտառաւարչն վերիւրը դժուար կ'ըլլայ թէեւ, բայց աւելի դժուար մտածումի մէջ էր Զանիէլ...Անոր միակ մտահոգութիւնը Բուժլուի ուժերը մեր արշաւախումբի արդոյ պակաս ցուցնելն էր, որպէսզի անոնց մէջ յուսալքում չի ապրէր։ Հեռւաւորապէս դարձաւ վեցեակին եւ ըսաւ.

— Տղա՛ք, չըլլայ որ Բուժլուի ուժին ճիշդ թիւը ըսէք հոն, պակաս եւ անկարեւոր բան մըն է պիտի ըսէք, հասկցա՞ք։

Քանի մը ժամ յետոյ՝ երբ վերջապէս կը հասնին կայծակին մօտ, ան կը պառկէր, բայց ընդոնա ուրբի ելաւ եւ հարցուց.

— Ի՞նչ լուր, Զանիէլ։

— Աբամ, տղաս, կը պատասխանէ Զանիէլ, կ'երեւայ թէ այս անգամ հատ պիտի ելլէ... փորդ։

Բայց նկատելով անոր դէմքին ծայրահեղ անձկութիւնը կը խնդայ եւ կ'աւելցնէ.

— Ծօ, հէչ է եղեր, պրէ հէրիֆ, հէչ... մենք ալ մեծ ուժեր կան կը կարծէինք Բուժլուի մէջ, եղածը–չեղածը 400ի չափ չէրթէր առաւ փախաւներ են եղեր, զօրավարներն ալ՝ Տօղան անունով աւազակ մը։

— Պա՛հ, կը բացագանչէ կայծակ, ապատ ու լայն

չունչ մը առնելով, եթէ այդչափ է, մեր տղաքը կը լափեն, կը կլլեն գանոնք, ուրի՞չ...

— Ահա այդչափ, ընկեր, թերեւս նոր գալիք ալ ունենան այսօր, 200ի չափ բիւրակ (հեռեւակ)։

— Այդ ալ հոգ չէ, մեր տղաքը գանոնք ալ հախլամիչ կ'ընեն։

Այդ պահուն, կայծակի տղաքը՝ միւս կողմը հաւաքուած Զանիէլի հետաքրքիր տղոց դլուխը՝ հարցաքննութեան մը սկսեր էին. Ի՞նչ կայ, որքա՞ն զօրք կայ, ի՞նչ բերիք եւայլն։

Համբարձում տեսնելով ասիկա՝ անհամբեր գոռաց.

— Ուշան, խապարին ալ դլուխ հոգեմ, ձեր ալ, ի՞նչ կը հարցնէք... պինիճին սաղը սօլը կ'ըլլա՞յ մի... պոլտէն նետողը թող գայ, չի նետողը՝ ճչէչննէմ թող ըլլայ, համբան բաց է... «Թուրքերը ուժ չունին կ'ըսենք կոր ձեպի, իշխէ մեր քաղած լուրը աս է, քանի մը հատ չէրքէզ կայ, պաշտա հօդ, յանկի՞ք...։ Հեռւաւորապէս, մենք եկած ենք հոս եւ Բուժլուն պիտի գրաւենք, որպէսզի սա մեր փորերը կշտացնենք... Զաչխատողին հաց չկայ... հէմ պիտի կըռւինք, հէմ մեր Հայրն հաց պիտի տանինք, հասկցա՞ք...։

Բեռաններըը կը լուեն եւ ամէն ոք կը պատրաստուի յարձակումի առաջին հրամանին։

Անպարտելին՝ Զանիէլ՝ ըստ որչեալ յատակագծին, արագօրէն կը դիմէ դէպի հեօդլիմ, այդ գիւղը աւարելու համար, (Ճաֆէլըր եւ Աատուրը՝ Ղոռի գիւղը՝ անոր հաշիւը տեսնելու համար, իսկ Ղասապ Հայրն՝ Ջաղացքը, Արշակ Ալճէմեան՝ Օպրուխի լեռը, Հայր Ճէրէճեան Անպարտ Տէրէսի՝ Սըրթաշէն, իսկ ամէնէն վերջ կայծակ վար կը տանի լեռնէն՝ Բուժլուի վրայ։

Ցանդուցն խումբը կէս գիշերէն յետոյ կը մօտենայ գիւղին եւ եղերքին մօտ կանգ կ'առնէ, այս խումբին հետ էր պատուական յիւսնապետ՝ Յովսէփ Բէճէպեան, (որ անդադար կը կրկնէր. «կը բաւէ որ մէյ մը կուշտ փորով բան

մը ուտեմ, յետոյ գարնուիմ ալ հոգս չէ»)։ Վարդան ձկրչճեանն(*) որուն թեւը գոհ դնաց այդ կռուին մէջ, եւ երբ կը կախուէր կտրուկ կոտրուկ, կայծակ քաշեց պաչոյնը, մէկ զարկաւ թոցուց թեւը՝ ըսելով. «Ասանկ բեւ կրնէ աւելի՝ կտրել նետել ալ աւելի լա՛ւ է, բնկեր···»։

Յարձակումը չ'սկսած՝ արագ եւ ուրախ լուրեր կը հասնէին նախ Զանիկ Զամուչէն, որ աւետհանդակ մը կը փութացնէր կայծակին։

«Պ· Արամ, կէօզէլլիմի գործը լրացուցի, հաշիւը մասամբուր է, 150 գրուխ մացու խոշոր ականուն եւ բանի մը հարիւր ոչխար, ինչպէս նաեւ 30 կառքերով պաշարեղէն Հաճըն առաքեցի, հոս կ'սպասեմ հրահանգներուն»։

Կայծակ՝ խանդավառ, փոխադարձաբար հրաման կ'բնէ Թէ՝ այժմ իր խումբը Թող հանէ Ֆիրազ լերան բարձրոյթը։ Զանիկ բան հրամանէ արագօրէն կը բարձրանայ Ֆիրազ լերան վրան։

Երկրորդ աւետհանդակ մը՝ Դատապ Հաճիին կոմսէն, որու լուրերը հպարտ բարեւով մը կը անկուի կայծակին առջեւ։

— *Ուրա՞խ է, ազօ։*

— *Դարա օսոգիլ, հյոմօնոսօյ։*

— *Պատմէ։*

— *Հաճին կը մանէ Ֆախտըքը, կը դանէ հոն 30 Թուրք պինուար, որ ալիւր կ'տպային Բումլուի բանակին համար։ Հոն Հաճին բնդրինքը Թրք· ոսպայ ձեւացնելով եւ այնտեղի պինուարները դատալիքներ նկատելով, դանոնք մէկիկ մէկիկ առնէն գուրս կը հանէ, ուր դարան առած ազաքը՝ նոյն կարգով կը մաքրեն գանոնք։ Հոն իմչբան որ ապրանք կար, ցորեն, ալիւր եւ մեբձաւոր վայրերը ոչխար եւ տաւար կը գրաւուին եւ համբայ կը հանուին դէպի Հաճըն։*

(*) Այժմ այս ռազմիկը կ'տպրի Աբէճի։

Նոյն լրաբերով Հաճիին ալ կը հրահանգուի չուել եւ բանել Դարատարանի Ճայլը Զամ լեռը։

Ճամբը չուտով կը մեկնի հոն։

ԲՈՒՄԼՈՒՅԻ ՊԱՏՈՒՀԱՍՈՒՄԸ ՈՒ ՀԱՏՈՒՅՈՒՄԸ

Բումլուի յարձակումը եղական եւ մեծ եղաւ իր չափ-չափիչ յաղթանակովը, առաջին անգամ Յովհաննէս Զամաթիեանն եղաւ որ հոն մաս յանդգնօրէն··· Այս երիտասարդը արդէն բնիկ Բումլուցի, տեղւոյն նախորդ Քեահիա Ճաչերին ազան էր։ Վրէժխնդրութեամբ լեցուն էր իր սիրտը։ Հետեւաբար, երբ խումբը եղերեց գիւղը, անիկա անարգել ներս մտաւ, պօմպաներով պինուած ու գաղտագողի բարձրացաւ Հիւսէին Քեահիային տան կտուրը եւ պատչերայի խաւարին մէջ ահազանգեց·

— *Հէ՛յ, Հիւսէին Քեահիա, Աստուած գիտէ այրած սրտերը··· ահա վրէժը իջաւ քու գլուխդ վրայ···։*

Այնուհետեւ արձակեց գոռ ռումբերը։ Անկա նշանն էր յարձակումի։ Հիւսէին Քեահիային տունը խոհոյն պատչերացաւ Թանձրածուխ հրդեհի բոցերով, որոնց մէջէն մարդկային հեծեծանքներ կը բարձրանային, բայց ով կը լսէր զանոնք···։ Տուն ետրդին տունը կ'տեսնէր, գիւղ հրդեհողին՝ գիւղը կը հրդեհուի, ընդդէմ՝ գանազան···։ Յարձակումին յաջորդող ժամերը՝ աննկարագրելի կատարածի տեսարան մը կը պարզէին, եւ եթէ գերեզ ըլլար, պատմարդկային սիրտ սարսափէն պիտի մարէր··· յարձակողները կարճես քաւասուն անգամ կատաղած վայրենիներ ըլլային, անխնայ կը կոտորէին եւ կը հրդեհէին, կը փլչէին եւ կ'տարաչէին։ 700 ձիաւոր չէրքէզ բանակը՝ քանի մը ժամ յետոյ կամ լափուած, կամ ջարդուած եւ կամ փախած էր։ Համբաւաւոր բնդհ· Զօրավար՝ Տօզան Պէյ՝ ոտքէն վիրա-

տրուած՝ հագիւ կրցեր էր փախիլ՝ առանց կօշիկը կարենալ հագնելու, առանց վէրքը կապել կարենալու:

Դիւղը կը պարզէր խուճապի, հնձուածքի, զարհուրանքի կատարեալ համապատկեր մը: Ջարդուողներու ապերախտ հառաչքը, կիներու եւ մանուկներու արտասմլիկ վայրը, սպաննուող ձիերու հոգեմարքեան խրխինջը, հրդեհներու չարաչուք բոցը, հօտերուն համարեայն մսխումը, իրարու մէացած՝ կարծես ահաւոր անէծք մը կը կարդային այն եղեռնագործներու դէմուն, որ մարդը՝ մարդուն, աչխատաւորը՝ աչխատաւորին, գեղջուկը՝ գեղջուկին ջարդել, սրտրել, աւերել կուտային...:

Ու ապմոթոր հուռռա՜ները կը դոռային, դէնք, դաչոյն, ռումբ կը չարժէին անդուլ, մորթոտուող հազարը՝ կը կոպկոպար, ապիքը դուրս թափած էակը դեռ չնո՛րհ, կ'ապրեակը, եւ չարաչուք բոցերուն ընդմէջէն կարծես՝ աստեղծութեան հեղնական ոգին կը քրքջար. «Եղրայրնե՛ր են, եւ իրենց եղբայրը կը ջարդեն, հա՛, հա՛, հա՛...»:

Եւ սակայն վայրենական բնազդը կ'իչխէր իր բռնութեամբ. ռունկերը՝ արեան հոտէն եւ վատոդէն, աւերական վիհերու չափ կը լայննան, կ'ուռենան, կը խորտնկնան եւ անոր խելառ խորոչին մէջ՝ մարդ արարածը կը թաղէ իր բոլոր արժանիքը, իր բոլոր ընկերային պարտքերը, դեռակրական բոլոր առաւելութիւր սրտին, ուղեղին, որովհետեւ՝ ուրիշն է դինք դինէր, ուրիշն է դինք դրկեր, ուրիշն է՝ որ իր դիմացինը դարձուցեր է կայէն եւ թշնամի... ու այդ ուրիշը, այդ հետուէն կեցող անծանօթը, բուն դահիճը, եղբայրասպանութեան չարաչուք «մեհ»ը, հոն չէ, հոն չի տեսնուիր...:

Եւ խելապատած ամբոխը, ուրիշի գոհ այդ հէգ առքուկը՝ հերոսներու վերածուած՝ ահա դիրար կ'ուտեն... Աչխատանքի տեղ՝ աւերը ահարկու, երկին տեղ՝ ռումբին եւ գնդակին վժժոցը, եղբայրութեան մշտականաչ զրոյթին տեղ՝ թշնամութեան փճացնող անդունդներ...:

Ու ռումբը կը պայթի, ու huռռա՛ կը ձայնէ, գիւղը, դիւղը կ'աւերի եւ բակաքը՝ անդին, իր սեւ դիմակին տակ իր չահուն մանաժը՝ առանց արեան չառայլովը կը ներկէ:

Ջարկէք, տկերք, հերոսաբար զարկէք... գեղջուկի գլխին, դիւղացիի՝ հիւղակին, լաչակուած ապլաին, ու ծծկեր Ահմէտին, զարկէք... Դուք չունիք յանցանք, դուրս ոճիրներուն հսկայ բեռը՝ այն ուրիշին ուսերուն կ'իյնայ... Դուք անպարտ էք... զարկէք դիւղին, զարկէք դիւղացիին, մինչեւ որ քար քարի վրայ չի մնայ, մինչեւ արտաւար եւ այգեպան, լուծ ու լծկան, սերմ ու սերմնացան կորչին կորչին... եւ յանուն ուրիշին՝ աւերակոյտերուն վրայ նոգկալի դրօչակները պարզուին...

Ջարկէք, անոնք ալ արդէն ձեզ կը զարնեն: Անոնց ալ արդէն՝ ձեզ զարնել կուտան... բարեկամներու, կամակատար հերոսներու ինքնասպան նուագուրդն է այս, քիչցուցէք, արժէքները եւ արժանիքները աւերութեան հնոցներուն մէջ սպառեցէք... լափեցէք, կլանեցէք, յագեցէք, դի աստուածային Նաբոլէոնն է որ ձեզ կը հրամայէ, ծիրանեփայլ Հռոմի Ներոնն է որ ձեզ կը վարէ, նիհիլապաչա զարուն Մադոքը...:

Ջարկէք...

Ու դիւղը թող անչնչանայ ձեր զարչապարին ճղմանքան անդթին տակ... զարկէք, փչրեցէք, մոխրացուցէք, աւերեցէք...: Աւերեցէք, որովհետեւ ձեզի պէտք է ուտելիք եւ մխ, ցաւում եւ արիւն... Չէ՞ որ մէկուն չահը՝ միւսին վնասն է, եւ մէկուն կեանքը՝ միւսին մահը, դուք անպարտ էք... հերկի արտասւոր չկայ ձեզ համար, հետեւաբար՝ դուք պիտի խլէք... զարկէք որ կարողանաք ազատ ապրիլ:

Եւ իսկապէս զարկին անոնք, հարուածներուն էն ծանրը, էն մահացուն իջաւ տարաբաղդ դիւղի գլխին:

Եւ՝ չգիտեմ որչափ տեւեց այս ջարդոյթը: Սակայն, երբ ննջեցեալ դիւղին վրայ արեւածագը արձակեց իր եղերական առաւօտը, մարդկային սրտի մը համար յուզիչ էր

անոր պարզած անասրանը: Դիակներուն եւ վիրաւորներուն ընդմէջէն, կառներուն եւ պատուհաններուն վրայ՝ ամէն տեղ՝ ճերմակ դրօշակներու, ճերմակ լաթէ մեծ ու փոքր դրօշներու անհամար անառատ... պարտուելով աչքերը մոռցողներու եւ վերապրողներու՝ կարծես արանքներէն եւ կառներէն երկարած՝ կեանքին չնորհը, մարդկային փըրկարար գութը կ'ափերակէին...:

Անճնառատութիւն...

Թէսլիմիդ, թէսլիմիդ... ըզդմըզդ, ճանըմըզ՝ թէսլիմիդ...

Ակռաէն վրկաւածներու ապագան էր այս, եւ մարդկային սրաերէն ո՞ր մէկը կրնար մերժել... բայց եղան, որ քար ու ապր դարձան, հակամարդկային դարձած վրէժր՝ անոնց մարդկային արժանիքր՝ ցեխերուն ու պիրաերուն վրայ՝ թ ուրք եղրօր արեան մէջ մոհացուց...

Ու դառնառանեան օր էր կարծես:

Հոգեբանական եւ բնկերային խիստ քննադատութեանց այդ օրր՝ ջարդարարներր եւ ջարդուողներր իրենց դերերը խիստ լաւ կատարեցին...:

Կայծակ՝ հնանալի կորովով մր, իրապէս արթնամիտ ոգւյմր պէս կր վարէր խումբերր, նախ ինքր տալով անհնահանջ յանդգնութեանց եւ վայրագութեանց օրինակը:

Արեւր երր ծագեցաւ, պիչերուայ արիւնոտ ապխտին արդիւնքր երեւցաւ սրոշակի: Գիւղը գրեթէ կատորուած, վիրաւորուած, փախած կամ անճնառուր էր եղած: Մեծ յաջողութեամբ գործեր էր բարիաներու բպուկը: Հայոց ձեռքը կր մնային 450 ձիեր, 2500 գլուխ կենդանիներ, մեծաքանակ ցորեն, գարի, ալիւր, օճառ, ապ, ռազմամթերք, ամէն իներ, ինչ որ մթերուած էր հան գործի եւ բնակչութեան համար...:

Այդ օրերուն Մեպա-ը վերջնապես չարաթ մր մնացած էր:

***

Երեք օր չարունակ պատերազմական աւարը կրուեցաւ Հաճրն, որ անգամ մը եւս՝ պահ մը ապատուեցաւ սոսկ մղձաւանջէն եւ չեթէական ճնշումէն...:

Աւարին ապատ անցքը կր պաշտպաներ կամաւոր Արշակ, որ իր ընդհարումով մր՝ վախուսած մատնած էր Օգլուխի սուսար չեթէները:

ԿԱՅԾԱԿ՝ ԳԵԹ ԱՅՍ ԱՆԳԱՄ Կ'ԱՆՍԱՅ...

Բամլուի ջախջախիչ յաղթութիւնը՝ կայծակր խանդավառած էր, հետեւարար այդ խոլ խանդին ազդեցութեան տակ՝ կ'ուզէր աւելի հետեւները մղել գործը, մխրճել, սուզիլ եւ պանալ մինչեւ Կեսարիա, մինչեւ Գօնիա: Զէ՞ որ ախորժակը ուտելով կը բացուի...:

Ճէպէճիի գացող սուրհանդակը, երր կ'աւետէ արշաւանաւարը արտասուալի աչքերով կր համբուրէ սուրհանդակը, եւ նրախտագիտութիւն կը յայտնէ գօրքին եւ սպասներուն. ու չարունակ աչքերը թրջելով կ'աւելցնէ. «Շատ կոխուներու մասնակցեցայ, հսպաժուող բշնամիներուն հասայ, բշնամական բանակատեղիին մէջ՝ ջոկատներ հարածեցի, յաղթեցի... բայց այսպիսի ցնորական յաղթութիւն երբե՛ք, երբե՛ք չի տարի... Դէ՛, ողջոյններս տարէք յաղթական զինակիցներուն, եւ սիրելի ԱՐԱՄԻՆ ԸՍԷՔ ՈՐ ԻՄ ԿՈՅՆ ԵՏ ԴԱՌՆԱՅ, բնա՛ւ համաձայն չեմ կրնար ըլլալ որ աւելի հեռուները երթայ, ետ դառնայ՝ այս կենսատու յաղթանակր՝ մահացու պարտութեան չի վերածուած»:

Կայծակ՝ անսալով հրամանին՝ հոս կը դառնայ:

Գալով Աստուր Սաչհանին եւ ձաֆէր կարապետին որ Նալ Թաչի լեռր բռնած էին, նախ քան մերձակայքի ապահովումր, երր կ'իմանան յաղթանակը, կը սկսին իրենց գործ-

ձին, ապագային մաս մը կը ցրուին բլուրներուն վրայ, իսկ իրենք՝ խումբի մէկ մասին հետ կը պրոհէն վարի պիւղը, ուր կը պաշարեն պիւրաւ, յետոյ հոն սրբան որ բնակիչ կայ՝ կը հաւաքեն եւ կը լեցնեն ասո մը մէջ՝ հոն պահակ կեցնելով իրենցմէ մէկը… Անկէ պահակը սոմած բլլալով՝ երբ ասոն մը կ'երթայ մեզը ու կարագ ուտելու, ամէնն ալ կը փախչին: Եւ երբ ձաֆկը եւ Աստուր կը հասնին՝ ասորը ժպտելէ եւ բնացնելէ յետոյ՝ կը տեսնեն թուրքերը փախած, հրացանի կոթով թէեւ քիչ մը կը չօշափեն պահակին կրնակը, բայց սոմածութեան մեծ պատճառաբանութիւնը առնող կեանքը խնայել կուտայ: Մինչ պահակը կը պատմէր·

— … Ի՞նչ բնեմ, ապրար, հոն մեզերն ու կարագը, իսկ սրանգուկը (սատմոգար) կիւս-կիւս ապազակը… Ո՞վ կը պիտանար այդ փորձութեան եթէ իմ տեղս բլլար…:

Խումբն քանի մը կարճեներ՝ հարուստ ասորով կենդանի եւ ուտեստակեղնիներով ճամբայ կ'ելլեն դէպի Հաճըն: Իսկ մեծ ապաքը կը մնան պահակ՝ իրենց անմատչելի լեռներուն վրայ:

Բումլուի լեռներէն ամէնէն վերջը հեռացողներէն կ'ըլլան խումբ մը քաջեր, որոնց մէջ կը գտնուէր Մխէրան Դաքէսեան: Ատոնք եղան, որ ասոր կրպ Հաճընցի վերջին խումբը պաշտպանեցին, երբ թուրքերը երեւցան Բումլուի մէջ: Այդ կռուին նորէն յայտնիօրէն հանդիսացաւ նոյն այս խումբը:

Այնուհետեւ խումբը վերադարձաւ քաղաք:

Երբ ասորները քաղաք բերուեցան, հրամանատարութիւնը անոնց բոլորը լեցուց առուներու մէջ եւ յետոյ կարելի եղածին չափ բաժնեց բնակութեան եւ գործին: Անտարակոյս այս բաժանումը անկարելի էր հաստատութեան հմտուն քներոմբ կատարել, եղան դրկուղներ եւ կամ լեռլեռ նպատատուղներ· չհասկնանները, հոս ալ կերպանց ատիթ մը գտան իրենց ապահովութեան յաղորդ տալու համար: Մէկ երկու չարաթ յետոյ՝ այդ ոսկեքաղցները չէ

խղճահարեցան իրենց չհաստատութիւնը մինչեւ ծայրայեղութեան տանելու· ձիու դլուխ մը ծախուեցաւ մինչեւ 6–7 արծաթի մէկտեղ: Այս դրամը ով որ կրնար տալ կամ յօժարէր տալ՝ կրնար ժամ մը կիսովեան կշռանալ իր ընտանիքին հետ, չի կրցողը՝ նորէն կը մնար թշուառ եւ սոված: Այն տեղն անէծքներ կը տեղացնէր անխիղճ չհասկնանութեան դէմ: Հոս ալ կայծակեան ախտը հոգին այգնելի պրծեր տեսաւ: Ամօթ ու մեղք դլխաւոր պերակատար եւ մանկաւարիներուն…:

Ատոր կ'արժէ հակադրել գնահատելի ժեսթ մը·

Հայր կը պակսի, կը հատնի նաեւ ռազմանիւթը: Զին· ափսեները կը պարպուին, գինուորը ոչ հաց ունի, ոչ ալ գնդակ:

Իսկոյն 70 հազինեբէն մեծ խորհուրդ մը կը դումարուի, ոչ ոք կրնայ միջոց մը, ճար մը, ճամբայ մը գոյց տալ… Այն տեղն Ռ· երկաթ կ'ելլէ եւ կ'ըսէ·

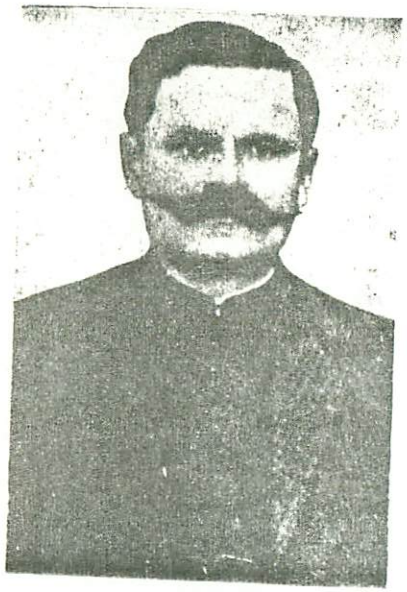
— Ես պիտի տամ ե՛ւ հաց ե՛ւ գնդակ:

Մթերանոցին մէջ սրամագրելի ալիւրը կ'ենթադրեն եւ մխիթարն 7000 պաքսմաթ կ'ունենան: Երկաթ կը յայտնէ խորհուրդին թէ՝ Հաճնոր մէջ 13 փուռեր կան, հետեւաբար այդ 13 թաղերէն յատկան ներկայացուցիչներէ ցանձնախումբ մը կը կազմէ, կ'որոշուի՝ իւրաքանչիւր փուռէ հանած 25 հացէն 2 հատ վերցնել, իսկ մէկ չալագքէն ալ՝ 25 օքա ալիւրէն՝ 2 օքա ալիւր, այսպէսով 8 օրուան մէջ կը գոյանայ 800 հաց եւ 500 օքա ալիւր: Այս միջոցը կը չարունակուի 3 ամիս, եւ քաղաքին կուռզը կ'ապաուի անօթութենէ:

Ահէ դատ՝ Երկաթ կը յարէ իր խօսքը՝ Զին· Մարմինին ճարելով՝ 60 օքա կապար, 7500 փամփուշտ, 40 տուփ պարսիլ, մէկ ու կէս օքա բօթաս… այն տեղն ձէպէճին կ'ելլէ եւ 70 հոգիի ներկայութեամբ կը համբուրէ Երկաթին հակառը եւ կ'ըսէ·

— ԵԹԷ ՀԱՃՆՈՑ ՄԻՋ ԵՐԿՈՒ ՀԱՏ ԵՐԿԱԹ ԸԼԼԱՑ, Հաճըն բնաւ պիտի չպարտուի…:

Երկաթ՝ փառապսիրէն պատմելով ան՝ ան ատելացուց, պատճան դնելով որ իր այս յեռապայ խօսքը դրուի.

ԱԻԵՏԻՍ ՊԷՐԹՄԻՆԵԱՆ

(Հանինար վաճէի կամուրջին մօտ 10 Յունուար 1920ի իրիւնապաշտպանութեան պահուն եւ նահատակուած)։

— Ես այս բաները կրցայ բնել՝ մխիթարն Հոգ. Կուսակցութեան վէհ պատգարով մեծնալուս եւ Անոր մեծ ուժին հետքին...։

Ամէն բան ժողովուրդին բարօրութեան համար եւ ոչ թէ անձերու չահերուն եւ փառասիրանքին սերտն...։

***

Բումբուի յաղթանակէն յետոյ՝ երբ առաւ ուսերով, պատանեռով եւ ձիերով լեցուած էր Հայրն՝ Գայմագամ

Զալեան կրկին մէջտեղ կը դնէ ՆԱՀԱՆՋԻ ԱՌԱՋԱՐԿԸ։ Ան՝ բացատրելով այն նպատակաւոր կացութիւնը, որ ստեղծուած էր Բումբուի յաղթութեամբ եւ փոխադրական միջոցներու ձեռք բերութիւը, քիչ չատ եւ միայամանակ հետեւցնելով թէ՝ Ատանայէն երթիք ալ Աբչատխումբ պիտի չգայ Հաճըն, համախառ Հաճնոյ մեծամեծներուն հետ կ'առաջարկէ Արամ կայծակին նահանջել եւ փրկել այս ժողովուրդը վերջ ի վերջոյ խորտակուելու սահմանուած իր ախտը վախճանէն։

Ան կ'ըսէ թէ՝ պինեալ խումբերու մէջտեղ կ'առնուի բնակչութիւնը, յետապատ եւ յառաջապահներով ապահով-

ՀԱՃՆՈՅ ՄԵԾ ՋԱԻԱԿՆԵՐԷՆ

Գայմագամ՝ Կր. Զալեան (ձեռքին թուղթ), Ատաճայի Ազգ. Աբգարեան վարժ.ի Տնօրէն՝ Միսակ Գուլումճեան (գրակաւ անուճով ծանօթ ԱՌԱՆՁԱՐ)ին հետ։

ւած, որուն կ'ժանդակէ թնդանօթը՝ ամէն ուղղութեամբ հարուածելով արկէն խակ մղոններով հեռացած թշնամին: Այսպէսով ժողովուրդը կը հասցուի մինչեւ Քիլոպ–Տաղի, եւ հանկէ Սիս, Առանա, եւայլն:

Ձեռքերնիս կայ բաւարար ուտելիք, ռազմամթերք, քալել չի կրցողներուն համար 450 ձի, քանի մը հարիւր էշ, ջորի, դամէչ... Եկէ'ք, խնայեցէք ձեր կորիճի կեանքին, ձերին, մանուկին, սա բոլոր Հաճընի աշխատասէր ժողովուրդին...:

Բայց... Ձայն բարբառոյ յանապատի: Փոխանորդ հրամանատար Արամ Կայծակ, դինուցած ու տարուած մահնակի յոգնանակներէն, անզգուշելի կը մնայ, չուզեր լսել պայմապահին երկաթէ եւ հեռատես տրամաբանութիւնը: Իր ամէնէն գօրաւոր փաստերը ասոնք կ'ըլլան. «Մեր հերոս դեկտեմբերը վիրաւոր է, չի կրնար երթալ, մենք ալ չենք ուզեր լքել պինքը... յետո՞յ — Աբշաւախումբը կայ, որ պիտի գայ անպատճառ...»:

Ժողովուրդ եւ պայմապահ է դուր կը ջանան վստահեցնել Քէ՝ ձէպքնին ամէն մարդ պատրաստ է ղլխուն վրայ կրելու... Քէ՝ կարելի է անոր համար չինել հանդստաւէտ պատգարակ քանի մը ջորիներու վրայ, Քէ՝ անոր պաշտպանութեան կրնան յատկացուիլ ամէնէն խիզախ եւ անձնուէր կորիճներ. Քէ՝ ալ պէտք է վերջ տալ Աբշաւախումբի ցնորական յոյսերուն. Քէ՝ ինք լաւ տեղեակ է Ֆրանսական զօրանոց քազաքականութեան, եւ Քէ Հայոց վիճակին... եւայլն, եւայլն:

Բայց ոչ մէկ օգուտ: Ան չի համոզուիլ գաս՝ կը պայրանայ ալ, կարծելով Քէ՝ ասոնք պիտի մեծցնեն կերպով մը եւ յուսալքում կը սերմանեն ժողովուրդին մէջ, եւ նոյնիսկ — որպէսզի աւելի խոր ըլլայ իր ապազայ պատասխանատուութիւնը — կը յանդգնի բանաւարկել պայմապահը (...Գնդակահարելու խակ կ'ելլէ... չէ՞ որ «լիտզօր իշխանն է» 8000 կեանքերուն): Կը բանաւարկէ, իր հարուած-

նեքէն վերջ չի մնար իր հօրեղբայր Յարութիւն Թէրզեանն ալ, զոր խռօրէն անարգել կուտայ եւ մահուան սպառնալիքով, կը հարկադրէ բերանը զոցել, այլապէս...:

Հաճընոյ Հերոսամարտին մէջ՝ այս դրուագները, հերոսականին անմիջական մատնութիւնը՝ ողբալի են իրապէս, եւ իրենց ճշմարիտ ուժին տակ՝ պատճառներէն մէկը ապագայ սղէտին...:

Կայծակը՝ դեռ ի խորոց սրտի կը հաւատար Քէ՝ Աբաանայէն օգնութիւն պիտի գայ, եւ դուրէ ինք՝ անոնց վերայ Սպարապետ դառնալով թագաւորութիւն պիտի հաչակէ...:

ՎՈ՞Ւ, ԱՌԻԹԷՆ ՕԳՏԻԻԼ ՉԻ ԳԻՏՑՈՂՆԵՐՈՒՆ

Հաճընոյ բնակչութիւնը՝ այլեւս վերջնապէս համկընալով Քէ՝ Կայծակի յամառութեան չնորհիւ՝ ալ նահանջով վրկուելու ճար չունի, իր յոյսը կը կարէ խապաո, եւ կը համակերպի ուժեղի բերա կամքին...:

Կ'անցնին չարաթները եւ աւարուած անզեղէնը կ'ըսպառի: Ժողովուրդը՝ ճարահատ մօտակայ լեռները կ'իյնայ արածելու, իր սառմոքին ճարակ գտնելու համար: Բարեբախտաբար՝ վերջին յաղթանակին եւ թնդանօթին չնորհիւ՝ թշնամին հալածուած եւ ծուարած է բաւական հեռուներ, սա այժմ պերճութիւն կայ սովահար ժողովուրդին չըջակայքը ելլելու...:

Ժողովուրդը կը քաղէր եւ իր սառմոքը կը նետէր ինչ որ կը գտնէր լերան վրայ, վայրի ասպուտ, ալոճ, խոտ, խնձոր, սունկ, եւայլն: Շատերն ալ մինչեւ Բուձլու կը մերձենան, արտերէն եղիպատացորեն, գարի, եւայլն՝ զողնալու համար:

Այս ողբալի կացութիւնը չէր կրնար չմատնուիլ ռազմիկները, որոնք իրենց կարգին՝ աւելի վայրէն վիճակ մը

չունէին արդէն: Սպարապետը կ'որոշէ խումբ մը ղրկել Հալէպ, որպէսզի ուսեռատիպէն ուարին: Հետեւաբար Առաուր Սաչեան, (յաւուրին Հօրիզրօրսրդին) Համբարձում Զուլֆեանն, Աբրահամ Թօսունեանն՝ խումբի մը առջեւ իջնայով Սուսուդ լերան Էյէպլի(*) գիւղը կ'երթան, կը պաշարեն ու կ'ուարեն պայն եւ ինչ որ կը գտնեն՝ կը բշեն դէպի Հաճըն:

Սակայն «Թափծու ջուրով ջադայք չի պառնար», կ'ըսէ Աբեւելեան առածը: Այնուհետեւ նորէն սով, նորէն անձկութիւն: Ժողովուրդը կ'սպասէր ուսել կառուս, մուկ, շուն, կաչի, ծառի կեղեւ, արեխ... իսկ ապր կը հանուի միւուած վայրերու խռնուածինէն...:

Մղձաւանջը նորէն կը ճնշէ ուելի ծանրօրէն, խաւ, խաւ կապարի լրտա ծանրութեամբ, իսկ անդիէն՝ թշնամին ահարկու ուժեր կը համախմբէ ամէն կողմերու վրայ... Այս իրողութիւնները ալ ուելի բարդուած ձեւով կ'ուսուցանին հեռագրաշէջ Մխիթար Կաթիկեանի եւ Տիգրան Զօլագեանի եւ մասամբ մըն ալ՝ Կարապետ Շիրըրտամեանի եւ Վարդենիսի Եղիկիէլեանի բերած սեւ լուրերուն չնորհիւ... բան որոնց՝ նոր թնդանօթներ հասած են, հասած են անհամար կանոնաւոր զինուորներ, հակայ թնդանօթ մը Քիրպ Օլուխի

(*) Այն ատեն կ'որոշուի հետագօտիչ խումբ մը ղրկել Քիրպ Եուրտի կողմը՝ բնակիլ համար իրք. դիրքերը, որով՝ հոն կը դրկուին՝ Ասեփս Հաճիէսեան, Պետրոս Հաճիէսեան, Ճաֆէր (Կարապետ), Յակոր Հաճիէսեան, Եփրեմ Գրրպրյրգեան եւ Յովնան Գրրպրյրգեան: Ասոնք կը բնակեին եւ ինչ որ կը տեսնեն կը վերադառնան եւ կը հաղորդեն բնդհ. հրամանատարութեան:

Իսկ Օր. Զարդար Հաճիէսեան եղաւ միակ հերոսուհին որ ամէն ժամ կռուի մէջ գտնուեցաւ Դպրոցի Պազարին դիրքին վրայ եւ ան էր որ լրաբերի պաշտօնը կը կատարէր ձէպէնիին հետ:

կողմը, լեփ լեցուն են լեռ ու կալ, ամբոխ, չէթէ, զօրք...:

Բայց ի՞նչ ընել: Կասի՞լ, կռի՞լ, յուսահատի՞լ: Ո՛չ:

Նորէն կ'որոշուի նոր թնդանօթը դրաւել, բայց այս անգամ չի ժպիր բախտը. ոչ մէկ անցք կամ ճամբայ, եւ ոչ մէկ կողմը սպրդելիք տեղ, ամէն կողմ չղթայ եւ կրակ, մահ ու ջարդը սոսկ...:

«ԿՐՑՈՂԸ ԹՈՂ ԻՆՔՋԻՆՔԸ ՓՐԿԷ Ի ՈՒԻՆ...

Այս ահաւոր պայմաններուն մէջ անկարելի էր ուեւէ բախտաւոր կռիւ մղել... ի՞նչ ընել... զերապոյն հարցուցին պատասխան չկայ, երկարօրէն՝ մարդկօրէն յոգնած մին պատասխան չկայ, երկարօրէն՝ մարդկօրէն յոգնած բուռ մը ազգ վրայ կ'իյնայ կապարեայ լքումը: Անձը փըրկել, զերապոյն անճնուիրութեանց վերջին սահմանը, օ՛, անիծեալ օգնութիւնը ալ դալիք չունի:

Այսօրուան մարտիկները վաղը սեւ վայրավատի զոհերը պիտի ըլլան թշնամիներուն սարքելիք սպանդանոցին. պէ՞տք էր սպանուիլ տապարով կամ դաշոյնով, դիւցէն, տատապային չարչարանքներով թէ՝ անձը առնել, չուել, հեռանալ, ի հարկին կռուիլ ու պատնէշի վրայ հերոսաբար մեռնիլ, ո՞րը նախապատիւ է, կայծակ...:

Հիմա, իրօք այս մտածումը կը տանջէր մխիթը Աբրամ կայծակին... իսկ ժողովո՞ւրդը, հարկ է հաստատել անոր դրամ իրականութիւնը, կեանքին կամուրջներէն բոլորը փլած էին անոր համար...կայծակ ալ չէր մտածեր այդ մասին:

Գուցէ հիմա, երբ ինքը պատ է հեռուն, մերթ ընդ մերթ իր աչքերուն առջեւէն կ'անցնի՝ մռայլ պիղծով մը՝ այն խոհեմ առաջարկը, որ հեռատես Զալեանինն էր եղած: Զալեանը, ուելի ժողովրդասէր, քան անհեղի խանգավառը, ուելի իրատես՝ քան զինքի մարդը, եւ կամ՝ ուելի պատասխանատու խորքով՝ քան զինքին յենած սոնքամիտ բըռ-

նաւորը: Գուցէ, կ'ըսեմ, այս բոլորը կ'անցնէին այդ ազգ սրտէն, եւ ինք՝ ազնիւ հերոսութեանց կորսուած այդ օրը կ'ափսոսար... բայց ան այլեւս երբէք չի վերադառնար... եւ երիտասարդը՝ միշտ իրաւունք ունի պայքարելու:

Կայծակ կը վճռէ քաշել խումբ մը, ճամբայ դնել ցողներ՝ առնելով հետը, ու թէեւ իր փախուստէ առաջին փորձին, (զոր բնակչութիւնը հասկնալով՝ կ'արդիլէ եւ կամ կ'ուզէ անոնց հետեւիլ) ձէպէճին ալ մինչեւ սկզբայր կը բերէ, բայց ճամբադնելուն վրայ՝ ձէպէճին եա կը դրկէ, իսկ երկրորդ փորձին՝ ան կը լքէ ե'ւ հրամանատար ե'ւ ժողովուրդ, ու խումբը առած՝ պիշերայլին խաւարին մէջ կը սուզի դաղտուկ, անարի կերպով լքելով ժողովուրդը...:

Կայծակի անշուք փախուստէն՝ դիրքերու մէջ դեռ դոյակռիւը տանող մարտիկները լուր չեն ունենար... լոկ կ'իմանայ Զանիկլը, որ իր կարգին Ա. փորձին կը խաբուի, եւ երկրորդին ան ալ լուր չունենար, սակայն խորամանկ Զանիկլը մահուան վտանգին հոտը կ'առնէ, կը լսէ կայծակին վարմունքը եւ մաս մը ժողովուրդ առած՝ ինքն ալ կը մխրճի անձանօթի աղջամուղջին մէջ:

Հետեւեալ օրը Բրք. նոր թնդանօթը կը սկսի դոռալ: Այս անգամ «պոմիչը» իսկապէս լաւ կռաւչ կը չարժէ. փուլ կուգան պատեր, տուներ...:

Օգակնները կը սեղմուին, աննման մարտիկը դեռ դիրքերը կը պահէ՝ եա մղելով, եա մղուելով անդադար... բայց ա'լ օգուտ չունի անձնուիրութիւնը, վճռուած է հրպարտ քաղաքին ճակատագիրը:

Եւ Հաճըն կը սկսի ապրիլ իր հպեւարքը:

Գրամ գրամի եաեւէն, թնդանօթի ռումբերը աւեր է որ կը ժայթքէ, կրակէ հեղեղ է իջեր քաղաքին վրայ, կուրծք առ անկարելի է այլեւս:

«Լիպզօր–ակրկպէյլ» Արամ կայծակը դրադուած է, պիտ՞ք թէ ինչով, իր մարթի փրկութեամբ, իր համակրողներու բնաւրութեամբ, ժողովուրդը լքուած է եւ լուր չունի

անցած գարձածը գժբախտ եղելութենէ չեռաց է որ պիտի իմանայ...:

Ամեհի յարձակում մը կը պատահէ Շուղնի Պազարին դիրքերը, եւ Թուրքը ներս կը խուժէ «Ալլա՛հ, Ալլա՛հ» գոռալով...: Պահ մը «Հուռռա»ներով կը խեղդուի այս գոչ ու գոռոցը, բայց աւելի հսկայ թաթառ մը՝ իր առջեւէն կը քշէ մարդ ու մարանչող ու հերթական «Ալլա՛հ–Ալլա՛հ»ը կը մրրկէ ու կը հրդեհէ անվջահար հոգիները...:

ԴԻՈՒՐԸ ՀԱՃընի ՄԷՋ...

Զարհուրելի ապազակներ... հիմա Բումլուն հոս է, հիմա կարգը Թուրքինն է, Թուրք բարեա հերոսին քաւութեան նոխազներուն խելառ արիւնատօնն է, եղբայրն՝ իր եղբօր արեան տուրքը կուտայ...: Հինէն ի վեր կ'ըսէին — ընդդէմ գտնողաց...: Տուն աւերողին տունը կ'աւերէ...: Գիւղ հրդեհողին՝ գիւղը կը հրդեհուի... ու անդին՝ խաւարին մէջ կեցած աւելութեան ճիւաղին դէմքը կը հրճուի... հեգնական քրքիջ կ'արձակէ ան, ու մահացու ծիծաղով մը կը ճայնէ ցաւով. «եղբայրներ են, եւ իրենց եղբայրը կը ջարդեն...»:

Եւ սակայն՝ վայրենական բնազդը կ'ուխտէ իր բովանդակ դիմադրութեամբ: Այդ ուրիշը պէտք է որ չահէ, եւ այս ուրիշները պէտք է որ կորնչցնեն...: Թուրք ռազմիկին առնդերը աւելութեան անդունդներու պէս կը յայնանան, կը խորանան... եւ անոր խելառ խորհրդին մէջ մարդ արարածը կը թաղէ իր բոլոր արժանիքը, իր բոլոր ընկերային պարտքը, պիտակցական բոլոր առաւելութիւնը սրտին, մըտքին... մի՛ ուրիշն է որ դինք կը ջարդէր, եւ եղբօր դէմ դարձուցեր՝ կայէ ու դշնամի:

Զարկէ՛ք, Թուրք եղբայրներ, հերոսաբար զարկէք, դեղջուկի դլխին, դիւղացիի՝ հիւղին, անդաչակ քոյրիկին,

փրմա եղբօրը, ու ծծկան հայկակին...: Զարկէ՛ք, դուք չունիք քանգանք... զարուս ոճիրներուն այդ հսկայ բեռը՝ այն ուրիշին ուսերուն կ'իյնայ... դուք անպարտ էք, զարկէ՛ք պիւղին, պիւզացիին, ծծկանին, զարկէ՛ք, մինչեւ որ քար քարի վրայ չի մնայ, մինչեւ որ արտաւար եւ այգիպան, լուծ ու լծկան, մարդ ու մարդական կոչին–կոթընչին իսպառ, եւ յանուն այդ ոճրագործ ուրիշին՝ այս աւերակոյտին վրայ նոպկալի դրօշները պարզուին:

Զարկէ՛ք, անոնք ալ արդէն ձեզ զարկին... Անոնք ալ արդէն ձեզ զարնել տուին... չէ, լսեցէ՛ք, հրդեհեցէ՛ք, ջարդեցէ՛ք ու աւարեցէ՛ք... բարեանաբու եւ կամակատար հրոսակներու պատմական նուագուրդն է այս, ինքնասպան կոխը մարդ–եղբայր, քէչցուցէ՛ք... արժէքները եւ արժանիքները մոլեկան աւելութեան հնոցներուն մէջ, բզրտեցէ՛ք, լափեցէ՛ք, կլանեցէ՛ք որ յագնաք... Չի՝ աստուածային եւ ոսկեկուռ նափօլէոնն է որ ձեզ կը հրամայէ, ծիրանեփայլ Հռոմի Ներոնն է որ ձեզ կը վարէ:

Զարկէ՛ք...

Ու քաղաքը թող անշէջանայ, ձեր գարշապարին ճըղմանան անցքին տակ... Զարկէ՛ք...

ՆԱՒԱՁԻՐ, ՈՃԻՐ, ԳԵՀԵՐՆ...

Եւ իսկապէս գարկին անոնք... եւ չդիտեմ որչափ տեւեց այս ջարդն ու աւերը: Սակայն, երբ ննջեցեալ գիւղին վրայ առաւօտը արձակեց իր եղերական արեւածագը՝ մարդկային սրտի մը համար յուզիչ էր անոր պարզած տեսարանը...:

... Զարհուրելով աչքերը մնացորդներուն եւ վերապրողներուն, կարծես՝ արանքներէն եւ կատրներէն երկրաձ՝ կեանքին վերադարձ չնորհը, մարդկային փրկարար դուէը կ'աղերսէին...:

Անձնատուութիւն...:

Աղէտէ փրկուածներուն ապերախտ ճիչն էր այս... եւ

մարդկային սրտերէն ո՞ր մէկը կրնար մերժել... բայց երպան որ քար ու ապր գարձան, հակամարդկային գարձուածվրէժը, անոնց մարդկային արժանիքը՝ ցեխերուն ու փիրաերուն վրայ՝ հայ եղբօր արեան մէջ մահացուց...:

... Ու գատաստանական օր էր կարծես...:

... Ընկերային խարանիչ քննադատութեանց նոյն օրը՝ ջարդարարները եւ ջարդուողները իրենց գերերը լաւ կատարեցին...:

Տօդան պէյ՝ ապագելատիպ կորովով մը, իրապէս գպանացած գօրավարի մը պէս անընկրկելիր կը վարէր ջարդարար գօրքը, չէթէն, ամբոխը, այսինքն՝ եղբայրը գահճութեան մղելով...

Մարդկային գպանութիւններու յայտնութեանց մէկ էջն է այս, պէտք է վերջանայ, ընթերցո՛ղ:

Անկումի օրը, հայ ռազմիկներու մէջ գանուեցան տղաք, որ քաջութեան աննախընթաց էջեր արձանագրեցին: Տարերային հեղեղով եկող մահուան մէջ՝ անանձ մահացու ինքնապաշտպանութիւն մը ըրին... երկու օր ամրացան ակրայի մէջ... ուրկէ վերջ՝ ի վերջոյ փչուր մչուր՝ եւ չարաթ մը յետոյ հասան վերջապէս Առանա վերապրող Հաճընցի այդ խլեակները:

Հաճնոյ անկումը, ընթերցո՛ղ, մոլեռանդ հաւատացողներու մէջ իսկ՝ չատ ախ գերմարդկային գրաւորներ ի յայտ բերաւ, պատիւ անդիմադրելի հաւատացողութիւնը՝ խոր ակօսներ փորեց Հաճընցիներու խղճին մէջ...: Գանուեցան ծնողներ, որոնք իրենց ձեռքերովն իսկ մորթեցին իրենց կիներն ու տղոքները... Առնցմէ մէկը եղաւ գեղապորձ Յովսէփ Շիլրըմեան, որ իր եղբօր օղնութեամբը մորթեց իր երկու չափահաս աղջիկները, եղբօր ընտանիքը, ինչպէս նաեւ Սեդրակ Երէցեան՝ որ ապաննեց իր ընտանիքը, որպէսզի անհատատներուն ճանկը չիյնային...:

Անկումի ողբերգական օրը՝ 15 Հոկտ. 1920ին թուրքերուն ճանկը մնացին՝ ի չարս չատ–չատերուն՝ Գայմա-

դամ Զալեան, ճէպէճին, չաս մը մեծամեծներ... եւ 6500 բնակչութիւն... իսկ եղան Յարութիւն Թէրզեանի պէս մարդիկ, որոնք անձնասպան եղան, որպէսզի յետոյ չարաշքներով չի մահանային:

Կայծա՛կ, հօրեղբօրդ արիւնը ու հոգին ականջիդ կը խօսի՞ն արդեօք... րրածիդ կը խղճահարուի՞ս.... Գերեվարեալ ճէպէճին, այդ վիրաւոր առիւծը փրփրելեաս վագրերուն ճիրանը նետեցիր դուն, դաւեցիր մեծերուդ, դաւեցիր պինակիցներէդ չատերուն, դաւեցիր փոքրիկ անմեղներուն...:

ԿԱՅԾԱ՛Կ, ՀԵՐՈՍ ԿԸ ՄՆԱՅԻՐ, ԵԹԷ ՉԻ ԴԱԻԻԵԻՐ

Հերոսին, մեծին չի վայելեր իր անճով եւ նեղ չրջապատով զրաղուիլ, իսկ ով որ նման վայրկեաններու ընդհանուրով չատաչնարդուիր, ի վերջոյ ընդհանուրէն կ'ուրացուի, կը նզովուի այսպէս...:

Կայծակ, կորիճ, կարիճներու կորիճին՝ ճէպէճիին արիւնը ականջներուդ ընդմէջ կը հնչէ՞ արդեօք, երբեմն...: Կ'զգա՞ս մեռելներու զահանդող ճայնը, եւ կ'զգա՞ս վայրագ կակիճներ, որոնք անչուչա երբեմն կ'անցնին քու մէջդէդ՝ հացդ, գինիդ, քոյնի եւ... անկոպինդ՝ փուչի վերածելով:

Ինչ կ'ըլլար, խենթ ու նենգամիտ տղա, դանէ լուր մը տայիր զէթ արիւնը արիւնիդ խառնող պինակիցներուդ, դուչ անանցմէ խիստ չատերը փրկուէին եւ քեզի պէս կը ընչէին կեանքի օգը, եւ վայելէին հնդկահաւ ու չամբանիա:

Հէգ տղայ, բարեբացումդ եւ անկումդ կայծակնային եղաւ...: Ինչ ընկնիք քաջութիւններդ, այնքան չհասած համբաւներուդ հետ, երբ անոնք մոռայլ ու սեւ ամպերու մէջ պիտի անհետային հետզհետէ, եթէ անհետացած չեն արդէն:

Թ. ՄԱՍ

ՆԱՀԱՆՋԻ ՃԱՄԲՈՒՆ ՎՐԱՅ

Հաճընէն կայծակի անակնկալ փախուստէն յետոյ Լլոյդը կ'ըլլայ Պրունսկյացի Հնչակեան կոթին Զանիկ Զաւալ (Թորոսեան) որուն ինչպէս յուչեցինք, կը հետեւի մաս մը փախստական ժողովուրդ, այսահարներու պէս խուճապահար Զանիկի ուքերուն փակած եւ անոր կը հետեւի իրր փրկիչ:

Զանիկին հետ զուգընթաց դրեթէ՝ իր խումբով դուրս կը նետուի նաեւ անուանի խմբապետ՝ Ղասապ Հաճի Պաւուկեան, որուն եւս կը հետեւի մաս մը ժողովուրդ:

Այնուհետեւ կ'եզլէ Կամաւոր Աբջակ իր խումբով եւ ուրիչ մաս մը ժողովրդով: Յետոյ՝ Ասատուր Սաչեան, Աբրահամ Թօսունեան, Համբարձում Զուլֆեան, եւայլն.

Այս խումբերէն վերջինը եւ Զանիկլինը կ'երթան կը միանան կայծակի խումբին, որ կանգ էր առած Սադրը Սէքի: Սակայն դժբախտաբար Հաճի Պաւուկեանին եւ Կամաւոր Աբջակին խումբերուն ճակատագիրը այլապէս որոշուած էր:

Առաջինը կը գարնէ դէպի Քէօթիւնի Մահմուտլու գիւղը, ուր քիչ մը կառորած կ'ընէ, րայց թշնամին մեծ ուժ մը հաւաքելով՝ գժոխային կռիւ մը յետոյ՝ բնաջինջ կ'ըլլայ: Կ'ապատի միայն մէկ հոգի, Աբջակ Թօսունեան, որ ամբաներ յետոյ նկու ինկաւ Առաձոյ՝ սովէն զարճած ոսկորոտ ու կաչի...:

Իսկ Կամաւոր Աբջակին խումբը՝ ճամբաները չի գիտնալուն պատճառաւ նորէն ապերդպական վիճակին կը մատնուի: Նախ՝ կ'անցնի Տրգատ խան, յետոյ կ'իջնեն Կապոյտ Ջուր, ուրկէ կ'անցնի եւ կը բռնէ Թափօնի լեռը, ուր կը լսուանայ: Թուրքերը կ'իմանան փախստական խումբին ժա-

մանուկը, ասանդապաշիկ ուժով կը պաշարեն զայն, եւ հետասկան պատերազմէ մը յետոյ բնաջինջ կ'ընեն: Այս խումբէն ալ կ'ապահի միայն Ասպ Դաբկեան եւ ուրիշ քանի մը տղաք, որոնք օրեր յետոյ կը ժամանեն Ատանա:

Գալով Զանիկլին՝ անոր նպատակն էր Քիրազ լեար բռնել: Հետեւաբար՝ կապոյտ Ջուրը անցնելու միտքով հոն կ'ուղղուի, բայց տեսնելով որ կապոյտ Ջուրին մօտ չկիկան համամասնութիւններ կան՝ արագօրէն նա կը դառնայ եւ իրեն ուղեկցող Պետրոս Ճանտուրեանի ցուցմունքներովը կ'ելլէ Սապրը Ակբի, ջրհորին վրայ: Այնտեղ է որ կը պտնէ կայծակի, Ասատուրի եւ Զուլֆեանի խումբերը՝ իրարու միացած:

Սապրը Ակբիի միացեալ խումբը ոչ միայն անհանգիստ էր տեղւոյն վրայ, այլեւ վայրկեանէ վայրկեան վտանգներով կը չրջապատուէր: Եւ իրապէս ալ՝ այդ վտանգը կատաղութեան աւելի մօտ էր: Նոյն օրն իսկ՝ խումբը յարձակում կրեց թշնամիներէն: Կռիւը տեւեց 3 ժամ անորոշ էր ելքը, այն աստիճան՝ Զանիկլ՝ նա կը քաշուի, եւ յանկարծական թափով մը կ'ուզէ չկիկներու վրայ: Այն, բանալով իր... օրհնեալ բերանը կ'ոգոյզ գանգէ թրջ· չի լուսած եւ նորահնար հայհոյութիւններով եւ հետեւանքու սրտատիպ գոչումով մը կ'իյնայ անոնց վրայ եւ մինչեւ ծնկներէն անդին կը հասնի թշնամին: Երբ յաղթականը կը վերադառնայ, խումբը ընելով կ'որոշեն վայրկեան մը առաջ հետեւանքու պէտք առաջ, այլեւս նկատի ունենալով մեծաթիւ իրենց փրկութիւնը: Ճամբանները քալ պիտղոնկերէն Համզան (սկիզբէն մինչեւ վերջը հայոց պինակից թուրքերէն մէկը), Աբրահամ Թօսունեան եւ Մխրան Կաբիկեան յանձն կ'առնեն ապահով ճամբանել առաջնորդել խումբը մինչեւ Սիս:

Որոշուած հետեւեալ պիտը՝ — Արմուտլու, Զաթալ Բայիրը, Ամմա, իրիկունը մութը կոխելուն պէս ճամբայ

կ'իյնան: Իրենց կը հետեւէր 300 փախստական, 300 ալ խումբը ընդամէնը՝ 600 հոգի, խումբը առջեւէն կ'ընթանար, փախստականները հետեւէն: Որոշուած տեղին կատարը կը հասնի Ամմա, ու հանգիստ կուտայ պահ մը:

Այդ՝ Սահակ Զամտարեանի խումբը եւ անոր հետ միասին կ'ըլլայ նաեւ Մեղրակ Եփրեմեան, որ ինչպէս ըսինք, Սարայի վերջին դիմադրողները եղած էին, չի կարենալով դիմագրել կերազանց ուժերու դէմ, ձգելով քաղաքը ճամբայ ելած եւ ապաստանած էին Բազար Եօլի անտառներուն մէջ: Ուրեմն, երբ կայծակի միացեալ խումբը կ'անցնէր այդ ճամբէն՝ պահուած խումբը կը լսէ հայերէն խօսակցութեան ձայներ, եւ դուրս գալով կ'ըսեն.— Եղբայրներ, հայ ենք, եւ Հաճընցի մարտիկներ...

Սրտառուչ կ'ըլլայ վաղեմի զինակիցներու միացումը: Այժմ՝ խումբը աւելի մեծցած կը շարունակէ իր ճամբան: Բայց դժբախտաբար՝ ճամբան յողնած ժողովուրդին մեծ մասը քնացած ըլլալով, եղած տեղերնին այնպէս կը մնան: Իսկ ահագին մարտիկներ չենք գիտեր թէ ինչպէ՞ս կ'ըլլայ (յետոյ եւ յատաջապահ մարդիկ չունէ՞ր արդեօք խումբը) որ չի տեսներ քանի մը հարիւր մարդոց քունը... եւ անտարբեր կ'անցնի կ'երթայ ժամերով հետու... եւ հոն միայն կը հասկնայ թէ... հետեւնին ժողովուրդ չկայ... (Հո՞ս ալ կայծակեան մեթոտ, ժողովուրդը անտեսող եւ լքող...:

Սակայն ոչ· ողոցմէն ճայն տուողներ կ'ըլլան կարծակին թէ ժողովուրդը հո է մնացեր· բայց Աբամ չուզեր լսել այս կանչերը... եւ հանդարտօրէն կը շարունակէ ճամբան անպղայութեան վարժուած քարացած սրտով մը...:

Երբ խումբը կը հասնի Բազար Եօլի կամուրջէ, տեսնի կուգայ Քէօր Վէլին, որ Հաճնոյ չրջակարգին ըլլալով՝ փախած էր նախապէս եւ հիմա կը վերադառնար՝ լսելով որ ինկած էր Հաճընն: Անոր հետեւէն կը հասնի նաեւ Պէքիր Քեհեայի տղան ալ, որ իրեն եղած հարցումներուն

չի պատասխանելուն՝ կը սպասնուի, իսկ ազատ կը թողուի Քհօր Վէլլին, որ օպտակար տեղեկութիւններ տուած էր խումբին:

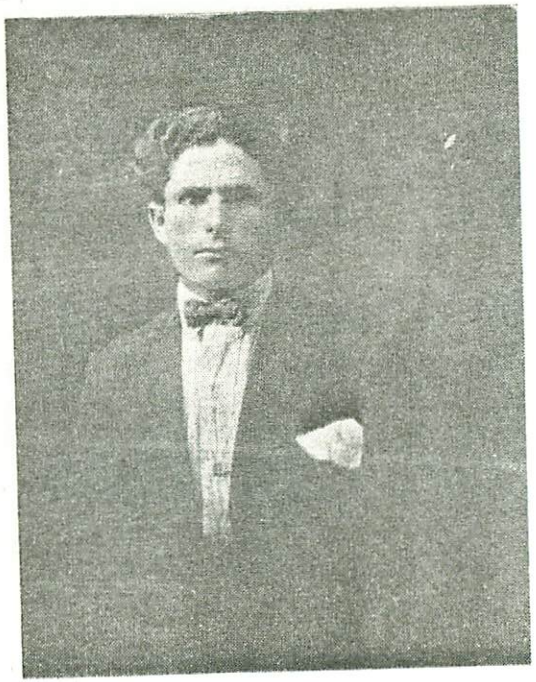
Ըստ այդ լուրերուն՝ մօտակայ Հասան Քեահէիայի դիւղը մթնեցնող է եղեր ընդհատակեայ էլեկտրական, թէ հոն ազատ ուսեասիկն կրնան պահել, կը հասկնան նաեւ թէ՝ ո՞ր ճամբաները աւելի վերջ են էլեկտրկէն, այս ամէնը իմանալէ յետոյ մոտ կուգան Քհօր Վէլլին:

Խումբը սոված էր, անօթութիւնը ժամէ ժամ կը բարկնէր պանդ...: Արդ, ուղղակի կը դիմէն Հասան Քեհեայինն տունը, կը պաշարեն եւ ներս կը մտնեն: Իսկապէս հոն կը գտնեն առատ ուտելիք, պարէն՝ մեղր, կարագ, հաց, պաքսիմաթ, միս եւայլն: Քեհեան կ'ըսէ — «Ծղտիս, առէք ինչ որ կ'ուզէք, մենք միշտ զրացի ենք, մեզի որ երկուքս ալ կը խաբուինք օտարներէն: Հոս ձեր տունն է, ըրէք ինչ որ կ'ուզէք...»:

Խումբը կշտանալէ եւ բեռնաւորուելէ յետոյ հրաժեշտ կ'առնէ Հասան Քեահեայէն, որուն կեանքը կը ճնորհուի, իր առատաձեռն հիւրասիրութեան ճնորհիւ:

Գարագուլի դիւղին մէջ՝ երբ Մեսրոպ Եպիսկոպոսը իր հին բարեկամ Թուրք կառնոց հետ տեսնուելէ յետոյ՝ կուգայ մինոյ խումբին, կանայք խոհոյն լեռները վազելով էլեկտրկէն լուր կուտան, թէ՝ Հաճընցիներու խումբը կ'անցնի...: Զէկէնները այս լուրը առնելնուն պէս՝ Թօխլու Գրը կը կարէն, խումբն անցքի ճամբան: Խումբը կը տեսնէ այս չարժումը եւ իսկոյն պատերազմական ճակատի կը վերածուին: Թօսուն Աբրահամ, Զանիկ Զաքու չ մէյ մէկ խումբով էչող դիրքերու վրայ հիասչքնական մը կը կատարեն, իսկ կաչծակ իրենցներով ուղղակի կը դիմէ Թօխլու Գրը: Թուրքերը երեք կողմէ կրակի մէջ առնուելով, վտուտի կը մատնուին եւ ճամբան կը բացուի: Արդ կուգեն կ'էլնան՝ Մկրտիչ Պէքէրճեան քաջը եւ ուրիշներ: Ճապաոնէնէն յետոյ խումբը դարձեալ կը միանայ, եւ տեսնե-

լով որ հոն քաչերներ կան, այնտեղն ալ կ'ուսարչ եւ ձեռք կ'անցնել միս, մեղր, ալիւր եւայլն: Խումբը յետոյ կ'անցնի Գըրգ Բունար, Զայլար անկէ ալ Քէսուկի Ջուրին կամուրջր, Տինկի Քար, որ Սասոյ մօտ էր:

Հաճնոյ վերապրողներէն՝
ՅԱԿՈՐ ՍԱՋԵԱՆ

ՄԻՀՐԱՆ ԳԱՅԵԱՆԸ Կ'ԻՅՆԱՅ ԿԱՅԾԱԿԻ ԳՆԴԱԿՈՎ

Խումբը անպուլ կը քալէ եւ կը հասնի Պուճախ, անկէ՝ Գաոլն Պրունէն Գարսի ճամբան կը կտրէ եւ կը հասնի Թրլան: Դեռ Թրլան չի հասած՝ ճամբան կը մնայ Հաճընի

մեծ մասնաւորականներէն եւ Ինքնապաշտպանութեան կոմիտէի Ատենապետ՝ Մխիթար Գայեանը: Ահիմը եկած համաձայնելու համար իր հակառակորդներէն մէկը կայծակ, իր «ռազմական նախաձեռնութեամբը» կը սպաննէ եւ մնացողները, նոյն ճակատագրին կը մատնէ եւ Մ. Գայեանը(*), որ ողջ մնալով կրնար կայծակի խայտառակութիւնները մերկացնել եւ հրապարակ բերել բուն եւ ներքին վտիրը Արամ կայծակի հոգին...:

Ուրբը Թրլան հանելուն պէս՝ կը մտնէ Թրլանի ջարդարը եւ հանելով դանուղ թուրքերը կ'ուզէ, յետոյ կը կոխէ պիւղերը, եւ իր անօթութիւնը կը յագեցնէ առնուած ուարներով: Սակայն հետեւեալ օրը՝ ամէն տեղ միշտ պատրաստ գտնուղ չէթական մեծ ուժերը կը դիմեն Թրլան, հրամանատարութեամբ Ծանօթ Տօղանի: կայծակ, միշտ արագաշարժ՝ իսկոյն ռազմական միջոցներ ձեռք կ'առնէ եւ խրամներ կը բացուին Թրլանի բարձրադիրներուն վրայ:

Ճակատամարտը կ'սկսի անողոք թափով, տասնապատիկ անհաւասար ուժերու միջեւ:

Թուրք հրամանատարը տղայ մը դրկելով ճերմակ դրօշով մը՝ հայերէն լաթեր տղայ մը կ'ուզէ, որպէսզի նամակ մը դրկէ հայ խումբին: Ուստի՝ պատանի մը՝ Վարդան Գըրպըլըկեան՝ ճերմակ դրօշով մը կը դրկուի Թրք. բանակատեղի, Թուրք հրամանատարը նամակ մը կը յանձնէ անոր ու կ'ըսուէր.

— Արամ Զաւուշ, անձնատուր եղիր, եւ յանուն մեր ընտանեկան եւ դինուորական պատուոյն՝ կ'երդնում որ՝ մարդիդ մէկ թէլին իսկ մնաս պիտի չի պայ:

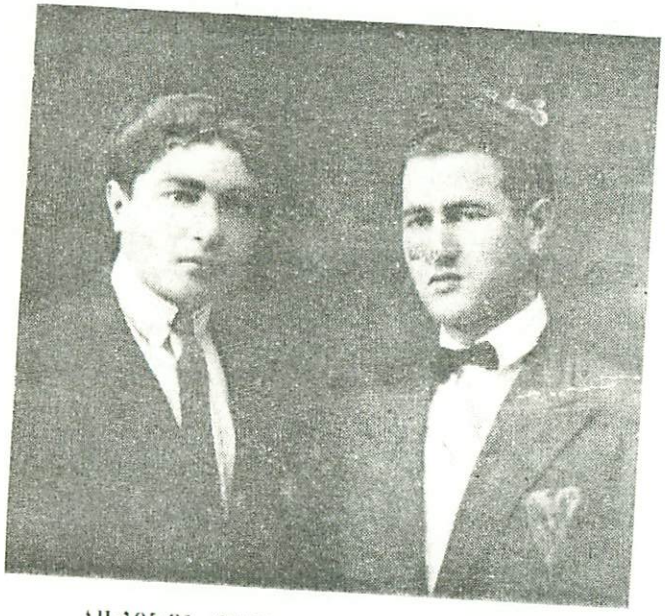
Ասոր հայերը կը պատասխանէն «Եթէ կրնաս եկուր տեղէ, մենք մինչեւ մահ պիտի պատերազմինք...»:

(*) Ճակատագրի հնչպիսի դարձուածքով նոյն այդ Արամ կայծակը Ցունատանցի մէջ պիտի իյնար իր հայ գոհի թոռան վրիժառու ու արդար հատուցումով մը...:

Պատասխանը տեղին էր եւ խրոխտ. բայց՝ խումբին վիճակն ալ չատ դէշ, որով միջոցներ կը փնտռէն կռուելով ու նահանջելով ազատուելու համար: Զանիկ Զաւուշ հոն պայրացած թրքական յանդգնութենէն՝ նոր դրուագ մըն ալ կ'աւելցնէ իր հերոսամարտերուն վրայ, զօրքին առջեւը ինկած՝ ուստր կը տեսցնէ, եւ կը յաջողի եւս մնել անհամար ուժը թշնամեաց: Այն ատեն՝ պարապայի նպատակաւոր դարձուածքէն օգտուելով՝ կը մտածէ ճամբայ մը դտնել փախուստի:

Զանիկի այս յարձակումին զոհ կ'իյնան՝ Համզան (Կարապետը) աննման ձաֆիկը, Յովհաննէս Զամախիեանը, ու կը վիրաւորուին՝ Եօզղատի Պրունդզլացի՝ Մխիթարեան կամաւորը, անչքուկ զործող, խիստ աներկիւղ միշտ յարձակողական, եւ զժուարին դիրքեր նախընտրող հերոս մը: Միւս վիրաւորներն են՝ Սանթուր Բննիկեան, Սեփոս Զուլֆեան, Յակոբ Հաննէսեան, Հաչեր Սաչեան, եւայլն:

Երբ կայծակ փախուստի միջոց մը կը փնտռէր անձկալին՝ չարագործ բանտուածներէն պատանի թուրք դամչարած մը յանձն առաւ խումբը անվնաս տանիլ դամչներու յատուկ ճահճային ճամբէ մը, որ եղկնուաներու ընդհչին կ'ներկարէր եւ անցքը կը զարձնէր աննկատելի: Իսկապէս՝ պատանին քալ պիտի ճամբան, եւ խումբը պիտի վար սահեցաւ Թրլանէն եւ մտաւ ճահիճին մէջ, մինչեւ կէս մէջքերը...: Պահ մը այս զժուարին երթը կը շարունակուի, ապա՝ վերջապէս կը հասնին այն կէտը, ուրկից ալ պիտի ելլէր անցնիլ: Արբահամ Թօսունեանը կ'ըսէր այն միակ քալը, որ 300 հոգին մէկիկ մէկիկ մէկ ծայրէն միւսը կը բռնէ ու կը նետ... վերջին պահուն ապա՝ «երախտապէտ» կայծակը... հոս ալ կը մոռնայ՝ պատասխանելի անհնարութեամբ մը՝ ամբողջ խումբին անձնուէր այս փրկիչը, եւ կ'ուզէ կը բալէ... հակառակ անոր զսկին ազեխարշ կանչերուն թէ՝ — Հայրս հոս մնաց. Պ. կայծակ...: Ընկե-

ՀԱՃԸՆՅԻ ՊԱՏԱՆԻ ՎԵՐԱՊՐՈՂՆԵՐԸՆ՝
Ձախին՝ Արամ Թօսունեան, աջին՝ Յարութիւն Պալապանեան

բազա Արամ կայծակ խուլ կը մնայ... իսկ ոտան յուսահատ՝ արցունքներու մէջ հետեւեցաւ խումբին:

Թօսունեան թէեւ կ'անցնի ջուրը, բայց՝ խաւարին մէջ չտարբերով կը մոլորի, ձեռքը կ'ինդայ չէթէներուն եւ մինչեւ յետին շունչը մարանչելէ յետոյ՝ բազմաթիւ վէրքերով ծածկուած կ'ինդայ անձնուէրի մը մահով...:

Հերոսին անպորը մահը, փրկութիւնը կ'ըլլայ 300ներու կեանքին... եւ ի հարկէ «բարենիչ» մը կ'աւելցնէ եսապաշտ խմբապետին, ի չարս իր միւս բազմաթիւ հայ զոհերուն: Ամօթ իր Հաճընցիութեան եւ մարդ կոչուելուն...:

***

Կայծակի խումբը ձիհան էլի հասած՝ տէյեվէն ղըրկուած լրտեսները լուր կուտան տեղւոյն Հայոց, որոնք, մեծ մասամբ Հաճընցիներ՝ ուսեասեղներով դիմաւորեցին խումբը: Տիրութիւնը վերազանցօրէն տիրապետող եղաւ, ամէն օր կուլար ե'ւ հայրենիքին ե'ւ մեռածին ե'ւ փրկուածին վրայ:

Ձիհան խանի մը մէջ կը տեղաւորուի Ֆրանսացիներէ պինաթափուած խումբը, ու կրցողը կը փախչի ու կը թագչի իր գէնքը:

Վերապրողները ճակատագրուած էին ցիր ու ցան ըլլալ, եւ իրապէս ալ հետզհետէ անոնք ցրուեցան Ատանա, Տէօրթ Եօլ, Ձիհան եւայլն:

Որքան որ կը յիշեմ, կայծակէն յետոյ Հաճընէն փախստական Ատանա եկող եւ հետզհետէ հանդիպողներու թիւը յաղեցաւ մինչեւ 100 հոգւոյ: Ատոնք պզտիկ խմբերով, ցոյլ, շոյլ, եւ կամ նոյնիսկ մէկ մէկ հոգի՝ լեռներ ու ձորեր թափառելով եկան հասան Ատանա:

Ամէնէն յետոյ հանդիպողներէն եղան Սամուէլ Ճանիկեան եւ Նազարէթ Քէօրէմհեան, որոնք լեռներուն վրայ խուռ ապաձելէն, մարդկային վիճակէն դուրս ելած, բացարձակ անճանաչելի կմախքներու պէս՝ ամիս մը յետոյ կրցան հասնիլ Ատանա: Դարձեալ Հայրապետ Թօսունեանը, որ ամիս ու կէս յետոյ հասաւ, կացին մը իր ուսին, ոչ իրեւ վայրահաս... այլ ինքը վայրացած մարդահատ մը...:

Ատոնք յետապահներն եղան Հաճնոյ Հերոսամարտ մեծ նեբանին:

Հաճնոյ աշխատասէր մարտկոցն ալ ինկած էր:

Ու միեւնոյն տանն՝ Հայը հասկցած՝ Ֆրանս. դրամատիրական կարգերու քաղաքականութեան ահաւոր դերն ու մատնութիւնը հանդէպ կիլիկիոյ Հայ աշխատասէր ժողովուրդին...:

ՀԱՃԸՆ ԵՒ ՀԱՃԸՆՑԻՔ ԼՔՈՒԻԵԼԵՆ ՎԵՐՋ

Վերապրողներու ականատեսի յուշերով դարձեալ դիմենք Հաճըն...

Եղեռնին ամենայուղիչ վերապրողները՝ ամէնքն ալ կիներ եւ աղջիկներ, որոնք վիրաւոր ըլլալով հանգերձ հրաշքով Հաճընէն կը փախչին եւ ամիսներ յետոյ կը հասնին Ֆրանս. սահմանը: Ահա թէ ինչպէս եւ ինչո՛ր պատմեց անոնցմէ մէկը.

— Երբ կառորածը, հրդեհը եւ փախուստը քաղաքի բնակչութիւնը մաքրած էին ճակատագրականօրէն, մենք՝ 500ի մօտ ապխտեալներ, ասկէ–անկէ մահադուժ՝ ապաստանեցանք կառավարական ակրայը: Թուրքերը ամէն տեղ հրկիզէլէ եւ սրոբելէ յետոյ՝ եկան եւ մեզի անճառութեան հրաւիրեցին:

— Անճառութ եղէք, եւ մի վախնաք, ալ վերջ դատ ամէն բան, այլեւս ձեզի վնաս մը պիտի չտայ:

Աւելորդ էր անշուշտ հրաւէրը, մեզմէ քահանայ մը, իսկոյն պարզեց ապխտակ դրօշակը: Պահ մը յետոյ մեր դահիճները ներս եկան եւ մեզ պատերազմական դերիներու պէս սուիններու հակոտութեան տակ տարին լեցուցին վանքը: Հոն դրամ ունեցողները կողոպտուեցան, եւ կամ տարուեցան տուն՝ հանելու համար թոզոն գանձերը եւ յետոյ մէկիկ մէկիկ սպաննուեցան: Սպաննութեան դարձիքները այլասան էին, լախտ, կապարեայ գունդ, տապար, մանգաղ եւայլն: Գեղեցիկ աղջիկներն ու կիները պատուեցան եւ տարուեցան, իսկ բոլոր մնացածներս պիչերանց սկսան տապալահար ընել: Այդ պիչեր հազիւ կրցան 250–300 սպաննել, որով մնացեր էին 200 հոգի եւս... որոնց համար ալ ըսուեցաւ թէ Անգարայէն հրաման եկած է եւ պիտի տարուին Թուրքերու...: Ես վիրաւոր էի, եւ մեռած կարծուածներուն հետ վանքէն դուրս նետուած: Երբ աչքերս բացի եւ ապատ օդը շնչեցի, վրաս այժ մը եկաւ, ադէկ–պէչ վէրքս

կապեցի, եւ որոշեցի փախչիլ: Գերազոյն ճիգով մը գործադրեցի որոշումս, եւ Աստուած օգնեց ինծի, առաջնորդեց իմ քայլերս, լեռնէ լեռ, հովտէհովիտ մը պէս, ցաւի, անօթութեան, զրկանքի եւ վախի մէջէ, խոտ ճարակելով հասայ Սիս: Թրքական անզգամ սիրտը պաղած էր քիչ մը: Ֆրանսացին վազուց պարպած էր Կիլիկիան, եւ հայ չկար բնաւ: Ճաչոզեցայ իրր սպասուհի մտնել թուրքի մը քով, ուր մնացի տասներեք, երբ վերջապէս Ալէքսանտրէթի զբաղող Պ. Եղիշէ Քէլիկեանի շնորհիւ ազատուեցայ եւ եկայ Սուրիա ուր կ'ապրիմ...:

Այս պատմող կենդանի վկան ալ Ֆրանսաբնակ Եղիսաբեթ Պալապանեանն է:

Այս տիկնոջմէն յետոյ 7 հոգինոց խումբ մը կին եւ աղջիկներ եւս կը փախչին եւ ճամբան միանալով ուրիշ խումբերու հետ՝ կը հասնին Սիսի մօտերը, ուր կը հանդիպին թունաւոր սունկ ուտելով խենդացած ուրիշ փախստական Հաճընցիի մը, Աստուր Գարաթաւուղեանին: Ինքն է որ կը պատմէ Հովհաննէս Գըրպըյըգեան, կը խնամէ հէգ երիտասարդը եւ մեծամեծ դժուարութեամբ աղէկցնելով իրենց հետ կ'առնէ զայն ու կը հասցնէ մինչեւ Միսիս:

Այդ քաջարի կանանց անուններն են՝ Հռիփսիմէ Գըրպըյեան, Սայիկ Սաչեան, Մարիամ Դաքսեան, եւայլն:

Իսկ Հաճընէն իրրեւ թէ հրամանով Անգարա պացող ծեր, մանուկ, կիներ 200 հոգին երբ Ղազ Պէյլի կը հասնին, հոն Խան Պօղոպիի մէջ քիւրտերէն կը մորթուին՝ մինչեւ անոնց վերջին անհատը...:

Անգարայի այդ ոճրային հրամանն ալ կատարուեցաւ, եւ... Հաճընն ու Հաճընցին այս արեան լոգանքն ալ կատարած ըլլալով կը ննջէին յաւերժական քունով մը...:

Ժ. ՄԱՍ

ՎԵՐԱՊՐՈՂՆԵՐՈՒ ՏԽՐԱՊԱՏՈՒՄԸ

Հայկարծան սեւ վոթորիկներուն հետեւող «անդորրութիւն»ը վերջապէս տարածուած էր Կիլիկիոյ վրայ, անտեսա–քաղաքական պատճառներէ ծնունդ առնող «բաժանէ որ տիրես»ի քաղաքականութեան արիւնահեղութիւնը կատարած էր մանաւանդ հայ արժէքներու բնաջնջումի իր դերը, եւ այդ բնաջնջումին համընթաց՝ ստորագրուած էր թուրք եւ ֆրանսական համաձայնութիւնը…:

Հիմա, ամէն օր տղոց քովն եմ ու յաճախ կ'այցելեմ կայծակին, երբ ան օդի իր զաւաթը կը վերցնէ, շրջապատուած իր համախոհ ընկերներով, նախորդ դինակիցներով: Մոռցած է ան երէկը… ու ապրելու խնդիրն է այսօր…:

Երբեք չեմ խորհած թէ՝ անոնք կրնան յարգել պիս, ընդհակառակը՝ նախնիկ կը նկատեմ թէ՝ չարունակ կատակի ձեւին տակ՝ իմ եւ իրենց մէջ կը դնեն անանցանելի բարձրամտութիւն… կը ծաղրեն, կը հեգնեն իմ սուրհանդակի անցեալ օրերու յանդգնութիւնս, քաջութիւնս, որպէս թէ ես հպարտացած ըլլայի այդ բանով…: Մինչ՝ ինքզինքնին կը դնէին «ազնուապետական» ասպիճանի մը վրայ, որ անշուշտ չահուած կրնար ըլլալ պատերազմի մղելով՝ կեանքի կարեւոր հրամայողականի բռնութեան տակ…:

Այս երէկը մոռցող եւ ներկան օդի սեզաններուն առջեւ անցնող այլասերածներու Աստանայի ցուցադրութեան օրերու մէջ էինք: Այն օրն ալ չարունակեցին սլաքները ուղղել ինծի դէմ: Զէի ճանչեր, անտարբերօրէն դլուխս կը չարժէի, եւ լոկ կը թագուէի իմ սեփական մտածումներուս մէջ:

Բայց կայծակը այլեւս զառն կուգար ինծի:

— Է՛, Հերոս…: Տղաք, ինչո՞ք մեր Հերոսը Հաճըն

եկաւ եւ երբ թնդանօթին ձայնը լմնցաւ, սուսիկ–փուսիկ հետացաւ…

Ուրիշ մը անոր պատասխանեց.

— Փախչելն ալ հերոսութիւն է, ընկեր…

Երրորդ մը աւելցուց.

— Նայէ… երբ քառասուն կոյսերը Հռոմէն հալածուեցան, փախան մինչեւ Ղայսէրի, եւ հոն Ղըրխ Ղըզլար կոչուեցան նէ՛…

Չորրորդ մը լրացուց.

— Մեր Հերոսն ալ… իշխէ անանկ հերոս եղաւ, Հաճընէն փախչելով… անանկ չէ՞…: Այս չորրորդը նորէն կայծակն էր:

Կարծեմ թէ այս անհամ զրոյցը դեռ պիտի չարունակէր, եթէ բերանս կոմպոզիտ մը չի բանայի:

Շարունակեցայ, վեր առի գլուխս եւ ուղղակի կայծակի աչքին նայելով ըսի.

— Տղո, պարոն, եթէ կատակ է ըրածդ, չատ մեծ է, իսկ եթէ արհեստ եւ արուեստ է ու չիտակ, այն ատեն ալ ուինծի հետ եկուր, ես Հաճըն պիշտօմ… քաջութիւն ունի՞ս, եկուր ինծի հետեւէ եւ ես առջեւէն պիտի երթամ, դուն միայն հետեւէ ինծի…

Կայծակ քիչ մը մար առնելով արագատները պատասխանեց.

— Հերոս, հիմա դուն սկսար կատակ ընել, եղո՞վ մը եա՛ տղօ՛…:

— Ով կ'ընէ կատակ, ես կատակ մատակ չեմ ընէ, ես պարզ կ'ըսեմ, եթէ սիրտ եւ վ… ունիս, ինծի հետ եկուր…: Ասիկա քու ճակատագրդ է նմանիր, ես որոշած եմ երթալ, եթէ դուք պատերազմ ըրիք՝ ժողովրդով եւ հարիւրաւոր ընկերներով ըրիք, ես հիմա անհատապէս կռիւ պիտի երթամ, կրնա՞ս գալ… այն ատեն կը չափեմ քու քաջութիւնդ…:

Յօսակիցներէն մէկը կը հատուտակ.

— Կ'ընէ, կ'ընէ ես կը հաւատամ Հերոսին, կ'երթայ...:

— Ի՛նչ, կը պատասխանէ կայծակ, ի՞նչը կ'ընէ կոր, ո՞ւր կ'երթայ կոր նայինք,ծօլա՞յ է...մեր լեռները հմա ատազականերով լեցուն է, եւ դուն, Հերոս աղբար, սա տեղէն մինչեւ կամուրջը չես կրնար երթալ...

— Դուն պիտի տեսնաս, հէմ կամուրջը պիտի անցնեմ, հէմ ալ գժոխքը, իսկ դուն կրնա՞ս դալ ան ըսէ: Ես միայն այդ կը հարցնեմ քեզի:

— Բարեկամ, այսուհետ ես զորձ չունիմ Հաճընի, հոն ո՛չ կոխ կայ, ո՛չ հայ, որ երթանք փրկենք:

— Հա՛, եթէ Հայ չկայ, հազարաւոր Հաճընցիներուն վրէ՞ժն ալ չկայ... կ'երթանք, ոչխ եղոզներէն լուր կը բերինք, կամ կ'ապատանք, եւ կամ եթէ չկան՝ Հաճընը քանդող գիւղերը կը ջարդենք ու ձեր լքած հայրենիքին վիճակը կը տեսնենք...:

— Դուն տեղ մրն ալ չես կրնար երթալ...

— Իսկ դուն միայն կը պարծենաս: Ղորա կորիճը նախ չի պարծենար, կ'ընէ ու կ'անցնի...: Ես այդպէս պիտեմ:

Լոսքը ուրիշ կողմ դարձուցին օղին կոնծելով, իսկ ես ելայ եւ ափսոսալով հեռացայ, այդ ապականուած հոգիներէն, որոնք երէկ մեր պաշտանքին առարկայ դարձուցած էինք հայրենիքի համար կռուած րլլալուն պատճառաւ, իսկ այսօ՞ր... մուր սկսած են քսել իրենց հերոսի ճակտին, ափսո՛ս...:

Ալ կենալու չէի ես, այս ժամէն սկսեալ պէտք էր ձեռք առնէի պզտիկ խումբի մը պատրաստութեան գործը: Ներսս կրծող վրէժի թունալից ուխտը՝ պէտք էր վերջ դըներ այլեւս:

Այս նպատակին հասնելու համար ի՞նչ պէտք էր ընէի: Նախ ապիէն–անդիէն քաղած տեղեկութիւններս դասաւորեցի

Ֆրանքօ–Թուրք համաձայնութեան կնքումով՝ Հայճընի կողմերէն եկող Թուրքեր կ'ըլլային, անոնցմէ քաղած տեղեկութիւններս կրնային իմ ձեռնարկիս ուղղութիւն տալ: Ըստ այդ տեղեկութեանց, Հաճընէն բոլորովին հեռացած էին աւարառուներու մնացորդները, չէթէներէն մեծագոյն մասը՝ Անգարայի մէկի կառավարութեան պաշտօնապէս դիմադրելով՝ բանակ անցած էր, իսկ միւս մասը՝ դասալիք ըլլալով՝ լեռները կը թափառէր եւ աւազակութեամբ կ'զբաղէր: Ասիկա իմ տեսութիւնս էր:

Արդ, այս կէտէն օգտուելով՝ ես կրնայի առնել Թուրք փախստականի կամ դասալիք զինուորի մը հանգամանքը եւ խումբով դործել այն կողմերը՝ աւերը նպատակիս ծառայելու համար:

Հարուածներուս թիրախը պիտի ընտրէի՝ Հաճընոյ մօտիկ Թուրք գիւղերը՝ Եարթիպի, Կիւրնէչէն, Հեմմէթլու, գէօմիւն եւայլն, որոնք քանդած եւ հրդեհած, կոտորած եւ լկած էին իմ հայրենիքս.— Այս մէկ:

Եկողները կ'ըսէին թէ՝ դեռ Հաճընի ողջ մնացող Հայեր կան, որոնք այսինչ կամ այնինչ տաղաներուն պաշտպանութեան տակ կը գտնուին:

Կ'ուզէի ատոնք ալ այս կէտը, եւ եթէ գերի էին՝ ազատել դանոնք.— Երկու:

Երրորդ:

Արդ՝ տալ աւերեալ հայրենիքիս, եւ հոն ողջունել մեռելները մեծ խարէութեան եւ մեծ ազատամարտին, գըտնել ոսկորները եւ անոնցմէ կտոր մը բերել, իբրեւ նշխարին բամբիռ գերեզմանուած մեր հայրենիքին... անծանօթ ոսկերատին մեր հէգ գինուորներուն...:

Չորրորդ:

Ողջ առողջ վերադառնալ եւ ցոյց տալ թէ ես իմ բաժնիս առացած եմ վրէժիս հատուցումը եւ գարձեալ ցոյց տուած հերոսանալու ճամբան...:

Նպատակս որոշուած էր, կը մնար ստեղծել անոր դրամագրութեան միջոցները՝ խումբ մը, ղէնք, պիտոյք։

ՀԱՁԸՆ ԵՐԹԱԼՍ Ո՞ՐՈՆՔ ՔԱՋԱԼԵՐԵՑԻՆ

Անմոռան դիմեցի Ս. Դ. Հնչակեան կուսակիցներուս։ Այդ ժամանակ նախորդ վարչութեան դէմառեր կամարութեան աքսորումովը (Վ. Ժամկոչեան, Ս. Շահէն, եւայլն) գործի ղեկը կը պահէր ընկ. Արիս Գալֆեան, (այժմ Յանօթ Արժ. Տ. Կր. Քհնյ. Գալֆեան, Եդեմի Հո-

ԱՐԺ. Տ. ԿԱՐԱՊԵՏ Ա. ՔՀՆՅ. ԳԱԼՖԵԱՆ
(Եդեմի Հայոց Հովիւ)
(Աշխարհիկան Արիս Գալֆեան)

վիւ) որուն հաղորդելէ յետոյ վճիռս՝ խնդրեցի որ ինծի յատկացնէ 50 ոսկի, ղէնք, ռազմամթերք, դրամ եւ ուրիշ պիտոյք։

Վերոյիշեալ ընկերը յուզումնալից վճռակամութեամբ մը յանձն առաւ իրագործել իմ ծրագիրս, դոր ըսաւ.— Ձեր ծրագիրը կ'իրացնէ մեր վարչութիւնը, եւ ես՝ կատարեալ կը վերցնեմ ասոր պատասխանատուութիւնը։ Եւ խոսկաց՝ Գալֆեանի ըրաւ, ինչ որ խոստացաւ, միայն թէ՝ 50ի տեղ 20 հոգի միայն կրցաւ մէջտեղ բերել, անոնցմէ 11ն ալ հրաժարեցան եւ մենք մնացինք 9 հոգիով։

Եթէ մէկ հատիկ ալ էի մնար՝ ես որոշեր էի գործել մենակս։ Ուրեմն՝ անյապաղ տեսանք մեր բոլոր պատրաստութիւնը։ Թրք. ատրաղով հագուստ, ղէնք, փամփուշտ, ռումբ, պաշար եւ դեղորայք։ Իսկ խումբին անունը դրինք՝ «Զարգանդ» Հնչակեան մեծանուն, պատմական համբաւեալ եւ իր խումբին անունով։

Այն չըջանին անկարելի էր Առանայի կամուրջէն ղէնք անցնել։ Հոն դրուած էին ֆրանսական պահակներ, որոնք պինաթափումէն յետոյ՝ խիստ հրամաններ ունէին դուրս բաւելու եւ ձերբակալելու խակոյն ով որ ղէնքով անցնելու փորձութիւնը կ'ունենար։

Այս անպատեհութեան առաջքը առի անձնական թոմպուլի կառքիս մէջ լեցնելով ղէնքերը եւ վրանին ծածկելով դիպլով... ոտայ մը հեծցուցի վրան եւ այսպէսով անմնաս անցուցի կամուրջէն։ Իսկ ես եւ ընկերներս անցկենք վճռակով գացինք եւ գտանք կառքը, զոր քշեցինք մինչեւ Տաւուտարեանի ագարակը։ Հոն հաղուեցանք եւ դինուեցանք, եւ իրիկուան մութը կոխելուն պէս ճամբայ ինկանք դէպի...։

Ինծի հետեւող քաջերն էին. Խաչեր Զուլֆեան, Ադամ Զուլֆեան, Տիգրան Զօլագեան (ուղեցոյցը), Փանոս Բուռլուցի, Սիմոն Սաչեան, Յովսէփ Քէօր–Ձէրչեան, Աւագ Բուռլուցի եւ կամաւոր վահան Վանեցի։

ԺԱ· ՄԱՍ

ԱՆՁՆՈՒՐԱՑ ԽՈՒՄԲԸ ԴԻՊԻ ՀԱՅԸՆ

Այս խումբին համար կեավուր քէօյի մօտ՝ Ֆրանսական էրկաթ փչաթելերէն եւ ականներու մէջէն անցնիլը չատ դժուար եւ վտանգաւոր էր, բայց այս գործը ի գլուխ հանելինք մեծ զգուշութեամբ եւ յամդգութեամբ, ու անճայն բռնելինք մեր առջեւ ապշամուղջի մէջ թաղուած Սիսի համրան:

Անմատոյց հանելով Սիսի մօտ Ղըլըճլը, հոն խորհրդակցութիւն մը ունեցանք եւ որոշեցինք հաստատել գինուորական խիստ տիպերին. ով որ ամենապզտիկ անհնազանդութեան մը մէջ գտնուէր՝ ան իսկոյն պիտի դատակարծուէր, պատիժի գործադրիչ նշանակուեցաւ՝ ընդհ. համաձայնութեամբ՝ Խաչեր Զուլֆեան: Յետոյ անուններս իսլամացուցինք, այսպէսով մենք եղանք տէր՝ սա ու նոյններու՝ իմ անուս՝ Եուսուֆ Զամուշ, Աւագիկը՝ Համդա, Սիմոն Սաչեանիկը՝ Մուլլա Ահմէտ, վահան Վանեցիկը՝ Ալօ, Յովսէփիկը՝ Խօմէր, Խաչերիկը՝ Խօմէր Օնպաշը, Տիգրանիկը՝ Գէօրէ, Փանոսիկը՝ Տուրմուշ, Ադամիկը՝ Ղարա Մուսթաֆա:

Այս անհրաժեշտ կարգադրութիւնները լրացնելէ յետոյ՝ քիչ մը հանգիստ առինք եւ չարժեցանք դէպի Խան Տէրէսի, ուր մեր կրնայինք գտնել ջուր եւ ծուարելիք տեղ: Լուսնալուն մօտ անմատոյց հասանք Խանտէրէսի եւ իջեւանեցանք անտառներուն մէջ ապահով վայր մը: Տղաքը իրենց պաշարեղէնի ծանրութեան տակ յոգնած էին: Մեզմէ Խաչերը մանուանդ սկսած էր ցոյց տալ տկարութեան առոյգ նշաններ: Հասկցանք թէ հիւանդ էր, չուտ չուտ բնական պէտքի համար կը վազէր, եւ տիզանթէրիի պէս արիւն կուգար, ասով իր վրայ յուսահատութիւն եկաւ եւ խեղճ երիտասարդը ներողութիւն խնդրելով ըսաւ.—Ընկերներ, ես պիտի չկրնամ աւելի առաջ երթալ, ուստի դուս արձակեցէք իմ ուխտս: Մեր ընկերներով հազիւ հասդեցինք գինդը՝ ըսելով թէ՝ կ'անցնի, եւ կ'առողջանայ, եւ որովհետեւ կը նկատէինք թէ ճամբու յոգնութեան արդիւնք էր, ամրողջս ալ պաղ լողանք ըրինք եւ մեր յոգնդեկութիւնը (խամլըզ) անցուցինք:

Իրիկուայ մօտ կը պատրաստուէինք մեկնելու դէպի Իման Օղլու, հետազօտելու այդ ուղղութիւնը՝ տեսանք թէ խումբ մը ժանտարմաներ, կին, ծեր, պատանիներ դէպի մեզ կը յառաջանային: Երկուսանք կրակ բացինք, ասոր արդիւնքը այն եղաւ որ՝ թէ անոնք փախուստի դիմեցին, թէ մենք: Մենք յառաջացանք անդուլ եւ ճամբէն դուրս ապահով տեղ մը քաշուեցանք: Տղաքը յուսահատած էին, մեր ձեռնարկի դեմ սկզբնաւորութեանը մէջ այս ընդհարումը տեսնելով: Շատեր պատնալ ուզեցին, ճարահատ ետ դարձանք ջուրին դլուխը եւ հոն պահակեցանք: Ջանացինք հասդեղ անոնք, որ անպայման ետ դառնալ կ'ուզէին: Անոնք անհամոզելի մնացին, իսկ մենք՝ մնացած հինդ ընկերներս վճռեցինք ամէն գնով յառաջ երթալ ի կատար հանելու համար մեր վրէժին ուխտը: Զորս պատալիքներուն տուինք քիչ մը ուտելիք, իրենց լաւագոյն զէնքերը փոխանակեցինք մեր զէնքերուն հետ եւ ճամբեցինք: Իսկ մենք այդ գիշեր աւինք փառաւոր կազդուր մը, վազուան մեր գործին համար նպաստաւոր ակնկալելով աւելի լաւ ընելու համար: Հետեւեալ օրը՝ իրիկուան ճամբայ առնելով՝ արդէն ճամբով հասանք Իման Օղլու: կամուրջին վրայ պահակներ կային: Վերի կողմի ջուրէն անցանք եւ չարունակեցինք մեր գնացքը դէպի Տէլի Զայ: Հոն Յովսէփը ալ չի կրցաւ քալել: Մեր կռնակի գինն ու պարկը ծանր էին: Ինքզինքը գետին նետեց եւ հոն մնաց ուժասպառ: Մեր ազերսը, մեր «ման Յովսէփ»ները, վախիանքները օգուտ չունեցան: Տեսանք որ անկարելի է՝ Սիմոնը եւ վահանը անոր քով ձգելով՝ ես առի Աւետը,

ԺԱ· ՄԱՍ

ԱՆՁՆՈՒՐԱՅ ԽՈՒՄԲԸ ԴԷՊԻ ՀԱՅՐՆ

Այս խումբին համար կնամուր քէօյի մօտ՝ Ֆրանսական էրկաթ փչաթելերէն եւ ականներու մէջէն անցնիլը չատ դժուար եւ վտանգաւոր էր, բայց այս գործը ի գլուխ հանեցինք մեծ զգուշութեամբ եւ յաջողութեամբ, ու անճարն բռնեցինք մեր առջեւ ազջամուղչի մէջ թաղուած Սիսի համբան:

Անմոռանք հանելով Սիսի մօտ Ղըլըճլը, հոն խորհրդակցութիւն մը ունեցանք եւ որոշեցինք հաստատել դինուորական խուռն տեսչութիւն. ով որ ամենապզտիկ անհնազանդութեան մը մէջ գտնուէր՝ ան իսկոյն պիտի դատակարծուէր, պատիժն դործադրուէր նչանակուելու՝ ընդհ. համաձայնութեամբ՝ Խաչեր Զուլֆեան: Յետոյ անուններս իսլամացուցինք, ազդպէսով մենք եղանք տէր՝ սա ասնուններու՝ իմ անուանս՝ Եուսուֆ Զամուշ, Աւագիներ՝ Համդա, Սիմոն Սաչեանիներ՝ Մուլլա Ահմէտ, Վահան Վանեցիներ՝ Ալօ, Յովսէփներ՝ Խօմէր, Խաչերիներ՝ Խօմէր Օնդաչը, Տիգրանիներ՝ Պէքիր, Փանոսներ՝ Տուրմուշ, Ադամներ՝ Զաքա Մուսթաֆա:

Այս անհրաժեշտ կարգադրութիւնները լրացնելէ յետոյ՝ քիչ մը հանգիստ առինք եւ չարժեցանք դէպի Խան Տէրէսի, ուր մնայն կրնայինք գտնել ջուր եւ ծուարելիք տեղ: Լուսնալուն մօտ անմոռանք հասանք Խանաէրէսի եւ իջեւանեցանք անտառներուն մէջ ապահով վայր մը: Տգաքը իրենց պաշարեցկնի ծանրութեան տակ յոդնած էին: Մեզմէ Խաչերը մանաւանդ սկսած էր ցոյց տալ ակարութեան առոյգ նչաններ: Հասկցանք թէ հիւանդ էր, չուտ չուտ բնական պէտքի համար կը վազէր, եւ տիզանթէրիի պէս արիւն կուգար, ասով իր վրայ յուսահատութիւն կար

եւ խեղճ երիտասարդը ներողութիւն խնդրելով ըսաւ.— Ընկերներ, ես պիտի չկրնամ աւելի առաջ երթալ, ուստի դիս արձակեցէք իմ ուխտս: Մեր ընկերներով հազիւ հասնինք պինգը՝ ըսելով թէ՝ կ'անցնի, եւ կ'առողջանայ, եւ որովհետեւ կը նկատէինք թէ ճամբու յոգնութեան արդիւնք էր, ամբողջ ալ պաղ լողանք ըրինք եւ մեր յոգնութիւնը (խամլըզ) անցուցինք:

Իրիկուայ մօտ կը պատրաստուէինք մեկնելու դէպի Իմամ Օղլու, հետաքննելու այդ ուղղութիւնը՝ տեսանք թէ խումբ մը ժանտարմաներ, կիներ, ծեր, պատաներ դէպի մեզ կը յառաջանային: Երկուստեք կրակ բացինք, ասոր պիտնքը այն եղաւ որ՝ թէ անոնք փախուստի դիմեցին, թէ մենք: Մենք յառաջացանք անդուլ եւ ճամբէն դուրս ապահով տեղ մը քաչուեցանք: Տղաքը յուսահատած էին, մեր ձեռնարկի դէմ ակրնաւորութեանը մէջ այս ընդհարումը տեսնելով: Շատեր դառնալ ուզեցին, ճարահատ եւ դարձանք Ջուրին դլուխը եւ հոն պահկեցանք: Զանացինք հասմզել անոնք, որ անպայման եւ դառնալ կ'ուզէին: Անոնք անհամոզելի մնացին, իսկ մենք՝ մնացած հինդ ընկերներս վճռեցինք ամէն գնով յառաջ երթալ ի կատար հանելու համար մեր վրէժն ուխտը: Զորս դասալիքներուն տուինք քիչ մը ուտելիք, իրենց լաւագոյն գէնքերը փոխանակեցինք մեր գէշերուն հետ եւ ճամբեցինք: Իսկ մենք այդ գիշեր առինք փառաւոր կազդուր մը, վազուան մեր գործին համար նախաճաշակը աւելի լաւ ընելու համար: Հետեւեալ օրը՝ Իմամ Օղլու: կամուրջին վրայ պահակներ կային: Վերի կողմի ջուրէն անցանք եւ չարունակեցինք մեր գնացքը դէպի Տէլի Զայ: Հոն Յովսէփը ալ չի կրցաւ քալել: Մեր կռնակի գէնն ու պարկը ծանր էին: Ինքգինքը գետին նետեց եւ հոն մընացաւ ուժասպառ: Մեր ազերքը, մեր «համան Յովսէփ»ները, վայրկեանքներէն օգուտ չունեցան: Տեսանք որ անկարելի է՝ Սիմոնը եւ վահանը անոր քով ձգելով՝ ես առի Աւետ,

Ջուրի ամաններըը, որպէսզի ջուր լեցնելու՝ մոլորելով Գարըճա Թէփէն ելլենք, եւ հոն սպասենք դիրենք: Հետեւարար պատուիրեցինք որ Ծովակիը հանդչելուն պէս ելլեն եւ հոն մեզ գտնեն: Մեր յուսացած ջուրը չի գտնելով՝ ինք Սիսի ջուրին, բայց դժբախտաբար ան ալ քաշուած ըլլալուն, առանց ջուր ունենալու հարկադրուեցանք քոդալ այդ բաց գաշտը, եւ բարձրանալ Գարըմճա Թէփէն, հոն չգտնելով մեր ընկերները՝ սրտնեղած քնացանք: Նչան տալ, պռատալ կարելի չէր: Առաւօտեան մօտ, երբ աստղերը կը ժժդունէին արդէն, այն տեղն եւս մեր ընկերները՝ Թասկով-Թասկով: Մէյ մէկ քար ընտրած փիչ մը եւս հանդչեցանք: Վարաւը սոսկալի կերպով կը տանջէր մեզ: Ցերեկուայ կրակնային արեւը, յոգնութիւնը եւ թշնամիներէ պաշարուելու վախը՝ կարծես ալ աւելի կը հրահրէին մեր ծարաւը: Մանաւանդ մեզմէ Սիմոնը՝ պապակէն այնքան տանջուեցաւ որ՝ դէմքը սեւ սեւ դարձաւ: Հոգիս կորդիս կուգար՝ տեսնելով հօրեղբօրորդւոյս այդ վիճակը: Այսպէս տեւեց երկար դարեւոր ժամեր, հազար փառք որ իրիկուան դէմը հասաւ, Սիմոնին դէմքը վերստին դուներեցաւ, եւ մենք ալ վերստացանք մասամբ մեր հանդիսաւ: Դէմերնիս կը հսկէր Սիսի ջուրը, անոր նայելով ո՛ր կը քաշէինք, եւ հոգիներս այդ ո՛րին հետ դուրս կուգար կաթիլ կաթիլ: Այլեւս անկարելի էր կենալ եւ հանդուրժել, մուրը կոխած էր, հետեւաբար մենք մէկ դոպռնակ մղուածի պէս ոտքի ելանք եւ յառաջացանք դէպի կենսաբեր ջուրը: Անոր ղլուխը պարզուեցաւ մի սրտայոյզ ու ցաւագին տեսարան: Զէնք հանդուրժեր եղերքին խմելու, մէկը թաթխուեցանք, բերաննիս լայնօրէն բացած՝ դրեթէ դամչներու պէս՝ յո՛րդ յո՛րդ կը խմէինք: Սիսի ջուրը ո՛չ թէ իր երկար ծիրին կը հետեւէր, այլ ուղղակի կարծես՝ մեր ծոմացած ստամոքսին կը հոսէր... կը խըմէինք անյագաբար, անդուլ կը խմէինք:

ՏԱՌԱՊԱԼԻ ԹԱՓԱՌՈՒՄՆԵՐ

Այժմ հանգստացած էինք: Այն տեղն միայն զգացինք ուրիշ բուռն կսկիծ մը, անօթութեան կսկիծը: Պարէն չատ ունէինք, սակայն քիչ առաջ չէինք կարող ուտել, քանի որ ջուր չունէինք, հետեւաբար՝ արձակեցինք մեր պարեղէնի տոպրակները՝ միս, ապուխտ, պանիր, հաւկիթ, ձիթապտուղ, կեր ու կեր: Կուշտ ու կուռ կշտացանք, եւ դանդ տիտան, անյագկի, անզսպելի մարդեր: Մեզի դէմ այլեւս ոչ մէկ ուժ պիտի կրնար դիմանալ կը կարծէինք, ինքզինքնիս՝ հզօր, ամենահզօր կը զգայինք այլեւս: Սիսի մօտերքէն անցանք անվտանգ, զգուշանալով խումբ մը քիւրքերէ, Ֆէրմանին չաղացքը եւ Թաչ Օճաղըն թողլով մեր եռակը: Գիշեր ըլլալուն՝ մեր ճամբուն վրայ չէինք նշմարած ոչխարներու հօտ մը, անպիտակցաբար անոր մէջ ինկած էինք: Հօտին հետ մենք ալ կը քալէինք: Ցետոյ, երբ հովիւը նշմարեց թէ տարօրինակ գինուորներ կը քալէին հօտին հետ, տարտափահար եղաւ մեզմէ, եւ փախաւ գնաց անդին պտնուող ուրիշ հօտի մը մօտ: Լ՛ոհ, եթէ ան փախաւ, մենք կրնայի՞նք կենալ, մենք ալ փախանք եւ բռնեցինք Համճոյ ճամբան: Հոնտեղի դիրքը Սիսի հանդիպակաց բարձրը ըլլալուն՝ կանգ առինք պահ մը եւ կազդոյր տուինք մեր ոտքերուն: Սիսի լոյսերը կը տեսնէինք: Գուրու Զէյմէն անցանք, եւ նախընտրեցինք Թափանի հին ճամբան: Այդտեղը մեզի համար ապահով էր, անտառուտ, ջրալից եւ պատսպարուելիք տեղեր ունէր: Քաշուեցանք անտառին մէջ ապահով տեղ մը եւ լուսցուցինք Քելկէն Զայըրի մէկ կէտին վրայ: Իրիկունը՝ Գըլըդ Սուի ճամբով անցանք եւ հասանք Թափան դիւղը: Պաշարնիս հատած էր: Երկու երկաննըս ճամբուն եղերաց վրայ դիրք բռնել տալով ես իչայ ճամբուն վրայ՝ անցորդներէն ուտելիք առնելու: Առնր առտուայ մօտ էր՝ եւ ժամանակ էր գիւղացիներուն Սիս երթին: Զուչցաւ անցքը: Կին մը եւ երկու ծերունիներ

Սիա կ'երթային: «Ակլամ ալէյքում»ով ղեմաւորեցի դառնալ, տեղեկութիւններ քաղեցի անոնցմէ՝ նոյն վայրերու չէթէներուն եւ դինուորական փախստականներուն մասին, ինքզինքս ներկայացուցի, իբրեւ Ամերիկայէն փախած դինուորական փախստական, եւ անհրաժեշտ ուտելիքն ալ առնելով վերադարձայ տղոց մօտ, որոնք մերթ ընդ մերթ՝ իրենց ծուարած տեղէն լինդի կը ձայնէին.

— Հէ՛յ, նուաւֆ Զաւուչ, բան մը կա՞յ, դո՞ղ...:

Ճամբան՝ ուրիշ ճամբորդներ ալ կը հանդիպէինք միդի: «Ակլամ ալէյքում»ներով կ'անցնէինք: Երբ վերջապէս լուսցաւ օրը, կանգ առինք Թափանի մօտ: Իրիկունը նորէն սոխպուկեանք մտածել կերակուրի մասին: Մեզի մերձակայ Թափան գիւղը՝ Զօպան Պօղոսի վրայ՝ պատկէկ ուտեմբ կար, նպատակեցինք հոն երթալ եւ ուտելիք վերցնել: Բայց երբ անտառէն ճամբուն վրայ եկանք, տեսանք որ պետական հարսնեւորներու բազմութիւն մը կուգայ: Զարմանքով տեսանք որ անոնք ալ դժբախտաբար մեր նպատակած տունը կ'ուզուէին: Ատիկա՝ անտարակոյս, մեր դարձին բնաւ չէր պար, եա դարձանք եւ որոչեցինք մանել այդ հարսնեաան ճիշդ դէմը պանուղ ուրիշ տուն մը, ենթադրելով որ անոնք անշուշտ հարսնիքի պատճառ կ'ըլլան, եւ մենք չենք չնորհք խնդոյք մը կ'ունենանք: Տան բակը մտանք, ոչխարու հօտը բակին մէջ տարածուած պառկած էր, մտանք անոնց մէջ, բարեբախտաբար չունները պոհացուցինք եւ չի հաչեցին, եա յաւաջացայ դէպի հօտը եւ ակնարկս նետեցի տունը: Ի՞նչ տեսնեմ:

Անմարդի կարծուած տունին մէջ ծալապատիկ նստած էին մօտ 10–15 թուրք պետպաիներ, եւ ժողովքի պէս բան մը կ'ընէին: Առհասարակ իրենց խօսակցութեանց նիւթն էր Հաճնոյ Ջարդը եւ ֆրանսացիներուն կիլիկիայէն քաշուիլը: Եթէ դուք ըլլաք մեր տեղը՝ ալ կը կենա՞ք...: Կամացուկ՝ եա դարձանք անիծելով չար Սատանան: Բայց մեզի ուտելիք պէտք էր, ուտելիք:

ՁԱՐՔ ՀԱՐՈՒԱԾՔ, ԵՐԲԵՄՆ ԱԼ ԹՈՒՄԱԲԼ ԱՆԿԱ

Զօպան Պօղոսի վրան ուրիշ մեկուսի տուն մը նշմարեցինք, յարմար էր: Կռնակը՝ լեռ, մարդ ալ չէր տեսնուէր, յատակ: Մտանք ներս: Լռէ՛, հարսնիքի պատճառ ըլլալու էին: Լռէ՛, ապաք մենք ալ հարսնիք մը հոս ընենք ըսի: Առատ ուտելիք, կաթ, մածուն, սեր, կարագ, մեղր, չամիչ, հաց, ապուր, ամէն ինչ...: Վառեցինք ճրագը՝ եւ տան տիրոջ մեր առաջարկեցինք մեր ծրագիրը: Ան ալ մեզի պատրաստեց նոյն Մուհամմէտի՝ լիր-լիր լեցուցինք մեր տոպրակները, պանիրը, քէֆիւնները, փաթթոցները եւ սրտապին չնորհակալութիւն մը յայտնելով մեր բացակայ հիւրընկալին հասցէին՝ դուրս եկանք:

Այն օրը ալ կը կենա՞ս մի. ճանկ առ ճանկ ճանկռտեցինք կով ու կածան եւ եկանք մեր հիւրասէր Քիրազ Լերան վրայ: Հոն կանգ առինք, եւ մեր վայրի բարեկամին բարեհաճ արտօնութեամբ կրակ վառեցինք: Մեր բացակայ պիտի հիւրընկալէն առած ալիւրնիս նամազլահին վրայ խմոր չդեցինք եւ հաց չինեցինք: կերանք կշտացանք, եւ հոս ալ մնաք բարով բանալով՝ Փը՛ռ... թոանք օր ցերեկով եւ իջանք կապոյտ Ջուրը: Խնդը՝ պալար պալար կը հոսէր: Նպատակնիս՝ Հաճնոյ կամուրջէն անցնիլն էր, բայց ուշ, ոչ կամուրջը քանդուած էր թուրքերու կողմէն՝ իր նախատեսութիւն, Հաճնոյ անկումի օրերուն...: Տղաքը լողալ չէին գիտեր, ի՞նչ ընել: Անդին ալ ունէինք Տրավլէի կամուրջը, բայց անկէ անցնելու համար՝ Տրավլէի դեղին մկներէն պէտք էր անցնիլ, ինչ որ խիստ վտանգաւոր էր, երկու կողմերնիս տուներ էին: Անկարելի էր չտեսնուիլ, ամէն տուն կրնար տեսնել մեզ: Իսկ նոյն օրն ալ՝ ամէն տուն վառած էին իրենց ճրագները, ուտե-խմելու վրայ, քէֆի մէջ էին, հարկաւ, քանի որ Հաճընի առատ աւարը հարբա-

ապուցեր էր պիրենք: 4 մեթալիկի Հաճըն վայտ բերող այս Տրամվըյիները հարուստ եւ ընչիկ էին դարձեր...: Իրենց ահարկու չուները լեցուն էին ամէն տեղ: Անոնցմէ մէկը մանաւանդ՝ սկսած էր զարհուրելի հաչոցներ արձակելու: Շատ ճղճաժամային էր մեր վիճակը, չուարած էինք եւ հոգւոյ խորէն ապօթելէ զատ ոչ մէկ միջոց կը մնար մեզի: Հինդ հոգիս ներհուն ապօթքը լսուեցա՞ւ կ'ըսէք, չէ՞, չենք գիտեր, սակայն այնպիսի բան մը պատահեցաւ որ՝ ճիշդ ու ճիշդ նման էր Կարմիր Ծովուն՝ Իսրայէլացիներուն առջեւ ճեղքուելուն, եւ կամ Երիհնդէն մանանայ տեղալուն: Երբ աչքերնիս վեր առինք, խուլ ուրախութեամբ տեսանք որ՝ աստեղապարդ երկինքը սեւ, սեփ սեւ, զարհուրելու մը ծածկուեր է, աչքերնիս վար չառած՝ ձայն մը որոտներու որ, մաղ մնաց ուրախութիւնը խելապար ընէր մեզ· ու յետոյ՝ հեղեղ, հեղեղ, կայծակ, որոտումներ, տեստահարափ, պարան պարան կ'իջնէր, ջուր խառեմ կը զատնայինք, բայց որու հոգ... բնութիւնը օգնութեան կուգար մեզի: Անձրեւին աստակութիւնը, որոտում եւ կայծակ՝ վանեց հաչոցները չուներուն, մանաւանդ այն մեծ գամփռին, որ ազատալի կը թուէր մեզի, կոխուելցաւ գնաց: Յառաջ: Պէտք էր անցնէինք հիմա: Որոչեցինք՝ ասիպոգական փոքր ատոր ժանտարմներ րլլալու պատրանքը տալ պիւզպաշներուն, եւ տանտական քայլ մը միջոցով մը, իրարու հետէն՝ արագ արագ անցնիլ ցածուկ տուներու առջեւէն: Այս ծրագիրը իրագէս փառաւոր յաջողութիւն մը ունեցաւ եւ մենք, անցանք գիւղ ու կամուրջ, եւ յայն չունչ մը առինք Հաճնոյ չհասակ ճամբուն վրայ: Խիխանեանները ջազայքը մեր քայլերուն առջեւն էր: Հոն մտանք: Ջազայքը՝ թէեւ լուռ բայց ծով մըն էր, բայց որո՞ւ հոգ, մենք ալ ծով մըն էինք քրտինքի եւ անձրեւաջուրի, գոլ գոլ կը գոլայինք: Փոխն ի փոխ պահակ կենալով՝ կէս կատար չորցուցինք, (որպէս թէ...) մեր լաթերը, քամեցինք եւ կրկին քամեցինք: Զի լուացած նորէն ճամբայ ինկանք եւ եափրագէն գարնէր բ-

րինք Ամմա: Ապահով էր: Լուացաւ հոն: Նոր կրակ մը վառելով լուերը մաքրեցինք եւ թաց հագուստներս չորցուցինք: Ալ մեծ վախ մը չունէինք: Այնտեղը մեր օճախը կը սեպէինք, այստեղէն ալ այնուհետեւ ցերեկները կրնայինք ճամբորդել: Ամմայէն ելլելով՝ Օլուխ բարձրացանք եւ ջուր խմեցինք: Ստամոքսնիս միս կ'ուզէր: Օլուխի չրջակայքը հովիւի ձայն մը առինք, հասկցայ որ Հաճընցի Եօլպիլմէզհանի հօտն է, տղոցմէն մին ղրկեցի եւ յանուն չէթէապետ Եուսուֆ Զալուչի հաս մը ուզեցի: Հովիւը ամէնէն պարարտներէն այծ մը ղրկեր էր: Եփեցինք, եւ հագիւ կէսը կերանք, մնացածը պայուսակներս մէջ դրինք եւ ճամբայ ելանք դէպի Իւճխուկ: Գարատաղեանի ղբէյեան ապահով մտանք, կեր, պար, երգ...:

ՀԻՆ ԾԱՆՕԹՆԵՐԸ ՁԱՆՁՆԱԼ ՓՈՐՁԵՑԻՆ

Հոն որոչեցինք երթալ էյեպլի գիւղը, տեղւոյն գիւղապետներէն հասկնալու համար թէ՝ Թուրքերու կողմէ Հաճընոյ ջարդէն ապատուածներ կա՞ն, եւ եթէ կան՝ ո՞ւր են: Այս տեղեկութիւնները կրնայինք ստանալ մեր պապենական թուրք բարեկամներէն, հետեւաբար ես՝ Յովսէփը եւ վահան վանեցին Գըչըան ձգելով իրրեւ պահակ հետս առի Աւագն ու Սիմոնը եւ գացի էյեպլի գիւղը՝ Պէքիր Քեհեայիին տունը: Քեհեան արդէն մեռած էր, մեծ տղան գինուորութեան մէջ սպաննուած, իսկ Մօլլան ալ՝ սպաննուած էր կայծակէն: Մնացեր էին միայն Քեհեային կինը, տղոցը այրինները եւ փոքրիկ տղաքները: Աղքատիկ վիճակի մը մատնուած էին: Մեկէկ Աւագը կը խօսէր, որովհետեւ չատ լաւ գիտէր թուրքերէնը, մանաւանդ գիւղացիական տաճիկ բարբառները: կնոջմէն քանի մը կարեւոր տեղեկութիւններ առինք՝ ինքզինքնիս կարծել տալով՝ Ֆրանսացի կեավուրներու կողմէ տունը քանդուած վրէժխնդիր Մարաչցիներ,

յետոյ հարցուցինք թէ ո՞վ էր այդ պիւղին մխթարը, Քէօր Վէլի Քէհեան ըլլալը հաւկցանք: Քէհեային կինը Հաճնոյ մասին կը պատմէր, կը պատմէր թէ ինչպէս Հաճընցիները եկան հօտերնին քշեցին, եւ թէ ինչպէս թուրք զօրքը քանդեց Հաճընը: Կինը պատմելով հանդերձ չի մոռցաւ առջեւնիս սեղան մը չակել եւ կերակուր տալ մեզի: Սակայն մէր բարին այնքան ալ բարի չէր: Խորամանկ կինը՝ մեզի հին դրացի, կարծես միշտ կը քննէր մեր դէմքերը: Պահ մը խօսելու առնն նայուածքը սեւեռեց աչքերուս մէջը զննումով մը, թէեւ դրեթէ լոկ աչքերս կ'ներեւէին պաշլըխի տակէն, դէմքս ալ խոտացուցած էի եւ ամէնէն վեր կը նայէի, իրեւ մխաներուն պետը:

—Դուբպան օղաուղում կիւչիւք Մօլլամ, պու ադա պիզիմ Եուսուֆ Զաւուչա պէնզէյօր:

Կերակուրը ուտելէ յետոյ ելանք՝ չնորհակալութիւն յայտնեցինք ու խնդրեցինք որ մեզի ճամբայ դուցնէն դանելու համար Քէօր Վէլիին տանը: Պոսիկներէն մէկը մեզի գոյդ առաւ ճամբան եւ վերադարձաւ: Վէլին կանչեցինք հեռուէն, հրամայական ձայնով. եկաւ եւ յարգանքով կիսաւ մեր առջեւ: Նախկին փառաւոր Վէլի Քեհեան դարձեր էր կատարեալ վէրուչան, մուրացիկի հագուստներով, որքին՝ կաշիի կտորներ ու վրան հին ու մին գնդոտիններ, պրէթ մեզի: «Ակլամ ալէյքում»նիս փոխադարձեց վախով եւ յարգանքով՝ կանգ առնելով մեր առջեւ: Մօլլա մը՝ որ Մէվլուտ կարդալու համար Վէլիին եկած է եղեր, տեսնելով մեզ սարսափի մատնուեցաւ, ճիշդ այդ պահուն խումբ մը թուրքեր կուգային հեռուէն, ատոնք իրենց ճամբան շարունակելու համար անպայման Վէլիի տան առջեւէն պիտի անցնէին: Ասիկա մեզի համար վտանգաւոր էր. «Վէլի ապա, բսի, կը տեսնե՞ս, թուրքեր կուգան, անոնք մեզ պիտի տեսնեն եւ քեզի մնաս մը պիտի բերեն՝ Վէլի Քեհեան չէթէներ կը կերակրէ ըսելով, ուրեմն՝ մենք մեզ կոպմ քաշենք՝ որ անոնք նախ անցնին երթան, յետոյ կը խօսինք»:

եւ բաժնիս պէս ըրինք: Թուրքերը եկան անցան: Սարսափահար Մօլլան՝ առիթէն օգտուելով՝ խառնուեցաւ անոնց խումբին եւ հեռացաւ գնաց:

Մէջտեղ ելանք եւ ջուր խնդրեցինք:

Խոշոր դոյլով մը թան չինելով հրամցուցին:

Նստանք: Ես կը հրամայէի խոժոռ դէմքով մը, հեռուն նստած, իսկ Աւագը՝ քիչ մը անդին կեցած՝ պինուորական բարեւներով կը հաղորդէր իմ հրամաններս: Հրամայեցի որ մերձակայ լեռը պտնուող 50 չէթէներուս կերակուր պատրաստեն: Գլխուս վրայ, պատասխանեց Քեհեան եւ ձայնեց դուռ դռկից բոլոր պիւղացի կիներուն: Ընտիր այծ մը մորթեց իր ձեռքերովը, օճախներ վառեցան, խմորներ չաղուեցան, բլուրի հսկայ եւ այծի սաներըք քով քովի եռալ սկսան: Մինչ այդ՝ մեր առջեւը բերուեցան սեր, կարագ, խորոված, կ'ուտէինք եւ կը դիտէինք պատրաստութիւնները: Երբ լրացաւ եփը՝ մէկուն կռնակը տուինք եփուած թարմ հացին կուտակը, երկու հոգին չալկեցին՝ ձօղի մը անցուած բլուրի հսկայ սանը, վրան ցրտկած եփած այծը, ուրիշներ ալ տաին՝ կաթ, մածուն, եւայլն:

— Հոն, բսի, լերան գագաթը պիտի տանիք, նէօպէճիներուն պիտի յանձնէք, հեռուն պիտի սպասէք՝ մինչեւ որ էֆբասը ուտէ, կշտանայ եւ ձեզի վերադարձնէ ամանները: Հրամաններս կատարուեցան լիուլի:

Ցովսէփին եւ վահանին յանձնուեցաւ ամէն բան:

— Տարէք ատոնք մեր էֆբասներուն, չուտ, խեղճ պիւղացիները շատ մի սպասցնէք:

Բայց, որքան եւ ինչպէս պիտի ուտուէր այդքան ուտելիք... միսերը լաւաշ հացերու մէջ փաթթեցինք, ուղծանելիքը նէյ չափ ուտելէ եւ խմելէ յետոյ, իսկ տակաւին ինչ որ կը մնար, այնքան շատ էր որ՝ պէտք չէր աւելցած ըլլար 50 հոգինոց անօթի չէթէներէն, հետեւաբար տղաք սանը տարին եւ մեծ քարի մը տակ բլուրը թաղեցին: Ամաններըք վերադարձուցինք եւ Վէլին կանչել տուի:

Մեզի համար էն կարեւորը՝ Վէլիէն վարպետութեամբ քաղելն էր լոկ թէ՝ Հաճընցի մեր հայրենակիցներէն վերապրողներ կայի՞ն թէ ոչ: Ան մեզի լաւ կրնար դիտնալ:

Աւագին մէջտեղ բացատրեցի թէ՝ 50 չէթէ հոս ունէի, մաս մը կիւրնէչէն ըսուած տեղը դրկած էի, իսկ ուրիշ խումբ մըն ալ երկու օրէն պիտի հասնէր եւայլն: Թէ՝ մենք Ֆրանսացիներէն դիւղերնիս այրուած, քանդուած Մարաչցիներ ենք, եւ վրէժի համար եկած ենք հոս, խմանալով որ՝ հոս տեղերը Հաճըն ըսուած ասը կեավուրներ կան եղեր, որոնք հազարաւոր մեր խլամ եղբայրները ջարդեր են: Մենք եկած ենք անոնցմէ ինքիպամ առնելու. հասկըցանք նաեւ որ մեր չանլը բանակը թէեւ բնաջինջ ըրած է Հաճընը, բայց դեռ այտեղերը պահուածներ կամ թօխրամաններ կան եղեր...: Արդ, իջանք որ անոնց արմատը չորցըննենք եւ վրէժ լուծենք, ուխտած ենք անոնց մէկ հատն իսկ ողջ չձգել, ուրեմն եթէ լուր ունիս՝ կը խնդրենք որ մեզի իմացնես անոնց տեղերը:

Վէլիէն՝ սկիզբէն մինչեւ վերջը պատմեց Հաճընցւոց 9 ամիսներու քաջամարտիկ կռիւները, առանց վարանելու դավելով անոնց քաջութիւնը: Ըստոյ պատմից թէ ինչպէս երեսնջնջուեցաւ քաղաքը՝ Անզարայէն բերուած հսկայ թընդանօթներով, թէ այս ջարդէն ոչ մէկ Հաճընցի ազատուեցաւ, իսկ մօտ 600 հոգի, որ Հաճնոյ Մանասթըրին մէջ էին, անոնք ալ՝ ըստ Անզարայէն եկած հրամանին երբ կեսարիա կը տարուէին, մինչեւ յետին անձը ջարդուեցան քիւրտերէն, որոնք կարաւանին առջեւը կտրեցին Ղազ Պէլիի ձորին մէջ: Իսկ եթէ դէս ու դէն թէք թիւք կիներ կամ աղջիկներ կային, անոնք ալ արդէն կառավարական պաշտօնեաներու բովերն էին:

Մեր յոյսերը կարուեցան:

Հաճըն իսկապէս բնաջինջ եղած էր...:

ՅԱՅՏՆՈՒԵՑԱՅ ՈՒ ՍԱՀՄՌԿԵՑԱՆ

Երբ ամէն տեղեկութիւն քաղած էի, այն առեն դէմքս չտկեցի, խստօրէն եւ անձամբ հարցուցի.

— Վէլի Քեհեա, դէմքս աղէկ նայէ նայիմ,, պիս կը ճանչնա՞ս կոր...

Վէլիին դողդոջար՝ վերէն վար լաւ մը նայեցաւ ինծի, յետոյ պլուխը վար առաւ եւ վախկոտ ձեւով մը պատասխանեց.

— Տէր իմ, ինչ պիտնամ... չեմ կրնար ոչ այո ըսել, ոչ ալ՝ ոչ...

Աւելի մեծ խստութեամբ աւելցուցի.

— Լաւ նայէ, ուշադրութեամբ նայէ: Այս ըսելով մէկտեղ դէմքիս քաչեկի հանեցի պաչըմիս եւ դէմքս ցուցի... հիմա ճանչցա՞ր...

Այն առեն Վէլին վազեց դրկեց ինծի եւ սկսաւ կուրծքին սեղմել, հեծկլտալով.

— Վա՛խ, եավրո՛մ, Աստուրո՛մ, օղլո՛մ, պիզ պէօյլէմի՞ օլաճադրարիս, աթաատան պապատան տօսթ դարտաչ ըտրիս... ակպէպլինին կէօղիս քէօր օլսուն...:

Ես ալ յուղուած էի, թէ Վէլի ազան եւ թէ ես՝ կուլայինք, այո, ես անոր դաւիին պէս էի, գրեթէ անոր ձեռքին մէջ մեծցած, եւ գայն հօրս տեղը դրած էի.— Նստէ, նստէ քովս նստէ, ալ այդպէս մի կենար ըսի, ինձմէ քեզի վնաս չէ դար, ես եկած եմ մեր կեղծ բարեկամներն ու չարադործները պատժելու, ես բարի մարդոցը պիտի խնայեմ:

Տեսնելու էր այն առեն այդ խեղճ ծերունիին անկեղծ արցունքները եւ լսելու էր անոր խօսքերը.

— Անիծեալները մեզ իրար ձգեցին, մեղի այսպէս չարչկցին, առնեներնիս կործանեցին...:

— Վէլի ազա, աս ի՞նչ վիճակի մէջ ես ինկեր, մուրացիկի պէս, ազքատ, առնդ մերկ ու պարապ... ինչո՞ւ

այսպէս եղար, երբ անդին աւարասուռ փիւզայինները հաբըստացեր են եւ կը վայելեն Համբնցիներու ապրանքները:

Վէլի աղան կուրծքը ձեռքով դարձեալ անիծեց բոլոր պատճառները եւ ըսաւ որ չէթէները կողոպտեր էին իր հօրն ու մունը եւ ինք այսպէս էր եղեր, չէր կրնար կեանքին հարամը առնել, որով ինքը մնացեր էր այսպէս ազքատ, կողոպտուած եւ սակայն դոհ էր որ ազքատ էր, քանի որ ձեռքը մաքուր էր զրացիի արիւնէն, եւ թալանէն, եւ թէ հանդիստ խղճով պիտի մեռնէր ու ներկայանար իր Ալլահին...:

Այն ատեն ես ըսի.— Վէլի ապա, Համբնցիները հոս եղած ատենը դուն այսպէ՞ս էիր, ապայի պէս կը հագուէիր եւ լաւ կ'ապրէիր, ուսա՞ր որ հիմա ձեր թուրքերը՝ իրենց ժողովուրդին ալ վնաս բերին:

Վէլին իրաւունք տուաւ բոլոր բսածներուս եւ աւելցուց որ՝ Աստուծոյ եւ Մարգարէին առջեւ՝ մարդասպաններն ու թալանիչները պատասխանատու պիտի ըլլային:

— Ուրեմն, ըսի, հանդարտ, եւ հիմա հարցումներուս պատասխան տուր անկեղծութեամբ:

Խոստացաւ եւ նստեցաւ:

— Վէլի ապա, դիտցիր որ ես Ատանայէն կուգամ, Համբնոյ ապանները զրկեցին դիս, 150 հոգի ունիմ ձեռքիս տակ, որոնցմէ 50ական հոգի կապ ու պատրաստ են հրամանիս համեմատ չարժելու: Ինչպէս ըսի, Համբնի ապանները կ'ուզեն հասկնալ թէզմէ թէ՝ Համբն ի՞նչպէս ինկաւ, ի՞նչպէս եղաւ անցաւ, մէկիկ մէկիկ պիտի պատմես: Քեզի բարեւ ունին, թէեւ նամակ ալ պիտի տայինն, բայց թերեւս կը բռնուի եւ ձեզի անկէ վնաս մը կուգայ ըսելով չի տուին: Հիմա պատմէ նայինք, քիչ առաջ թուրք չէթէապետ կարծելով պատմեցիր, հիմա ալ առջեւդ նստողը հայ վրէժխնդիր համարելով պատմէ, ես հարցնեմ՝ դուն պատասխանէ:

— Վէլի ապա, այս չրջանէն ովքե՞ր եղան Համբնոյ այս վիճակին պիտուր դերակատարները:

Վէլի աղան պահ մը մտածեց, յետոյ՝

— Քէօթիւնի, Կիւրնէչէնի եւ Եար Տիպի, այս երեք դիւղերը չէթէ հանեցին եւ Մուհթաթա Քէմալին լուր ըրին թէ՝ Համբնի մէջ Հայերը անկախութիւն պիտի հռչակեն: Ան ալ հրաման տուաւ որ չէթէախառնուրդ կազմեն եւ յարձակին Համբնոյ վրայ եւ մնացածը իրենն ձգեն: Այս երեք դիւղերն են պլխաւոր դերակատարները: Ես վաղը կը մեռնիմ, դուք կը մնաք, ասոնք եղան Համբնոյ կոտրածնման յառաջապահները:

— Շատ աղէկ, Վէլի Քեհեա, ես հիմա պէտք եղածը հասկցայ, ընդհանուր ջարդէն բնաւ ապատուող Հայեր չկա՞ն:

— Ոչ:

— Ուրեմն ես պիտի մեռնիմ, պիտի պատժեմ բոլոր թուրք մեծամեծները, որոնք ազէտին պատճառ եւ պարկեշտ եղան, ես որպէս Համբնցի, ինծի բաժին ինկած վրէժը պիտի լուծեմ աւելիով: Եթէ դուն՝ իմ չէթէախառնուրդս մասին մէկ բան ըսես պիւզայիներուն կամ կառավարութեան՝ քեզ ու քու ամբողջ դերդաստանդ կը բնաջնջեմ անողոքմտաբար, առանց նկատի ունենալու մեր հին բարեկամութիւնը, ես չրջակայ այդ պիւղերը պիտի երթամ եւ պիտի վերադառնամ կրկին. իսկ թուրք չէթէներէն ով որ հարձակուի քու տունդ եւ հօտիդ վնասել, ես ամէնուն ալ խերը կ'անիծեմ: Ալ մի վախնար ասկէ վերջը:

Վէլի աղան վերջ խմնալով երդում ըրաւ որ իրմէ ոչ մէկ խօսք կրնար ելլել, եթէ նոյնիսկ դանակի տակ մոթէին դինքը. ինչ, ըսաւ, ես իմ պատ՞կս մատնեմ դահիճներուն, Աստուած չընէ:

Ես կը հաւատայի թէ անկեղծ էր Վէլին:

Վէլի աղան զրկեցինք՝ իր օրհնութիւնները ստանալով, իսկ մենք խմկոյն չարժեցանք դէպի Համբն: Ջայ պէլէնէն հետաքրքրական դիպուածներ մեր հէգ ծննդավայրը: Քար քարի վրայ չէր մնացած: Սրտերնուս դաժան մրմունջը, աչքերուն վրայ չէր մնացած: Սրտերնուս դաժան մրմունջը, աչ-

քերնուս այրող արցունք՝ մտանք աւերակներու մեր ծննդավայրին մէջ:

ՋԱՐԴՈՒԱ՞Ծ, ՈՐԲԱՑԱ՞Ծ, ՍՐԲԱՑԱԾ ՀՈՂԸՆ...

Կրօնական երկիւղածութիւն մը համակեց մեր ամբողջ էութիւնը:

Ծունկի եկած ուխտերնիս վերանորոգեցինք:

Հինգ հոգի հեռաւորէն եկած ջերմեռանդ ուխտաւոր, մխիթարեան՝ կործանուած հայրենիքի սուրբ հողը համբուրեցինք:

Կը հեծեծէինք, դիրար կը գրկէինք, յետոյ կրկին հողին կ'իյնայինք: Աւերակ Հաճընի սուրբ չէմերուն վրայ, պայրամէ դեկնած չրթներով, նահատակներու այս լուռ քաղաքը՝ մեր յորդացող արցունքները կ'ընդունէր:

Մեզմէ պատ ոչ մէկ մարդկային արարած կար՝ երէկի մեր չէն ու բարեշէն քաղաքէն, մի միայն դես ու դէն, չարագուշակ բուեր կը վայէին եւ կամ մերթ ընդ մերթ՝ մոզականներ կը սահէին՝ քարերու արանքներէն... ամայի էր, մեր քաղաքը ամայի էր... ան հողին էր հաւասարած, հրդեհներ, ռումբեր, ջարդեր՝ աւելութեան վայրենակայծ հրամանովը եկած աւերած էին զայն: Կործան, կիսակործան, պատ ու պատուար՝ առաւօտներու յօղէն թրջուած՝ ներհուն սարսուռի ընդմէջէն՝ մեզի կը պատմէին եղերական բիւրաւոր դրուագներ... մեր հայրենիքին մէջ՝ ամէն ընտանի նշխար՝ մեզի հետ միացած կուլար ու կը հեծկըլտար...:

Հող, քար, տաշեղ, մտանր ուրուրներէն լափուած ոսկորներ, ամէն տեղ, կմախք, գանկ, աչ ու բազուկ, ամէնր, մեր աչքերուն առջեւ կը ցցէին՝ վատութիւնն ու դաւը դարուն, որ հսկայ գժոխք փոխարկած էր՝ հայ քաղաքուն արարածներու այս հոյակերտ ոտանը...

Ու տակաւին ամէն ինչի հետ կը պատմէր ան թէ՝ ինչպէս հան, իր քովիկը, ջարդուեր էին մերինները, կոկորդին մէջ խեղդուկ ճիչը, դահիճներու տապարին պլլուելով, թէ՝ յաղթականին արիւնոտ սուրը լո՞ւացին էջեր էր կանանց եւ տղոց վիզերուն վրայ, ինչպէ՞ս, ինչպէ՞ս բոցավառ խարկներու լոյսին տակ՝ չարք, չարք Հաճընցի աղջիկներ եւ հարսներ, մեռ-մերկ դարձած, ամօթէն սրտերնին պատառելով՝ խարազաններու առջեւ ստիպուեր էին պարել՝ ի հաճոյս խուժանին եւ չէթէին... ու լո՞ւսցին լկուեր էին անոնք խոշտանգուեր ու կողոպտուեր էին...

Կը պատմէին լուռ քարերը, կարմիր հողը, կը պատմէին, եւ մենք կուլայինք... մեր հեծեծանքը մերթ խուլ ու սպառնական, մերթ հեծեծագին եւ բարձրաձայն:

Ա՛հ, հայրենիք... ո՞ւր են քու վանքերը, որբանոցը, դպրոցները, տուներդ, այդիները, երամ երամ հարսեր եւ նազենի աղջիկներ...: Ո՞ւր են չէն ու չէնցնող զաւակներդ, տուներ ու թանդարան, հիւրասէր օճախներուդ ծխանը, մամիկին օրհնակ աղօթքը, հովիւներուդ եւ հօտերուդ կանչն ու կանաչը... օ՛ֆ... մոխիրի եմ վերածուեր, ու ամէնը ինկեր են աւելութեան հսկայ թաթատին առջեւ... եւ հիմա ի զուր կը սպասես՝ դուն Հաճընցի... առաւօտներու բոսորագեղ յարութեան:

Օ՛ֆ, Հաճըն... մեռեալ հայրենիք... հոգիին սեւ թաթիը՝ եկեր ճմռեր է քեզ, մեռեր ես, ու դեռ դուն կ'ապրիս անմեռ, Հաճըն, Հաճըն, քու զաւակներուդ հոգիին մէջ, օր մը դարձեալ վերածնելու համար...:

ԻՆՉՊԻ՞Ս ՎԵՐԱԲԵՐՈՒԻՆՔ, ԸՆԹԵՐՑՈՂ...

Սրտերնիս մոխրացած եւ հուժիւններս հրավառած էր՝ երբ բաժնուեցանք քաղաքէն, հինգերնիս մէկ՝ ուխտերնիս նոր պսակուած՝ բարձրացանք Հաճնոյ այդիները: Անցանք

Սէքի, յետոյ կէչխեաուր։ Նպատակած էինք Մաղարայի համբան դէպ կենալ եւ անցորդներէն հասկնալ թէ՝ Մաղարան ինչ վիճակ կը ներկայացնէ։ Հաղիւ թէ մէկ կողմ ծուարած էինք, երբ Աւշար մը երեւցաւ։ Ձինքը իսկոյն անճնաուր ըրինք, հասկցանք որ կեաարիոյ, Էվէրէկլի եւ Թօմարզայի կողմերէն կուգայ, եւ թէ հոնտեկի Ծոյները տեղահան կ'ըլլան։ Զարմանալի զուգադիպութեամբ մը, մեր աղիւը գոնուղը ճիշդ քրիստոնեայի մը նմանութիւն ունէր։ Անդադար եղաւ անկէ խոստովանութիւն մը առնել թէ՝ ինքը քրիստոնեայ էր։ Անդրդուելի մնաց, ոչ, իսկամ եմ բաւ։ Սիրճա չի տարաւ, եւ դինքը ազատ արձակեցի, միայն թէ դինքը իրմէ առնք։ Ան՝ հազիւ քիչ մը հեռացած էր, երբ Աւաղին սրտին մնծցաւ, վազեց հասաւ անոր եռեւէն եւ քննեց... Թէ արդեօք մահմետական՞ն էր թէ քրիստոնեայ...։ Թլփատուած էր, խեղճին ճակատագիրը չարաղէտ եղաւ։ Հրամայեցի որ սպաննուի։

Մեր աղիւը կար կէօղ եէրի ըսուած վտանդաւոր ճամբայ մը, ուր անպակաս էին ուզպակային դէպքեր, այդ պատճառաւ կառավարութիւնը հոն զարազօլ մը կը պահէր։ Կը կարծէինք թէ՝ նոր կառավարութեան օրով, թերեւս ան վերցուած էր, բայց՝ երբ տեսանք որ հոն էր զարազօլը՝ ետ դարձանք եւ անցանք Զարտախ Թէփէսին եւ Թրէվ Ազրիւրի մէկ բարձունքը սպասեցինք։ Գարաճըպլըցի մը բռնեցինք, որ գինուոր կ'երթար, յետոյ Քէօթիւնի Մահմուտլու գիւղէն կին մը, մօտ 30 տարեկան եւ տղմիկ մը 15 տարեկան, որոնք երկու էշերով ետ կը դառնային Մաղարայէն։ Տղաքը ասոնք ժողվելով ինծի բերին, անասուը։ Մէկ մէկ հարցաքննութեան ենթարկելով պատյ որ՝ գինուորը ետ գիտցաս գերի բլլալով նոր վերադարձած էր եւ կրկին գինուորութեան կ'երթար։ Հարցուցի թէ իրենց գիւղը՝ կին, տղմիկ, մանուկ տեւ Հաճընցի բերա՞ծ էին, եւ կամ գիտէ՞ր թէ ուրիշ գիւղեր կրնային զանուիլ կեավուրի տղմիկներ։

Պէտք չէ մոռնալ որ իրեն հետ այլեւս իրրեւ Հաճընցի Հայ չէթէապետ կը խօսէի։ Ոչ մէկ բանէ տեղեկութիւն չունենալը հաստատեց եւ յամառեցաւ մնաց։ Հրամայեցի որ զայն կապեն, կապեցին։ Կարդը եկաւ կնոջ, որ հեռուն կը գոնուէր։ Աստր առջեւ նորէն թուրք չէթէապետի գիմաց կը հազայ։ Դէ, էմմու աղջիկ, քուրիկ, մի վախնար, լուր տուր նայիմ սա կեավուր Հաճընէն... հոս տեղերը այդ կեավուրներէն դեռ կիներ եւ աղջիկներ կան եղեր, մենք լսեցինք եւ անոնց համար սրտերնիս կ'այրի կոր... մեր ալ տունն ու տեղը փրանսացիներն ու կեավուրները քանդեցին, այրեցին, եւ մենք հիմա կ'ուզենք վրէժ լուծել անոնցմէ, ըսէ ապա, օգնէ մեզի, կը վարձատրենք քեզի...։

Մխամխա կինը պատրաստուեցաւ սիրայօժար պատմելու իր դիտցածը։ Դատաստանը ալըշըմ պէյիմ, սէօյլէրիմ, սէօյլէրիմ։

— Հայտէ, չուտ ուրիմն։

Կնոջ պատմութենէն այնպէս երեւցաւ որ Հաճընցիք սովալի պատերազմ մղեր են, բայց երբ քեղանօֆներով, «Անգարայի զահրաման ալան»ները եկեր են՝ քար ու քանդ եղեր է, սովալի ջարդ տեղի ունեցեր է, իսկ կինն, աղջիկ պիւղերը առնելով մերկացուցեր եւ տալով զուռնայով պարել տուեր են եւ յետոյ ալ մորթեր են...։ Եւ ինքն ալ անոնցմէ հատ մը ձեռք անցնելով, ակռաներով անոր մէսր պատառ պատառ փրցնելով գանազան տանջանքներով մեռուցած է, ճէննէթին արժանանալու համար։

Ես կը քաջալերէի, եւ հեղնարար կ'ըսէի.

— Ծօսէ, հա, ապրամ խօսէ, տեսար մէ հա, օ՛խ, մխսթահազ, քաջ ապրաճըդըմ, իշխէ այսպէս պատմէ, որ մեր սիրտը գովանայ...։ Ձինուորը պիտի ապաննեմ, էշու ձագը բերանն անգամ չէի բացաւ, եւ քեզի պէս չէի պատմեց, սիրտս պաղեցնող այսպիսի բաներ պատմէ...։

Ասլան պատմեց՝ գոհին տուած իր ոճրագործ տանջանքները եւ վերջացուց, իսկ հառաչ մը արձակելով։

— Ա՛խ, ձեռքս հատ մը եւս անցնէր, այս անգամ ալ ուրիշ տանջանքներ պիտի ընէի:

Ապլայինը չնորհակալութիւն յայտնեցի եւ ըսի. Ապլա, իմ էքեէախութբիս օրէնքը այն է որ, ով որ բռնենք՝ անոր ձեռքերը եւ աչքերը կը կապենք, մինչեւ իրիկուն մեր քովը կը պահենք, իսկ երբ իրիկուան մութը կոխէ՝ ազատ կը թողունք գանոնք՝ երբ մենք կը հեռանանք, դէ՛, Համդա, առէք տանք եւ տարէք:

Համդան (Աւագը) հարցուց թէ ո՞ւր պէտք է տանինք:

— Պաշուրտի զագաթը, ըսի հրամայական:

Հոն ձգեցինք Ծովսէփը, Վահանն ու Սիմոնը: Վահանը պահակ պիտի կենար, իսկ Ծովսէփ եւ Սիմոն՝ պիտի մորթէին մեր կալանաւորներուն պատկանող այծ մը, պիտի եփէին, պատրաստէին, մինչեւ որ մենք վերադառնայինք Աւագին հետ:

— Օ՛ն, Համդա, երթանք վեր...:

Աւագ քշեց մեր առջեւէն թուրք կալանաւորները, եւ կէս ժամ յետոյ մենք հասանք Պաշուրտի զագաթը, ուր միմիայն կրնար ըլլալ վերի Աառուածը:

Երբ հոն հասանք, ձայնս փոխեցի... ձեռք առի հեգնութիւնը... մախանքս, վրէժխնդրութիւնս կաթիլ կաթիլ վար կը թափէր բերնէս:

ՀԱՅՈՒՀԻՆ ԱԿՈՒԱՆԵՐՈՎ ՄԵՌՑՆՈՂԻՆ ՀԵՏ...

— Է՛... հանըմ ապրես, ի՞նչ ըսեր էիր քիչ առաջ... Անպարագէն թո՞ւփ եկաւ ըսիր, զահրաման ասլաննե՞րը եկան, ըսիր... Համբնցի կեավուրի աղջիկները մերկացուցո՞ն, խաղցուցո՞ն մի, ըսիր... պղծեցի՞ն մի ըսիր... ձեր զահրամանները քէ՞ֆ մը բերին ըսիր, հա՞...

Հէ՛յ, տաճկի կին, աչքդ բաց նայիմ, ահա հիմա եկաւ կեավուրի զահրամանը, կը տեսնե՞ս, կարծեցիք որ Համբնցիներու քէօքը չորցուցիք, հէ՞, դարձիր կռնակդ նայիմ... հէյէ ըսէ, մէյ մըն ալ ըսէ, նայիմ, դուն՝ կնիկ հալուղ ինչպէս քու ակռաներուդ մէջ ծամեցիր աղջիկ մը... չուտ... ահա կը տեսնե՞ս... ես Համբնցի եմ, ըսէ նորէն, քէֆդ տե՞ղն է հիմա...

Եւ հրացանին կոթը անդուլ կ'իջներ անխիղճ կնոջ կռնակին վրայ:

Այն տեղն՝ տեսայ որ եբէտասարդ աղջիկը սարսափահար դնաց լինկաւ Աւագին ոտքը, աղաչելով որ խնայէ իր կեանքին, եւ պինքը իրեն կին ընէ. քէօչէնիվ օլայիմ... աղաճըղըմ, աղապէյճիյիմ...

Ետ հրեցի զայն, եւ հրամայեցի Աւագին որ քաշկռտէ տանի երկուքն ալ՝ եւ անդիի հորին մօտեցնէ...

Զոհերը հոն էին արդէն: Այդ պահուն՝ քիչ մը անդին քարի մը վրայ նստած, ձեռքս դլխիս՝ հսկայ ալիք մը անցաւ խղճիս խորերէն... Աառուած դոչեցի, երբ թուրք կին մը, որ մայրերու սերունդին կը պատկանի, եւ ուրախութեամբ ու պարծանքով կը պատմէ իր նման հայ կին մը ակռաներով անդթաբար յօշոտելով մեռցնելը, ըսէ, ես ալ հայ մը ըլլալով՝ ինչպէ՞ս վարուիմ սա հրէշ կնոջ հետ, պէ՞տք, ճկե՞մ, մոռնա՞մ, ներե՞մ, թէ՝ պատժեմ նոյն ձեւով...

Ճակատս՝ կրակնկրու մէջ կը վառէր, բաւական երկար տեւեց ներքին մաքառումս, երբ վճռապէս ընդհատեցի մտածումներս եւ ոտքի ելայ:

— Հէ՛յ, Աւագ, դոչեցի բարկաձայթ, դործիդ սկսէ. պէտք չէ տարուիլ դթութենէ եւ խղճմտանքէ, տար ու մաքրէ, նախ սա մարդը, որ ո՞վ դիտէ թէ ինչ մեղքեր ունի քեւելիք...

Աւագ հեռացաւ քիչ մը: Ես հարցուցի. Աւագ ի՞նչ ըրիր:

— Մաքրեցի:

Ուրեմն՝ լաւ, եկուր հոս: Աւագ եկաւ: Նստէ եւ ըսէ թէ ի՞նչ պէտք է ընենք ասոնց:

Աւագ ըսաւ.— Ինչպէս որ կ'ուզէք, հրամայեցէք ընենք:

— Լաւ ըսի, անոնք ինչ որ ըրին մեր քոյրերուն եւ հարսերուն, նոյնը պէտք է ընենք մենք ալ ասոնց, չէ՞... — Մերկացուր անմիջապէս:

Կինը եւ աղջիկը լալ սկսան:

Այս աւելի զրգռեց զիս:

— Մերկացէ՛ք, չո՛ւտ...:

Մերկացուեցան: Աւագ, խաղցուր ասոնք, խաղցուր ասոնք, այնպէս խաղցուր ինչպէս իրենց զահրամանները խաղցուցին մեր կիներն ու աղջիկները: Ան որ կ'ընէ, ահա այսպէս կը դնէ, խաղցուր եւ հաճոյանանք...:

Աւագ, հրացանին կոթին սպառնալիքին առջեւ հարկադրեց որ խաղան անոնք: Կին ու աղջիկը իրենց ձեռքերը կը ջանային չի վերցնել... սակայն դաժան պնդութեամբ մը կը հրամայէի Աւագին: Անխնայ զարկ իրենց ձեռքերուն որ վեր վերցնեն ու հեզաճկուն պարեն մեր նազելի կոյսերուն պէս պարեն...: Մենք ինչո՞ւ խնայենք... եթէ Աստուած անոնց ըրածը մեզ չի ըրեց, հարկաւ մեր ըրածին ալ մեղք պիտի չգրէ, դարկ ու խաղցուր, խենէշ պարով...:

Այս վայրագ հաճոյքը՝ կը խոստովանիմ որ բաւական երկար տեւեց: Այնուհետեւ Աւագ՝ ըստ սովորութեան, մաքրեց կինը: Մնաց միայն աղջիկը: Այդ խեղճը կ'ուզէր որ նշանածն ըլլար Աւագին, այդ ապուշանքով ալ ուզեցուցած ինկաւ:

— Հեռացի՛ր, ըսի, իմ պինուրս քեզի նման հազար արժող Հայ նշանած ունի:

Իրիկուայ մօտ ան եւս մորթուեցաւ: Էշերն ալ հրեցինք փոսին մէջ: Ալ գործը լրացած էր: Մենք պէտք էր փութայինք տղոց քով՝ մեր մեռելներուն հոգեհացը ուտելու համար:

Երբ հոն հասանք, արդէն փառաւոր ճաշը պատրաստ էր: Աւելցած միսը՝ տոպրակներու մէջ լեցուցինք եւ ուղղուեցանք դէպի Եվճի Բունար, հոն դիչերեցինք եւ առտուան դէմ հասանք Գաղըխլը: Հոն ոչխարի հօտերու եւ քիւրտ հովիւներու հանդիպեցանք: Վահանը բնիկ վանեցի ըլլալով՝ քիւրտերէն քալ դիտէր, հետեւաբար անոնք մեզի չատ ստիպեցին որ ոչխար մը մորթելով մեզ հիւրասիրեն, սակայն այդ բանը ձդեցինք մեր վերադարձին: Հոնկէ յառաջացանք Թումլու, կէօղէլիմ. հետազօտելով այն տեղերը անցանք Գաղըխլը, հասկցայ թէ՝ ջէօր վէլիի ըսածին պէս ոչ մէկ Հաճընցի էր պահուած, ամբողջն ալ վերջէն ջարդուած էին: Մաթի վրայ համրուող քանի մը հատ կիներ կամ տղաք ալ կը պտնուէին անորոշ տեղեր: Հետեւաբար, երբ հասկցանք թէ՝ դրացիական բարիք մը ընողներ չեն պտնուած, փոխեցինք մեր որոշումը եւ վճռեցինք չարաչարդործներուն դէմ վրէժի չարիքը գործադրել անխտիր, մորթել, սպաննել, աւերել եւ աւարել: Ուրեմն Գաղըխլըի ջայգը պաշարեցինք, ներս մտանք եւ հաց չինել տալով՝ ելանք եւ յառաջացանք՝ Գուրտ Գուլաղէն դէպի Թաչ Օլուխ, քիւրտ հովիւներուն քովը: Աբեւամուտի տաեն էր: Մեզի հետ նախորդ հիւրասիրութեամբ չի վարուեցան, այլ պատճառաբանեցին թէ՝ ոչխարները երբ հասկցան որ կատակ մը զտեր եւ մորթել: Քիւրտերը երբ հասկցան որ կատակ չեմ ըներ՝ ճարահատ յանձնառու եղան, ես մորթուած այծը բեռցնել տուի հօտի էշին վրայ եւ տարինք Թաչ Օլուխի աղբիւրին քովը: Քիչ յետոյ՝ հովիւներն ալ եկան եւ ընկերացան մեզի: Հաչտուեցանք եւ սեղան նստանք, բայց դէժբախտաբար այն օրը՝ մեր Ծովսէփը այնպիսի բիլաս մը եփեր էր որ՝ չկրցանք ուտել, բոլորովին իւղ եւ ճաւար, բայց բնաւ ջուր չի դնելուն, բերան դնելիք բան չէր եղած: Սփռուեցանք այծին միսովը զոհանալ, որով մխին վրայ ինկանք: 35 օխանոց այծը՝ եօթը հոգիով կերանք այդ գիշեր:

Հաճնոյ ծանօթ
Էշգիաներէն

ՁԻՆ ԹՈՐՈՍ
(Տարտաղանեան)

1909ին Կարա—Բազարի
ազատարարը

Կիլիկոյ ֆին Հնչակեան գործիչներէն
ԿԱՐԱՊԵՏ ԿԷՕՓՏԷՐԻԼԵԱՆ
(Հաճընցին «էլ Էրմէնի» տարազով)

Ան՝ իր ֆայրենասիրութեան, պայքարող ի ոգիին եւ յանդգնութեան համար միշտ ֆալածուած ու բանտարկուած է:

1919--22 կիլիկիահայ շարժումին բուն միշտ գործակցելով՝ Հաճընի օգնութեան փութացող Ֆ. Արշաւախումբին ֆրամատարութիւնը վարած է ու թուրմոս բերդին առջեւ թուրք չէթէներու ֆետ զօրաւոր բաղխում ունեցած 22 Մարտ 1920ին:

Կիլիկիահայ արտագաղթով Պէյրութ անցաւ, ֆոն ալ ժողովուրդին շահը պաշտպանելուն համար ֆրանսացիներու կողմէ աքսորուեցաւ ու ապաստանեցաւ Հապէբիատան, ուր 1928ին մեռաւ այս պատմական մեծ ֆայր:

չեր, մեր հովիւը իր պզտիկ ընկերոջը հետ, երկու ձեռքբով մէջն էր ինկած եւ սովահարի մը պէս կը լափէր:

ՓՈԻՐՏ ՀՈՎԻՒԻ՝ ԱՀԱ ԹԷ ԻՆՉ ՊԱՏՄԵՑ...

Սեղանի վրայ իրեն հետ բոլորովին «բարեկամացանք: Մարդուն բերանը բացուեցաւ..., խօսքը անչուշտ վարպետութեամբ Հաճնոյ մասին դարձուցինք: Մեր մարդը, ըսեմ որ, հոն կաղնը պաղարի դիրքին մէջ չավուշ էր եղեր: Շատ մեծ հիացումով կը պատմէր Հաճընցիներու ինքնապահպանութիւնը... անոնց թնդանօթը գրաւելը, յարձակումները, յաղթանակները, մեր Օսմանլը կառավարութեան չըրածը ըրին:—Ինանըն պէ հահու, հէմ ալ ած էին, աճ... աճ այլ օյնա՞ր մը կ'ըսէին մեր նախնիք, իշխ պու կեավուրլար հէմ օյնատըլար, հէմտէ պիզի օյնաթօղլար... ինը ամիս ասլաններու պէս կռուեցան, մեղմէ հազարաւորներ մորթեցին, երբ անոնք յարձակէին՝ մարթիններով նետելով կը փախչէին, հէմ ալ անանկ «փօռա» մը կը կոխէին որ... մեզի թիթրէթմիշ կ'ընէին, վալահ, ինչէ՛ր, ինչէ՛ր չըրին:

— Օլան, այս կեավուրները այսչափ ըրին, հա՞...

— Խօսքը կ'ըլա՞յ պէ հահու, մենք Ղուրա՞ն կը կարդանք կոր... ղահրաման են եղեր, մեր օրտուն հազիւ գըլուխ ելաւ անոնց հետ: Անօթի չըլլային նէ՝ ան ալ բան մը չէր կրնար ընել...

— Է՛, վե՞րջը...

— Վերջը ինչ պիտի ըլլայ: Անօթի էին, որով մէկ մասը ելաւ փախաւ: Արամ Չավուշ քեաֆիրը փախեր Ատամասը ելաւ փախաւ: Արամ Չավուշ քեաֆիրը փախեր Ատանա հասեր է, շատ եաեւէն ինկանք ամմա, չէր կրցանք ձեռք անցնել, Հաճընի մնացողներն ալ մորթեցինք, 600 հոգի ալ Գայսէրիի ճամբուն վրայ անխնայ կտրեցին լմնցուցին:

— Այդ 600ը ինչո՞ւ չարդեցին, բարեկամ:

— Մեր քիւրտերէն կէնճօ Զավուշը Հաճընի եւ ցեղապետ Տուբսուն էֆէնտիի տղան ալ Բումլուի կռիւին մէջ պարտուելուն պատճառաւ՝ իրրեւ փոխ վրէժ՝ մեր քիւրտը զանոնք Ղալ Պէյի ըսուած տեղը փայտով–քարով ջարդեցին:

— Լաւ, աղբար, հիմա զանք մեզի, կեավուրներուն խերը անիծեմ, դիտէք եա, իչքէ մենք աչղըհա ենք, դուք հիմա մեզի ան ըսէք թէ՝ ո՞ր տեղերը չատ դրամ եւ աւար կրնանք գտնել:

Քիւրտը քիչ մը մտածեց եւ ըսաւ.

— Ես ձեզի հիմա տեղ մը պիտի ըսեմ, եթէ հոն կարենաք ճարակ ընել, փառաւոր աւար ձեռք կ'անցնէք: Սըրընճի վրայ կ'երթաք, հոն ուխտը հատ Ակարնցիի չաորընեք կան, հոն ուխտը բեռ ալ ոսկի կայ, Էվէրէկի կողմերէն չէթէներու եւ կառավարութեան կողոպտուներէն ձանձրանալով՝ հոն եկած նստած են, ահա հոն կրնայ վայելել ձեր բախտը, ես ձեզի բարիք մը կ'ընեմ երբ ըսեմ թէ՝ հոն պահկէք: Արդէն անոնց ուղտերը եւ այլ մարդիկը կառավարութեան կողմէ անկարիայի տարուած ըլլալով՝ կիներէն եւ ծերերէն զատ մարդ չունին:

ԼՈՒՐՋ ՎՏԱՆԳՆԵՐՈՒ ԱՌՋԵԻ

Պահ մը եւս հանդիստ կեցող՝ գիշերանոց ելանք կէօչ Եօլի, որ կ'իյնար այդ ուխտը չատրընեերուն ճիշդ դէմը, աոնոց իշխող բարձրոյթի մը վրան: Տասնեակ մը հօտեր՝ ման գալով կ'արածէին այն տեղերը: Խորհուրդ ըրինք: Եբեւցածին համեմատ՝ ամէն մէկ հօտ ունէր երկու հովիւ, եթէ 10 հատ կար, ուրեմն՝ 20 հովիւ կ'ընէր, մենք մխայն 5 հոգի էինք: Այս հօտերը կը մագլցէին լեռներն ի վեր, մէկ մասը արդէն մեր ոտքերուն տակէն՝ վարէն վեր կը դիմէր մեր կողմը, իսկ միւս հօտերն ալ կը դիմէին ուրիչ կողմեր:

թեր ու դէմ կարծիքներ տուին տղաք, կարդը եկաւ ինծի, ես բացատրեցի իմ ծրագիրս. կարդով մօրթել նախ հովիւները, հօտէ հօտ անցնելով, անկէ յետոյ միայն յարձակիլ չատրընեերուն վրայ եւ աւարը ձեռք անցնել: Բոլորին հաւանութեամբ իմ բլանս ընդունուեցաւ, որով գործի ձեռնարկեցինք եւ յաջողութեամբ սպաննեցինք առաջին հօտին հովիւները(*):

Մէմիչին արտը անցանք, հոնկէ կ'անցնէր յաղթանդամ հովիւ մը իր հօտովը. տղաք ըսի, այս մարդը հզօր եւ խարամանկ կ'երեւի, ուշադրութիւն ըրէք: Անյարմարութիւնը հոն էր որ տեղը անտառուտ չէր, բացավայր էր, եւ մարդն ալ՝ մեզ տեսաւ արդէն, ձեռքը որսի երկիսող հրացան մը կը կրէր: Ես բաւական մօտեցայ իրեն, բայց ան ինծի ուղղեց իր հրացանը, մինչ ես բարկաճայթ որոտ մը փրցուցի.— Օյա՛ն անամօթ, դուն որո՞ւն դէմ զէնք կը քաշես, մեզի չէթէ՞ կ'ըսես: Մենք կառավարութեան կողմէ մուհաֆիզ ենք, չուն որդի, ետ վերցուր նայիմ սա զէնքը, չո՛ւտ... դուն կառավարութեան դէմ զէ՞նք կը վերցը-

---

(*) Հովիւներէն մէկը 14–15 տարեկան տղայ մըն էր: Ուզելով փորձել մեր Յովսէփը՝ ըսի. Յովսէփ, դուն պիտի մորթես այս լակոտը: Յովսէփը՝ գթասիրտ տղայ — մեղք է, շատ պզտիկ է, չի մորթեիր, ըսաւ: Բարկացայ եւ հրամայեցի. մորթէ՛ եւ շո՛ւտ... եւ սպառնական՝ գլխին վրայ կեցայ: Յովսէփը՝ դեռ անփորձ՝ դանակը սկսալմամբ տղուն կոկորդին վարէն դրեր է, որով չէ մեռած: Ցանկարծ ելաւ եւ Յովսէփին փաթթուեցաւ. Յովսէփ, պոռացի, ո՛չ ոք պիտի խառնուի, այս... դուն պիտի մաթես... հայտէ նայիմ...: Մեծ ալ հեռուն կեցած՝ կը դիտէիր մաճառումը: Խեղճ Յովսէփին հոգին դուրս եկաւ մինչեւ որ լաթը սպանեց...: Այդ դէպքէն յետոյ՝ Յովսէփին աչքը բացուեցաւ, ևման պարագաներուն մեզի գլեց անցաւ: Պարա՞պ տեղը կ'ըսեն մեր նախնիք — Ախորժակը ուտելով կը բացուի...:

նես, հիմա սպան կուգայ եւ ըրածիդ փոխան կ'առնես...

Տղաքը վախցած՝ 50 մեթր հեռուն կը կենային փայտի պէս:

Ծօ՛քս չարունակելով ըսի.— Պրէ հէրիֆ, Գազըխլը պիւղը չէթէները կոխեր փախեր են, եւ այս կողմը եկեր են, մենք դանոնք հետապնդելու համար եկանք, ըսէ նայիմ, լուր ունի՞ս անոնցմէ...:

Վերջապէս իրարմէ տասը քայլ հեռու մէյ մէկ քարի վրայ նստանք: Մարդը սիկար մը չխնեց՝ աչքերուն ծայրը պիս լրտեսելով եւ ինծի նետեց. ես ըսի թէ՝ չեմ ծխեր, եւ սիկարը մնաց գետին, ինձմէ քիչ մը անդին: Ան ալ չէր համարձակէր ծուխնալու, ես ալ: Վայրկեանը լուրջ էր:

Գալով տղոցը՝ անոնք ալ չէին համարձակեր ծխելնալ: Ծօ, կը պռոային, պայուսակնիդ հոն դրէք եկէք, աս չօպանէն լուր առնենք չէթէներու մասին եւ երթանք... բայց ո՞վ էր եկողը: Ընդհակառակը՝ անոնք դիս կը կանչէին: Տեսայ որ ճար չկայ: Դիմացինս ալ կռահած ըլլալու էր խաղը, որովհետեւ ոտքի ելաւ եւ ետ ետ քաշուելով հեռացաւ դնաց եւ մտաւ անտառին մէջ: Ես բարկացած վազեցի մերոնց մօտ եւ բարկութիւնս թափեցի անոնց գլխին՝ հրացանի կոթով մէյ մէկ զարնելով ամէնուն: Ծօ, անխելք յիմարներ, ահա այս մարդը դնաց, պիտի երթայ եւ մեր գլխուն փորձանք պիտի պատրաստէ, առջեւս ինկէք նայիմ, պէտք է որ այս մարդը դանենք եւ սպաննենք, հակառակ պարագային՝ մեր կեանքը վտանգի մէջ է:

Քշեցինք եւ մտանք անտառը: Հօտը թէեւ հոն կ'արածէր, եւ հովիւին ընկերուհին անոնց գլուխն էր, բայց որքան ալ փնտռեցինք, մարդուն հետքն իսկ չի գտանք, իսկ ու խիտ մացառներուն մէջ պահուըտեր էր անպատճառ: Այդ պահուն ալ 40–50 գայլերու վոհմակ մը հօտին մէջ ինկաւ եւ սկսաւ զարհուրելի կոտորած մը ընել...: Հովուհին ի դուր կը պռոար լհահադագ թէ՝ «Հօտին մէջ գայլեր ինկան, հասէ՛ք..., բայց ով կը լսէր, մարդը մէջտեղ չէր

եղլեր: Սակայն մեզի համար այլեւս վտանգաւոր կը դառնար կացութիւնը, քիչ մը յետոյ կրնային ամէն կողմէ մարդիկ հասնիլ եւ մեզ պաշարելով բնաջնջել:

— Փախչինք, հրամայեցի, փախչինք...:

Անդադար քանի մը ժամ դուցէ վազեցինք եւ հասանք պէնկ Բունար, ուր մայրիներու մէջ՝ Օլուխին գլուխը հանդիստ առինք, հոն վստահութիւն դոյացուցինք թէ՝ հետապնդումէ ազատ էինք: Քունի պէտք ունէինք: Հոն քնացանք, ճաշեցինք եւ խորհուրդ մը ըրինք: Առտու էր: Հասկցայ որ այլեւս մեր չէթէ ըլլալը մէջտեղ ելաւ եւ չատ չի գըներ՝ պէտք էր անթարկուինք կառավարական եւ պիւղացիական խիստ հետապնդումներու, որով պիտի բռնուէինք: Կապոյտ Ջուրի անցքերն ալ դժուարացած էին, մենք պիտի չկրնանք վախուտի ուրիշ ճամբայ մը գտնել, որով պէտք էր այս պիշեր իսկ անցնէինք Կապոյտ Ջուրը, եւ ասով գմեզ ապահեն: Հետեւաբար ելանք՝ Եափրաղ Ղաեայի գիւղին վերեւը: Տունի մը մօտեցանք, որպէսզի ուտելիք վերցնենք, բայց նոյն պահուն ձայն մը լսեցինք, որ ճամբէն եկող ուրիշ մէկու մը կը հարցնէր թէ՝

— Հէ՛յ, ի՞նչ կայ չկայ կիւրնէչէնի կառավարութենէն:

Իսկ եկող մարդը այսպէս պատասխանեց.

— Երէկ Այընկիներու չաուշները քիւրտ չէթէները կոխեր են, եւ վնասներ հասցուցած են հօտերուն: Կառավարութիւնը անոնց դէմ զօրաւոր գինուորական խումբեր հանեց:

ԳԱԶԸԳ ՀԱՍԱՆԻ ՏԱՆ ՄԷՋ

Այն առեն մենք հասկցանք թէ՝ մեզի կենալ չի գար այլեւս այտեղերը, վայրկեան մը ուշանալ չէր գար: Ուստի պարագօրէն իջանք Կապոյտ Ջուրին եզերքը եւ գացինք

մեզի ծանօթ Գազըմ Հասանին տունը, ուր գտանք իր կինը եւ տղան, որոնք արդէն մեզի ծանօթ էին: Դուրսէն թէեւ պոռացինք, բայց վախցան՝ մեզ չէթէ կարծելով: Արդէն խեղճ կինը եւ զաւակը ինթիակայ էր թուրքերու հալածանքին, որովհետեւ ամուսինը հայոց պինակից դարձած էր: Ձինքը «կեավուրի կնիկ» կը կոչեն եղեր: Հետեւաբար, ան կը վախնար դուռը բանալու: Սախտուած կտրեցի դուռը, ներս մտայ եւ ինքզինքս ճանչցնելով ըսի.— Քոյրիկ, ինձմէ ինչո՞ւ կը վախնաս, պիս չե՞ս ճանչնար, ես Աստուր Սաչեանն եմ, չե՞ս պիտեր քանի՛ քանի՛ անգամ հոս եկանք մենք Հասանին հետ, կերանք ու խմեցինք եւ դուն քու ձեռքովդ պինի հրամցուցիր մեզի, չե՞ս յիշեր:

Այն ատեն տղան, որ կը քնանար՝ իմ ձայնէս պիս ճանչնալով՝ ցատկեց ելաւ եւ «Աման, Աստուր տղաս էֆ» ըսելով վիզս փաթթուեցաւ: Ահա այն ատեն մխայն կինը ճանչցաւ պիս, եւ համոզուեցաւ խօսքերուս: Իր ամուսինին մասին անձկալից հարցումներ ըրաւ, պատմեց այն անարգանքները, զոր կը կրէր թուրք պէղացիներէն, եւայլն: Պատասխանեցի թէ՝ Հասանը ողջ առողջ Ատանա կը գտնուի եւ Ֆրանսացիներու մօտ սպաս է: Մօտ օրէն ինչալլահ պիտի գայ եւ ձեր բոլոր թշնամիներուն մարը պիտի լացնէ: Կինը մեծապէս սփոփուեցաւ եւ ուրախացաւ: Անմիջապէս մեզի կերակուր պատրաստեց, կերանք, կշտացանք լիուլի եւ մեր տոպրակներն ալ լեցնելով մեզի մպղիեց բուրի ճամպարհ, մնաք բարով ըսինք ու դուրս գալով ճամբայ ելանք: Տրավըլի կամուրջէն մեծ զգուշութեամբ անցանք կամաց-կամաց, առանց նշմարուելու եւ ելանք Քիրազ լեռը: Այլեւս մեր հեւէն վտանգ չէր կրնար գալ:

ՅԱՐԸ՝ ՊԱՏԺՈՅ ԱՐԺԱՆԻ Է

Ձամբուն վրայ գարան առինք: Թափանի պիւղին Քեհեան՝ իր պինուր տղան փրկանքով ազատելու համար

կիւրնէչէն կ'երթար: Բռնեցինք եւ սկսայ խիստ հարցաքննութեան:

— Է՛, Քեհեա, հիմա ճանկս ինկար, այժմ պատմէ նայիմ թէ՝ ի՞նչպէս մորթեցիք կամաւոր Արշակ հայ զոհրամանը, իր խումբը եւ 300ի մօտ Հաճընցի փախստականները, այրինքն՝ կիներ, աղջիկներ, մանուկներ, ըէ, ասոնք լո՞նչ ըրիք, հաչիւը տուր, չո՛ւտ տուր եւ չիտակ տուր, հակառակ պարադային՝ չարաչար տանջանքներով հոգիդ աստանային պիտի տամ...:

Ահ ու սարսափի մատնուած Քեհեան՝ դողդողալով ոտքերուս ինկաւ եւ կը պաղատէր: Հրացանին կոթովը ետ հրեցի զինքը եւ տղոց հրամայեցի.— Տարէք անտառին մէջ, հոն Աստուծոյ աչքը միայն կը տեսնէ, եւ մենք անկէ վախ չունինք, որովհետեւ Ան պիտի չկրնայ խանգարել մեր դատաստանը: Ներս քաշեցէք:

Քեհեան մտցուեցաւ անտառը:

— Է՛, ըէ նայիմ, ըէ՛ հիմա Քեհեա, մօրուքդ թել թել պիտի փետեմ՝ եթէ ճիշդը չի խօսիս: Արդէն ես լսած եմ, եթէ տեսնեմ որ կը ստես՝ ձեռքէս քաշելիք ունիս: Շո՛ւտ պատմէ:

Քեհեան դողդողալով պատմեց թէ՝ երբ այդ խումբը իր պիւղը կոխեց՝ ասդիէն անդիէն, եեւէն չէթէներէն եւ թուրքերը հասան եւ բոլորը կոտորեցին:

— Է՛, չկրցա՞ր ետ կեցնել ասոնք:

— Օղլում, ես անպարտ եմ, աչխարհը փոխուեր է, հիմակուան տղաքները մեծերուն խօսքը մտիկ չեն ըներ որ, չի կրցայ խօսք հասկցնել այդ պաղանացած մարդոց...:

— Շատ աղէկ, դուն որ Հաճընցիներուն հետ չարունակ աղ ու հաց կերած էիր, նստած-ելած, եղբօր պէս կեանք անցուցած էիր, չի կրցա՞ր դոնէ մէկ հատիկ Հաճընցի հոգի մը փրկել եւ պահել: Այո՞չ ալ ազդեցութիւն չունէիր:

— Ո՛չ, տղաս, եթէ համաձակէի, ինծի ալ կը սպան-

նէին, ողջ չէին ձգեր: Ես ալ իմ հոգիէս վախցայ: Աչքերնուս առջեւ բոլորը ջարդեցին:

— Շատ աղէկ... դոնէ աղջիկ մը, հարս մը չի կըրցա՞ր ձեռքերնէն առնել՝ քու տղուդ կամ ուրիշ իսլամի մը հետ ամուսնացնելու համար... ա՞յս ալ չի կրցար ընել...

— Ո՛չ, օղլում ո՛չ, այս տղաքներուն ձեռքէն մարդ աղջի՞կ կրնայ խլել որ... ամէնն ալ մերկացուցին եւ պար պարել տուին, երգել տուին... վայելեցին եւ վերջն ալ ջարդեցին, ահա ես ճիշդը կը խօսիմ:

— Լ՛, տահա՛...

— Դեռ ի՞նչ կ'ուզես՝ երբ կ'լսեմ թէ՝ ամէն ինչ ըրին, ուրիշ բան կը մնա՞յ, ես ճիշդը ըսի, ուրեմն՝ ըրէ ինծի՝ ինչ որ խիղճդ կը հրամայէ:

Քեհեան՝ իմ հարցումիս թէ՝ ինչպէ՞ս ապաննեցիր Հաճընցիները այն հարիւր հոգին, երբ անոնք քու տունդ ապաւինած էին՝ վստահ թէ՝ դուն կը փրկես պէրենք... Քեհեան պժգալիօրէն ատաց, մինչդեռ չատ աւելի ճշմարիտ էր Քէօր Վէլին, երբ ան կը տեղեկացնէր թէ՝ Քեհեան իր ձեռքերովն իսկ մորթեց իր տունը գոնուող այդ 100 Հաճընցիները:

Մեր հինգերու սրտէն արիւն կը կաթէր, մեր աչքերէն թունաւոր թարախ: Անողոք եղանք եւ երբ հրամայեցի Աւագին, որ գործէ, ան իսկոյն մէջտեղէն վերցուց անիծեալ մարդասպանին պիղծ մարմինը: Աւագը կտրեց անոր գլուխը եւ որովհետեւ մեր գոնուած տեղը՝ վերջն վար սոսկալի դարվար մըն էր, դէպի Տրավէզ գիւղը վերջն վար գլորեցինք անոր մարմինը, գլուխն ալ զատ գլորեցինք եւ տեւէն, որպէսզի երթայ հասնի իր տիրոջ՝ անոր արքայութեան դուռը հասնելէն առաջ...:

Ծառա՛յ: Ժամ մը քալեցինք: Ճամբան նորէն որս մը կուգար ձիաւոր: Մենք 50ական մեթր հեռաւորութեամբ կը հետեւէինք իրարու: «Սէլամ ալէյքում», ըսի, ողջունելով

Հինգ ոխտեալներէն՝
Հաներն գացող անճնուէր մարտիկ՝
ՍԻՄՈՆ ՍԱՋԵԱՆ

մարդը, «ալէյքում սէլամ» պատասխանեց մարդը՝ յատկապէս վախցած:

— Շո՛ւտ, վար իջիր, հրամայեցի:

Մարդը հրամանս կատարեց խիստ:

— Մօտեցի՛ր: Մօտեցաւ:

— Ուսկի՞ց կուգաս:

— Թափանի Նահիյէ Միւտիրին քովէն կուգամ:

— Ո՞րտեղացի ես:

— Եաղպատանի դիւղէն, Հասան Քեահեայի բարեկամ Մօլլա Մուսթաֆան եմ:

— Լ՛, ափէրիմ... իմ չատ սիրած մարդս ես եղեր... չա՛տ, չա՛տ ուրախ եմ... ուրեմն՝ բարեհաճէ դալ ինծի հետ սատեղ՝ անտառին մէջ, քիչ մը սէօհպէթ ընենք քեզի հետ...

Առինք ու տարինք:

Տղոց մէկը ձին բռնեց: Այն պահուն վարչէն ալ երկու որսեր կուգային, կին մը եւ այր մը: Երեւցածին համեմատ Ծովսէփին ծանօթ երկու Տրապիզցիներ: Անոնք ալ բերուեցան պատսպտանավայրը, բայց իրարմէ հեռու պահեցինք:

Նիսա ըրինք:

— Լ՛, Մօլլա Մուսթաֆա, պէյ, էֆէնտի, աղա...ատանց քեզ չարչարելու նախ լսեմ թէ՝ մենք Հաճընցի «քեաֆիր» ենք: Քննիչ եկանք այս կողմերը... դուք պապաէն, ոէտէէն բարեկամ էիք Հաճընցիին, լուր տուէք, մենք եաղպատան չի կրցանք հանդիպիլ, որով մեծ բարեբախտութիւն է ձեզի տեսնելնիս, ուրեմն մեզի լուր տուր նայինք Հաճնոյ վերջին անցուդարձերուն մասին: Եթէ կ՛ուզես ես ըսեմ քեզի պահմէթ չըլլայ: Լսեցինք որ Արամ Զաւուշի անցած տեղը՝ կերակուր եւ հիւրասիրութիւն վայելել տուեր է, հետեւաբար Առանայի Հաճընցի ազաները գոհ մնացին: Աւելի գոհ պիտի մնան՝ եթէ նորէն բարի ըլլաք մեզի իմացնելու թէ՝ ո՞վ մնաց ողջ եւ ո՞ւր են մեր Հաճընցիները:

Մօլլան բերանը չի բացաւ:

— Աւազ, մաքրէ... Թուրքին ազէկութիւն չի վայելէր...:

Ու Աւազը մաքրեց:

— Դէ՛, մխանեն ալ բերէք: Ծովսէփ, կարպը քեզի հկաւ նորէն, է՛լ ու սա բարեկամները մաքրէ նայինք, անոնց ձեռքերէն Հաճընցիներուն արեան հոտը կուգայ: Օ՛ն, հատուցումը կատարէ, պարտական չի մնանք վրէժի Աատուծոյն...: Դէհ գործէ եւ արագ կատարէ պաշտօնդ, դո՞յզ...

Ծովսէփ այս անգամ իր դերը կատարեց աւելի յաջող կերպով: Մաքրեց: Ես ձին հեծայ, եամչին վրաս առի, եւ ճամբայ ելանք դէպի Թափան: Գիշերը հասանք Գըրգ Սու: Հոն պառկեցանք ճամբու եղերքին՝ անտառին մէջ:

Լուսաբացին մօտ՝ ելայ եւ նստեցայ ճամբուն եղերքը: Ծերածեր կին մը կուգար, մէջքը ծռած եւ ձեռքին գաւազան մը:

— «Սէլամ ալէյքում», գոճա պարը:

— Ալէյքում սէլամ, եավրում, ըսաւ պառաւը:

— Ո՞ւրտեղէն կուգաս:

— Սիս աղչիկս կար, հոն գացի եւ անոր քովէն կուգամ:

Բաւական կատակներ ընելէ յետոյ տարիքը հարցուցի:

— Մօտ հարիւր է, ըսաւ:

— Լա՛ւ, անդին աչխարհքը, ճէննէթ երթալ կ՛ուզե՞ս:

Պառաւը գլուխը քիչ մը վեր առաւ, եւ երեսս նայելով:

— Չէ՛, օղլում, չէ՛, դեռ ես տղայ մը եւ աղչիկ մը առնիմ, անոնք ալ պիտի ամուսնացնեմ, դեռ չեմ ուզեր երթալ:

— Չե՞ս ուզեր, բայց մեր մամիկները գացին... դուն ինչո՞ւ կը մնաս: Չէ, չըլլար ըսի, պէտք է որ ճէննէթ երթաս, յետոյ՝ Աւազին պառնալով՝ Աւազ...

— Հրամմէ:

— Շո՛ւտ, սա նէնէն ճէննէթը գրկէ նայիմ:

Պառաւը մանկունակ դէմքով մը հարցուց.

— Օղլում, դիս ո՞ւր եւ ինչո՞ւ պիտի գրկես...

— Ճէննէթ, անաճըղըմ, ճէննէթ... սա տղան քեզ հոն պիտի հասցնէ անվտանգ:

— Ամա՛ն, սօն կէօրէճէյիմ պո՞ւ մու խմիչ:

Եւ խնդալէս՝ Աւազ գայն բռնելուն պէս ճէննէթը գըրկեց...:

Դարձեալ քաշուեցանք անտառ:

Այս անգամ Ֆէքէի կողմէն ընտանիք մը կուգար եւ կ'երեւի Սիս կ'երթար: Անոնք երկու կիներ, երկու աղջիկներ, համակրելի տղամարդ մը եւ համր տղայ մըն էին, իրենց հետ կար այծի փոքր հօտ մը: Մտածեցի որ անոնք կ'երթան եւ քիչ մը վարը տեղ մը հանգիստ ընելու պիտի կենան, որովհետեւ արդէն իրիկուն էր, եւ մենք ալ հետեւնին հասնելով՝ հաց կ'առնենք կամ քիչ մը խօրաթա կ'ընենք: Իրիկուան մեր ենթադրածին նման հանդիպեցան եւ փառաւոր կրակ մը վառեցին հոն: Երբ մենք իրենց մօտը հասանք, սիրալիր ընդունելութիւն մը ըրին մեզի, տակերնիս անկողիններ փռեցին, որոնց վրայ նստեցանք սովորական մեր ողջոյնը տալով: Մարդը անմիջապէս ոտքի ելաւ եւ իր հօտին ամէնէն պարարտ այծը քաշեց, մորթեց եւ եփելով մեր առջեւը դրաւ: Հասկցուեցաւ որ մարդը՝ չէթէական կեանք վարած ըլլալով՝ իսկոյն հասկցաւ մեր կեանքէն եւ ոչինչ խնայեց մեզ դոհ ձդելու համար: Կուշտ ու կուռ ճաշելէ յետոյ՝ մարդը Թրքական ընտիր պարեր պարեց, մեզ զուարճացուց: Մէկ կողմէն Աւագը կ'ըսէր որ «մաքրենք», չէ ըսի, իմ ձեռքերս չեն բարձրանար ատոնց վրայ: Ի՛նչ ամէն ատեն ոճի՞ր պիտի գործենք, այս անգամ ալ մարդու պէս վարուինք, եթէ նոյնիսկ հասկնան որ Հայ ենք, նորէն ձեռք պիտի չվերցնեմ ատոնց վրայ, չորս կիներ եւ մէկուկէս այրեր, հէմ հացեհին ուտենք, հէմ ալ ապերախտ եւ վատ ըլլալով՝ հողինին քաղենք, ասիկա հէլալ բան չէ...:

Վերջապէս...

Պէտք էր որ ալ մեկնէինք: Մարդը ձեռքերովը լեցուց մեր տոպրակները եւ երբ կը մեկնէինք ըսաւ.

— Աչդ օլսուն, արդաւաչլար, էրքէկլութիւն ըրիք. պռավօ, աչքիս դլխուս վրայ եկաք, ես ալ ձեզի պէս պիտի ընէի, եթէ նորէն պապա չէթէ ըլլայի, աչդ օլսուն, Ալլահ պին պին սէլամէթ վէրսին, մէսլէք վէ ախլէք սահիպի իմիչինիզ...:

Կինը մէկ կողմէն, այրը միւս կողմէն՝ ձիուն սանձը

բռնեցին, ասպանդակը ուղղեցին եւ մենք բաժնուեցանք իրենցմէ:

Գըրդ Սուի վերջ գտած տեղը՝ լուսցաւ, որով քաշուեցանք անտառ եւ հանդիստ առինք: Կէս օրուան մօտ ճամբուն եղերքը դարանելով՝ բռնեցինք չորս ճիեր, էօչիւրի գորեն բեռնաւորուած, այր մը եւ երկու կիներ, հետերնին հաւիղէն, իւղ, եւայլն, որ հաւանաբար նուէր կը տարուէր էօչիւրճիին:

— Աւաղ, հասէք:

Տղաք եկան եւ զանոնք ճիերով մէկտեղ քշեցին անտառին մէջ: Տեսայ որ մարդը կը պռոայ լինթոք:

— Աւազ ըսի, դեռ կը կենա՞ս, լռեցուր սա վայրենին:

Աւաղ «լռեցուց» զայն:

Սկսաւ կինն ալ պռոպռալ:

Ան ալ պահ մը վերջ լռեց՝ ամուսնին եւեւէն:

Տղաքը կտրատեցին դանակով բեռները եւ վար առին ճիերէն, եւ անոնց վիզը անցուցին դարիի տոպրակները:

Շիտակը ըսեմ, — մեր ըրածները դատապարտելի եւ այպանելի բաներ էին: Այժմ ես ալ երբ միտքս բերեմ այդ ոճիրները ինքզինքս եւ ընողները կը դատապարտեմ, բայց եթէ առաքինի մարդ ըլլայինք մենք ապրելու իրաւունքէ զրկուած կ'ըլլայինք: Այդ ոսպէն այդ կը պահանջէր եւ մենք անսացինք այդ ամեհի պահանջին:

Աչխարհի մէջ մարդասիրութիւն եւ խաղաղութիւն քարոզող կ. Մարքսն անգամ նման պարագաներու դործածելի մասին ըսած էր — բռնագրաւողներու դէմ բռնագրաւումը սիստէմով գործեցէք, որ յաղթէք եւ յաղթական մնաք: Ահա ասոր համար է որ գաղաններու հետ գազանաբար վերաբերուեցանք: Թող ներսէն մեզի մեր ընթերցողները...:

Իրիկուան պիտի չարունակէինք մեր յառաջխաղացումը: Գրաւուած պատուական հաւեղէններով փառաւոր ճաշ մը սարքեցինք եւ երբ իրիկունը հասաւ, մնացած

կինը անչուչտ ապատ ձգել չէինք կրնար, որով ի վերին երուսաղէմ դրկեցինք: Մենք ամէնս ալ ձիաւոր դարձած էինք: Ջուեցինք հոնկէ արշաւասոյր եւ անցնելով Սիսէն՝ բռնեցինք Առանայի ճամբան: Այդ գիշեր հասնելով Խան Տէրբէսի, հոն իրիկուն ըրինք եւ հոնկէ ելլելով՝ Առանայի մօտ Ինճիրլի դիւղը հասանք: Այտեղը Ֆրանսական սահմանն էր: Գիշերաժամին երբ հոն կը մտնէինք, մեզի առաջին առթիւ դիմաւորողը եղաւ դինուորական փշաթելերու ընդմէջէն՝ Ֆրանս. ժանտարմի սպայ Յարութիւն Յովակիմեան: Երբ սինեալ տուինք՝ իսկոյն վազեց մեր մօտ եւ ճանչնալով զիս՝ բացաւ թելերը եւ յուզմունքով փաթթուեցաւ վզիս:

Անիկա, ամուր, ամուր զիս իր գրկին կը սեղմէր եւ կ'ուլայինք...: Ան լսեր էր որ մենք բնաջինջ եղած ենք...: Երազ կը կարծէր եւ անվերջօրէն կը կրկնէր. Աստո՛ւր, Աստո՛ւր, իրա՞ւ դո՞ւն ես...

Յետոյ, երբ իրարմէ կարօտանիս տուինք, հարցուց.

— Ղալայեցի՞ք, Հերոս...:

— Ղալայեցի ընկեր, եւ մնացածն ալ՝ Աստուծոյ ձգեցի... ես՝ իմ խղճիս հրամանը եւ արիւնիս ուխտը կատարեցի, պարտքս կրցածիս չափ տուի, հատուցանեցի...:

Ան առանց Յովակիմեան նորէն գրկեց զիս եւ ըսաւ.

— Բարի եկար, հազար բարի...:

Ճաշեցինք: Սոխպուած էինք հոն այլեւս վար ձգել զէնքերը, զէնքով անկարելի էր անցնիլ Առանա: Դարձանք պառաւ... Շատ տխուր էի, երբ ժանտարմներու մէջ խառնուած Ինճիրլիկէն կը հասնէինք Առանա, լուրը մեզմէ առաջ հասած էր հոն:

Երբ հինգ հոգի՝ ոտք կը դնէինք Առանայի փողոցները մէջ, եկեղեցւոյ առտուան դանգակը կը հնչէր... Ժողովուրդը փողոցն էր՝ ուրախ փախուքով մը, իսկ անցնելու առնիս մառիր կը տեսնէի, եւ կը լսէի ոչ նուազ յուզ-

մունքով — «Հերո՛ս է, հերո՛ս» բառերը... որոնց կ'ընկերանային ծափեր:

Ահա Հերոսը կ'անցնի կը մտնանէին իրարու:

Անցա՛յ, հասա՛յ կայտնս եւ հաչիւը տուի:

Ամէնէն աւելի մեր սրտի պոհունակութեամբ լաւատոյնս եւ իրապէս վարձատրուեցանք: Կամաւորապէս ստանձնուած պարտականութիւն մը կատարած էինք մեր նահատակներու եւ հայրենիքին համար:

ՅԱՐԳԱՆՔ ՀԻՆ ՀԱՃՆՈՑ, ՈՂՋՈՑՆ ՆՈՐ ՀԱՃՆՈՑ
ՓԱՋԱԿՈՐՈՎ ԶԱԽԿԻՆ՝

ԳԵՐՇ· Տ· ՇԱՒԱՐՇ Ս· ԵՊԻՍԿ· ԳՈՒՅՈՒՄՃԵԱՆ

Դամասկոսի Հայրենասէր եւ Արի Առաջնորդը

ՀԱՃՆՈՑ ՍՈՒՐՇԱՆԴԱԿ ՀԵՐՈՍԻՆ

•

Ա·

Պաշարուեր էր հերոս Հաճըն կղզեակի պէս,
Եւ ամէն կողմ ովկեան էր արեան, հուրի,
Ջէթէ թուրքեր, վայրենիներ, գազաներէս,
Օղակեր էին ոստանն հայոց քաջարի:

Քաղքին տանող ամէն ճամբայ կտրուեր էր,
Մահն ամէն տեղ ներկայ էր դէտի նման,
Ով որ անցնէր մութ կիրճերէն — պիտ այրէր,
Ու լեռներէն ով որ թռչէր շանթի նման:

Վճռեց Հերոս — պիտի երթամ Հաճընիս մէջ,
Հայրենասէր իմ ոտքերուս կ'օգնէ Աստուած·
Պատմութեան մէջ գրաւելու փառքի մէկ էջ:
Ուխտիս վկայ բլլան մարդիկ, վերը՝ Աստուած:

Մէկ հեւադէտ, մէկ հրազէն, պաշարեղէն,
Ու հինգ հարիւր փամփուշտ առաւ ան միասին·
Գլխին անցուց իւղոտ փէշ մը, վրան՝ նորէն՝
Փաթթոց ներմակ··· եղաւ գիշեր մը անլուսին···:

Հայ խումբի մը հառոտանքերով մեկնեց անի,
Գիշերին մէջ ոլորճուելով իրրեւ պրեգ···
Խաւարն է որ միշտ արեւ մը կը ծնանի,
Ձերք մրրկահաւ անցաւ գնաց լեռները սեգ···:

Տաժանագին գարվերները բերեց անցաւ,
Մագլցեցաւ կիրճ ու կածան··· բալե՛ց, բալե՛ց,
Մացառին մէջ մերթ ծուարած ճամբայ բացաւ,
Երթն հայրենիք ու անվեհեր սուրաց անցաւ:

Թուրք գիւղերու եւ հօտերու գամփռներուն,
Հոտառու եւ կատաղած այդ շուներուն,
Գիշերային գոռ ու գոչը կրեց անցաւ,
Զրկանքներուն շատ դիմացաւ ու չզգաց ցաւ:

Ու վայրենի չէքէների անցնող ֆաջին,
Հին բարեկամ կապոյտ Ջուրն ալ անցք մը չէր տար.
Տախտակաշէն կամուրջները ձախին, աջին,
Քանդած էին — իսկ ամէն կողմ էր մութ անտառ:

Ջուր ու խխունջ դարձած ֆաջը, լաստ շինելով,
Վրան բեռցուց պաշար ու զէնք եւ հոդմավար,
Մէջքին կապեց չուանն ամուր ու լողալով,
Անցաւ միւս ափ՝ սրտատրոփ՝ գալար, գալար:

Անտառին մէջ կատաղագին երբ կը գոռար,
Հովն հուժկու թառամեցնող հարաւային,
Վարազներու գահանդական ճայնն անդադար,
Կարօտն ֆաշեց խաղաղ օրուան արեւային:

Ցետոյ չուեց՝ նորէն շիտակ ի հայրենիք,
Որ կը կրէր Գոյամարտի բեռը դաժան.
Շրթունքին մէջ «Նպատակիս հասնիմ մեծիկ,
Այնուհետեւ բող գիս հանեն եւ կախաղան...»:

Հանո՛ն, Հանո՛ն... ալ երեւցան շէնքերը ֆու,
Մեծ սփինքսիդ լեզուն պիտի բանաս հիմա,
Հարսանիքի մէ՞ջն է հոգիդ, թէ ողբերգու,
Ցուղարկաւոր մեռելին անտառ շէմիդ վրայ...:

Բոսորափայլ արշալոյսը հասաւ մօտիկ,
Հերոսն լեցուած սուրբ ապստուռով նուիրական,
Վեհ ֆաղաքիդ եզերաց մօտ ու հանդարտիկ,
Հանդուրժե՞ր, ա՛խ, թուրք դրօշին գեհենական...:

Անիծեա՛լ թուրք... հեծեց Հերոսն արտասուալից,
Ֆու շուներուդ ցեխոտ թաթերն հո՞ս ես բերեր,
Ու կ'աղտոտե՛ս մեր դռները, ֆաղաքն անբիծ,
Զէ՞ որ երէկ ֆու ճանկիդ մէջ հաց եմ ուտեր...:

Մեր գինիին փոխան հիմա արի՞ւն բերիր,
Այս հիւրընկալ ֆաղաքին վրայ՝ օղակ–օղակ,
Բարիին տեղ՝ հոս էք հաւերբ հազար չարիք,
Անիծեալ թուրք, հեծեց ֆաջը բարձրաղաղակ:

Այն ատեն որ վանքի սարին դէմ կը լողար,
Նենգ մահիկը չարիքներու միակ վկայ,
Ու որքան որ սահէր անի սարերն ի վար,
Մեր Հերոսն ալ գաղտ կը սողար դէպ հայք մօտկայ:

«Աստուա՛ծ, Աստուա՛ծ, կը շշնչէր Հերոսն հիմա,
Աչքերնին կոյր, ականջնին խուլ ըրէ թուրքին,
Եւ իմ ոտքերս առաջնորդէ Հաճնոյ վրայ,
Հոն կռունկը մտնէ կանաչ ծիլը բերնին...»:

Լսեց կարծես Աստուած անոր ճայնը նորէն,
Ու երեք հուր շղթաներէն անցաւ անի,
Թուրք պահակներ կ'աղօթէին սրտի խորէն,
Մեր Հերոսին մէջ ծնեցաւ յոյսն ծիրանի:

Անցք մը միայն, դեռ երկու հատ ալ ցանկապատ,
Տունին անոր բարի եկի երգը հրվառ.
Դէմ դիմաց էր Հաճնոյ դիրքին գրահապատ,
Ձայնեց անի, սրտի խորէն կարօտավառ:

«Հէ՛յ, եղբայրնե՛ր, գարուն երկրէ եկաւ ծիծառ,
Ձեր սրտերէն անցնի պիտի ցուրտ ու խաւար.
Ճամբայ տուէք, ես Աստուրն եմ հայրենաբաղձ,
Սիսէն եկայ ձեր կարօտով, եկայ անվարձ:

Թշնամական բիւր նենգութեանց ծանօթ տղաք,
Ըսին կա՛նք առ··· դուն խաբող մեզ·— կրա՛կ, կրա՛կ,
Ու Հերոսը իր դիրքին մէջ ամբաց մնաց,
Գնդակներու տարափին տակ շշմած անկաս:

«Ես Աստուրն եմ, ես Աստուրն եմ, գոչեց ընդէն,
Իմ կաթիս մէջ չկայ հարամ, շիթովս արեան՝
Հաճընցի՛ եմ, ես Աստուրն եմ՝ Սաչեաններէն,
Ձեր ցաւին մէջ լոգնալ կուգամ, Աստուրս Սաչեան»:

Ասոր վրայ հասաւ ձայն մը խժժոցին հետ·
«— Մեր Աստուրն է, գէնքերը վար, ճամբայ տուէք,
Ան սրտին մէջ վառ է պահեր կրակն յաւէտ,
Մեր Աստուրն է, ճամբա՛յ տուէք, ճամբայ տուէք···:

Բ.

Ամէն կողմէ հարցում կուգար: Ինչպէ՛ս եկար,
Օդանաւո՞վ, հրեշտակի՞ պէս, թռչնո՞ց նման···
— Եկա՛յ ըսաւ, հոծ ամպերուն շանթին նման,
— Բարի՛ եկար, մեր ցաւը տես, բարի՛ եկար···:

Ահա մէկը ձէպէնին է, դիւցազնական,
Ձեռքը մօսին ու ճակատը ռումբի նման,
Փողոցին մէջ երթի ատեն կը գրկէ զայն,
Հերոս է աս Հերոս, գոչեց բաղաքն համայն:

Պատին մէջ թուրքեր կային պաշտօնական,
Անոնց դէմքը առած է նիշ զարմացական,
«Մենք վեց հարիւր տարուայ ահեղ պետութիւն ենք,
Ասոր նման մէկ դահրաման չենք տեսեր, չենք···»:

Ու ձէպէնին կ'ըսէ հպարտ — «ես շարունակ՝
Հարիւր կռիւ տեսայ, սակայն այսքա՛ն Հերոս,
Սուրհանդակ մը խաչ՝ չտեսայ — Հաճնոյ զաւակ,
Ցաղթանակիդ համար կ'արժէ կոչուիս Հերոս:

Ան այցելեց հիւանդանոց, վիրաւորին,
Անոնց հակած պինդ համբուրեց տխրագուարթ,
— Աստուած վկայ, պիտի հասնիմ խաղաղ օրին,
Ձեր վէրքերը սպիացած դառնան պիտ՝ վարդ:

Տուներ մտաւ··· Տառապալի կը կռուէին,
Թնդանօթին, գնդակին դէմ դժոխայինն···
Տեսաւ խումբ-խումբ կին ու մանուկ հեծեծայինն,
Միահամուռ կը կանչէին Տէրն երկնայինն···:

Ու ամէն աչք, հոն եղեր էր վշտերու լիճ,
Ու ամէն սիրտ կարմիր արեան ծով-ովկէան,
Կ'անիծէին մարդ կոչեցեալ գազանն անխիղճ,
Որ ըրած էր շէն Հաճընը լիճ մը արեան:

Ու Հերոսը լացա՛ւ այնտեղ, երկա՛ր, երկա՛ր,
Տէ՛ր — բաղաքին հասած չարիքն բաւ չի գտա՞ր,
Խաչիդ ոտքին ու շուքին տակ կոխե՛ր կ'երթան,
Ու հաւատոյ հանգանակովդ՝ ի մահաստան·· :

Գ.

Ու գլխահակ, խորին վշտով ու լախտահար,
Իր պաշարեալ հայրենիքէն ելաւ ճամբայ···
Ուրբ հազար կոչ-աղերսին տակ կը դողար,
Անոնց ձայնը պիտի տանէր տեղ հեռակայ:

Քալե՛ց, խալե՛ց, լեռ ու կածան, ձոր ու անտառ,
Իր կուրծքին տակ հնոցն ուժգին ալիք կուտար,
Ալիքին հետ ալ հովերուն պատառ-պատառ,
Ջորս ծագերուն «Շո՛ւտ՝ հասէ՛ք»ի կոչը կուտար:

Երկու օրէն Հերոսն հասաւ կայծակի պէս,
Սիսի Հայոց՝ ձայնը տուաւ հերոս խաղին,
Սիսը... ո՞ւր էր... նոյն գիշերն իսկ գերիի պէս՝
Պիտի մեկնէր դէպ Ատանա փրկել հոգին:

Այնուհետեւ ան անիծեց բանակը որ՝
Ովսաննայով եկաւ մտաւ մեր կիլիկիա.
«Անիծուի՛ք դուք եւ ձեր դրօշն գունաւոր,
Հազար անէ՛ծք ձեր վատ դաւին — *Անաթէմա՛*...:

10–11–29
Պէյրութ

Ա. ԳՈՒՍԱՆ

Ազատասիկ՝ Ֆրանքօ - Քէմալական կիլիկեան պարպումի օրերուն՝ երկու կառավարութեանց բաց Թողած կոչը:

ԿՈՉ ԿԻԼԻԿԻՈՑ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆ

•

Ֆրանսա եւ Ինկիւրիի կառավարութիւնը փափաքելով խաղաղութիւնը վերահաստատել Արեւելքի մէջ, համաձայնութիւն մը կնքեցին:

Ֆրանսան՝ յարգելով մեծամասնութեանց իրաւունքը, ինքնաբերաբար Թուրքիոյ վերադարձուց Կիլիկիան:

Ֆրանսա եւ Ինկիւրիի կառավարութիւնը հաւասարապէս փափաքող յարգել տալու փոքրամասնութեանց իրաւունքները, որոշեցին չարք մը երաշխիքներ, որոնք անցուած են Ինկիւրիի համաձայնագրին մէջ:

Այս երաշխիքներուն հրատարակութեան տրուելէն առաջ, մեթոտիկ աշխատանք մը կազմակերպուեցաւ խաղաղութեան թշնամիներու կողմէ, խուճապի մատնելու համար քրիստոնեայ բնակիչները եւ ստիպելու համար զանոնք, որ Թողուն Կիլիկիան: Այսպէսով հազարաւոր ընտանիքներ խլուեցան իրենց օճախէն ու նետուեցան աքսորի ու թշուառութեան ճամբուն վրայ:

Երկու կառավարութիւններն ալ խորապէս յուզուած այս տեսարանէն, որոշեցին նոր ճիգ մը եւս ընել վստահեցնելու բնակչութիւնները եւ ջնջելու համար ազդեցութիւնը այդ ատելի խռովարար աշխատանքին:

ԿԻԼԻԿԻՈՑ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՆՆԵՐ,

Ձեզի ըսին որ ընդհանուր ներումը առանց արդիւնքի պիտի մնայ, սուտ է ասիկա:

Ընդհանուր ներումը ամբողջական եւ անմիջական է: Անցեալը մեռած եւ մոռցուած է: Ոչ ոք, բացարձակապէս ոչ ոք պիտի կրնայ անհանգիստ ըլլալ:

Ձեզի ըսին որ պիտի չկրնայիք այլեւս ապաւօրէն տեղափոխուիլ· սուտ է այդ:

Համաձայնութիւնը ձեզի կ'ապահովէ ձեր անձին կատարեալ ազատութիւնը եւ յարգանք ձեր սեպհականութեան: Բայց ասոր արդէն դուք ամէնքդ ալ Ֆրանսական իշխանութիւններէն անցպարերը առած էք, էնկիւրիի կառավարութիւնը զայս պիտի յարգէ բացարձակապէս:

Ձեզի ըսին որ օրէնքը բռնագրաւումին ձեւին տակ ձեր ինչքերուն 100–ին 40–ը պիտի առնէ, սուտ է այդ:

Բռնագրաւումի այս օրէնքը՝ կիրարկուած Սաքարիայի պատերազմին ժամանակ՝ ընդունած է հիմա, ու այլեւս դադարած չունի ան:

Ձեզի ըսին որ անմիջապէս պիտի դիմումագրուիք· սուտ է այդ: Համաձայնագրի կողմերը կարգադրութիւններ ըրած են, որպէսզի զօրահաւաքութիւնը չկիրարկուի դէպի երեք ամիս 4 Յունուար 1922–էն վերջ: Ու կ'ուզենք յուսալ որ ընդհ. խաղաղութիւնը պիտի վերահաստատուի նախատեսուած ժամանակաշրջանին վերջանալէն առաջ:

Բայց ասոր, համաձայնութիւնը կը տրամադրէ ձեզի համար եւրոպական երկիրներու մէջ գտնուած փոքրամասնութիւններու բոլոր երաշխիքները, զորս չնորհուած են մեծ պատերազմէն յետոյ՝ Դաշ. Պետ. կողմէ կնքուած համաձայնագրերով:

Երկու կառավարութիւնները իրենց պատուովը յանձնառու կ'ըլլան այս երաշխիքները յարգել տալու: Իրենց խօսքը աւելի չ'արժե՞ր, քան խառնակիչներունը, որ ձեզ կը մղեն փախչելու, ու վաղը պիտի լքեն ձեզ մոխիրի վրայ նստեցնելէ վերջ:

Հիմակուընէ իսկ ընտրուած է Ֆրանքօ–Թուրք Յանձնախումբ մը, ուր նախատեսուած են բոլոր յարանուանութիւնները, պահպանելու համար լքեալ դոյքերը: Աւարառուները խստօրէն պիտի պատժուին: Իսլամներ եւ քրիստոնեաներ պէտք է յարգեն հաւասարապէս օրէնքը:

Ու հիմակ մտածեցէք, հանդարտեցէք, դարձէք ձեր տուներըը, որոնք ձեզի կ'սպասեն: Ազատութիւնը բոլորին համար ալ ապահովուած է:

Ատանա, 22 Նոյեմբեր, 1921

Ստորագրութիւններ՝

ՄՈՒՀԻՏՏԻՆ ԲԱՇԱ, ՀԱՄԻՏ ՊԷՑ, ՖՐԱՆՔԼԻՆ ՊՈՒՑԵՕՆ

ՎԵՐՋԻՆ ՁԻՋ ՄԸ ՍՈՎԱՀԱՐ ՀԱՁԸՆԷՆ

(ՆԱՄԱԿ ՀԱՃՆՈՑ ԲԱՐԲԱՌՈՎ.)

Թիւ 172 3 Հոկտ. 1920 Հաճըն

Էնկ ետեվի մեքթուպնիս է...

Մեծայարգ Տիարք,

Ատենապետ Հաճնոյ Հայրենակցական Միութեան եւ Հաճնոյ Պատգ. Տիար Պատ. Ցարուքիւն Խաչատուրեան:

ԱՏԱՆԱ

Զէյ քէլէչ գըյօծ թուղթը 19 Օգոստոսին առօնք, քէլէչ բայէվ եւ քէլէչ ոճէվ գըլմօն էյ իտի. կը կէյվընօ թէ վուէյվընիդ կուչտ տեղվընըդ ռահօթ է:

Մէքթուպնիդ առօնք նէ չօտ ուչախցօնք, ումէտ էյօնք թէ մեր վախըթ պի հասնի մէյ փյկուքիւնը. ամմա երբ ձէյ գէյէցին տէյը չեղէք մէյ ուչախութիւնը ու ումէտը զմեզ տահա եվել տըխյըցուց, կանօնք ասէ թէ զմեզ կէսէմցուց էյկու ամիս ասոյ անցեն եուչ է գուվօթ եուչ է իտպօյ ա-ճապօյ մէյը Թշնամութին ունիք թէ բայեկամութիւն ունիք էյ մէյ ընտաս թուղթ կը գրէյը, բօն կը խըստանէք եւ չիքօ էնէք. մէյ կեանքին հետ կը խաղէք անդատոյ տօրտ մընեղ փերուչօն էհալուվիմը չի պինօնէ ան հավատիսէվ խաղցնելը վօյ գատօյ մեծ ոճիր նոյը չիկանցիք մտածէ: Հայրենակիցնե, մէյ ցովը, ձէյը կանօնք ասէ, մենք Թուլքին Թիւփէն, Թիւֆէնկէն, մէքթուլիյօզէն չքոյ վախենք, զէսօնք էյկու ամիս առաջ Թիւմը ճատ ճգեցօնք, ավատա կանոնք արնէ, ամա դուերվէնուս նէյքին չօտ պայօզ է գատ ճգացնելու ճամբոքը չիքօ, կանոնք գտնու, ատ էյ զմեզ վախցուց, ատն հեգի կըսէմցէնէյէվ ճատ ճըգոծ ուտելիքը ժէք էյ չիքօ էթքէ, անթուդինը թա ծէյը հատով, դանակը ուակոյը խջով, անթուխոնը մերնեղը չատնուը պաչէց, էրճիճով մերնեղ (200) էյկու հէյի հոգուն էսէյ երանի կը գայթօնք:

Էյին ատ մեր հալին ցավեղ չիքօ էյին անղատիկ պօղ կը հէյվի, ինսօի ինսօնուքիւնը եւ մէքհամէքը օյթուլըխէն կալյեցո՞վ: Մենէ վօզ անցէ՞ք, զմեզ մեռնելու է՞ք դըյէ ի՞նչ քէ մէտվընիդ բօց ասէք, պարի ատ ղատօյը դիտանօնք լէք մեռնինք սանէ ֆօք չէնէնք, ձէյ թէղթին խապէյին վըյան մէյ էնէլիք բանէյը եէտ թողունք,ձիւվընիս կապմօն զճեղ հէյեցօնք, ատենը անցուվ, պէնօնք նէ զան բանէյը հումմօյ էննելու ատեննիս չի մէնուց...:

Հայրենակիցնե, մէյ իտի զէյիցը իսօ է թէ մէյէ մետ չընէք, մէյ օգնուքիւն չի հասնիք նէ, մենք էրճիճով չէ, դանկէվ չէ, անթուդէնէվ պի մեռնինք, մէտ էյէյնես, մենք էյկէն չիպի գըյէնք, մէյը չի հասնիք, վէ գաս ժողովոյդը ատ փորձանքէն չի խըլատէք նէ պատմութիւնը ձէյը անէծք պի գայդօյ, ատ եօթը հազօյ ամեղ չօլուխ չօճուվիին եւ ուեթը ամիս կըսվէդ կըրէճնուն մեղքը եւ էյինը ձէյ վիզն է, մէյ ուրուականը զճեղ եաթըխնուդ մէկը բահօթ չիպի քընաըցընէ... պաչիսօ ասելիք չունինք, մնացէք բայեվ:

Անթուդոնը լէղ պըլըզնուն կընտացը եւ ուեթը ամիսէ ադգին դուչմէնին կոյծք տըվէդ մէյ կըրէճնուն թարաֆէն յատուկ բայէվնե կընենք ձէյ աւէնքին:

Ստորագրութիւնք՝

Զին. ընդհ. հրամանատար՝ Հաճնոյ ինք. բարձր. ժողովոյ

Ս. ՃԷՊԷՃԵԱՆ Ատենադպիր՝ Ց. ՁԱՑՃԵԱՆ Ատենապետ՝ Մ. ԴԱՑԵԱՆ

Անդամք՝

Պ. Ց. ԹԵՐԶԵԱՆ Մ. ՄԱՆՈՒՍԱՃԵԱՆ Ռ. Ս. ԵՐԿԱԹԵԱՆ

Տ. ՃԻՑԷՐՃԵԱՆ Գ. ՍԸՂՎԸՆԵԱՆ

Ց. Գ.—

7–8–20ին յարձակումով մը իյէնց ճառը պէնէղ քէ-

փը, էյկու մէթրօլիյօղ, մէկ օթօմաթիք 30 սընաուկ գաւոյ էրճիճ «գալէմի ծէյ» առօնք:

24–9–20ին մէյ տղոքը Ուրումլուն յարձակեցոն, ան պեղոնը մէջը միլլիճիք դէմ ղըյին ղալղօյ էնէլէվ դեղը ա–րին Թումլուն եւ կէօղէլիմը էյեցին մէկ քանի սըղըր սըփօ բեյին ժողովոյդին բեժնեվեցով էնէվէք ինչվը էսէյ կը կապրի, էշ ու ձի չեկենալուն ցէյէն չի կանցօնք բեյէ:

Աս յարձակումնուն մելլիճոց չօտ կարեւոր թըղթեյը ձառ ձըղեցինք վստահ ճամբոք մը չիքօ էյ ձէյը ըղըյկենք, էյ իաեվ պէտքը պինօ ինչալլահ էյ մը աս ա կանցնէ...:

Հէճին Թիւմիս մէկ սիյտ մէկըիյօն ինչ վը էս էյ կը կաչխատինք, ումէտ ունինք Թէ այս սէյտով եւ ձէյ հասնէ–լէվը պիտի խէլասենք...:

ՆՈՑՆՔ

ՄԵՌԵԼՈՑ

•

Անոնք, որոնք կեանքի ճամբան կարճեցուցին,
Եւ անոնք որ դեռ անմուրազ մտան շիրիմ...
Ա՛խ, անոնք որ հարսնիքի մէջ մահը լացին,
Ցարգա՛նք ու սուգ, այն բոլորի՛ն, այն բոլորի՛ն...:

Եւ այդ կարմիր ու անարփի ճամբաներէն,
Դուք որ դեռ հոս կը մնաք կաղ ու ցաւագին,
Ըսէ՛ք ինծի — կրնա՞ք մոռնալ, ու տարօրէն,
Ձեր սրտերը խառնել անոնց պիմեռ սուգին...:

Այն բոլորի՛ն, այն բոլորի՛ն, որոնք բոլոր,
Անմեղապարտ գոհերն եղան դարուս խղճին...
Այն բոլորի՛ն, այն բոլորի՛ն, արցունք բոլոր...
Ցարգա՛նք ու սէր՝ այդ բոլորի՛ն... Այդ բոլորի՛ն...:

12–13–1929

ԱՐՄԷՆ ՄԱԺԱԳ

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

•

Հոս վերջ կը դնեմ իմ յուշերս։ Ինչ որ պատմուած է, վերյիշուած, հաւաքուած եւ դասաւորուած, ինքս անձնապէս քաղած, քննած եւ յետոյ կարելի եղածին չափ ըստուգելով ամփոփած եմ այս գրքին մէջ։

Այն դէպքերը, որոնց մէջ անձնապէս դտնուած եւ ապրած եմ՝ ես աւելի խիստ դտնուած եմ ինծի նկատմամբ, իսկ այլ դէպքերու ընթացքին՝ հնարաւորը միայն կրցայ ընել, որովհետեւ դէպքերուն դերակատարներէն ոմանք մեռնած, հետեւաբար՝ չատ հաւանօրէն՝ կրնան սխալներ կամ վրիպումներ դտնուիլ յուշերուս մէջ, որուն համար ես կ'ներում կը խնդրեմ դէպքերուն քաջածանօթ անձերէն եւ հայրենակիցներէն որ՝ բարի ըլլան իրենց դիտողութիւնները հասցնել ինծի, որպէսզի ես կարենամ շտկել իմ սխալները եւ կամ կարեւոր մոռացումները։

Առ այժմ սակայն, ես ներում կը խնդրեմ անտեսուած կամ մոռցուած, չի հասկցուած կամ անծանօթ մնացածներեն՝ ակամայ եթէ մեղանչած եմ։

Շնորհակալութիւն կը յայտնեմ դարձեալ անոնց, որոնք անձամբ, ուղղակի եւ անուղղակի, գրաւոր կամ բերանացի կերպով իրենց անդին աջակցութիւնը բերին այս ծանր եւ պատասխանատու գործիս մէջ։

9 Մայիս 1961
Պէյրութ

ԱՍԱՏՈՒՐ ՍԱՋԵԱՆ
(ՀԵՐՈՍ)

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

•

	Էջ
Ջօն	5
Սրտրաց խօսքեր Հերոսէն Մ. Շ.	8
Հաճնցի Հերոսին ոդիսականը Մ. Մ. Ս.	15
Հնչ. գործ.ը Հաճընի մէջ	22
Ապագայ դէպքերու ընդհ. զարգացումը	27
Հաճընը 1909ի կոտորածին	39
Հաճնոյ «էշգիա»ները	46
Եթէ բարեմիտ չըլլային	47
Խիստ հալածանք Հնչակեաններու դէմ	48
Նոր եւ տխուր եղելութիւններ	51
Անհիտուած Հաճընցիք դէպի աւտար	55
Վերապրող Հաճընցիներու գործը	59
Ատելութեան վերաճորոգումը	61
Ջէթէական շարժումը ծայր կու տայ	63
Փակագիծ մը	63
Հնչակեան կուս.ը առաջնորդի դերին մէջ	67
Նոր պատուիրակ. դէպի Ատանա	71
Նոր գայմագամը կը սկսի գործի	74
Ինքնապաշտ. կոմիտէն եւ այլ նշանակումներ	75
Կացութիւնը կը լրջանայ	78
Հերոս Շարցիներլը Հաճընի կը հասնին	80
Ի՞նչ եղան Շար մնացողները	83
Ճէպէնին կը նգնի կացութիւնը մեղմել	85
Ռ. երկաթի եւ հօր անվեհերութիւնը	89
Վահկայէն վերջ Սիս	91
Գարաէօյցիները Սիս կ'ապաստանին	92
Զինամթերքը Հաճընո՞ւն թէ Ջէթէներուն դրկուեցաւ	93
Զինատար խումբը կը մեկնի	96

Ինչպէս մեկնիլ եղածը 98
Թրքական խաբէութիւնը 99
Կոխը սոսկալի էր 100
Գազըգ Հասան ինքզինքը արժեցուց 101
Փրկուելու միջոցը նահանջն էր 103
Ջիրար կորսնցուցած ո՞ւր կ'երթայինք 105
Լեռնցիի բնազդիս ապաւինեցայ 107
Միւս խումբերը ի՞նչ եղան 108
Հանինոյ օգն. արշաւախումբերը 110
Արտաքին ու ներքին դաւերը 112
Ենովբը անվնաս ազատուեցաւ, բայց 114
Հանըն մարդ դրկելու փորձ մը 115
Վահկացի Սամուէլ Զավուշի խումբը 117
Ս. Արմաղանեան Ֆրանսացիները կը հիացնէ 118
Մեր ուժերը ջլատող բարոյալքումը 120
Սիսէն Հանըն երթալս 122
Ցտեսութի՛ւն, սիրելիներ 127
Առաջին ընդհարումս 128
Տխուր տեսարանը փոքորկեց զիս 134
Ի՞նչպէս եւ ո՞ւրտեղէն մտնել Հանըն 136
Թրք. վտանգէն ազատ էի, սակայն... 140
Իրականացած երազիս մէջ... 142
Հրամանատար Ճէպէճիին մօտ 145
Գայմագամ կր. Զալեանին մօտ 146
Ու նետուեցայ խաւարին մէջ... 151
Անձրեւէն վերջ կարկո՞ւտ... 152
«Փոքր դաշնակից»ի դառն ճակատագիրը 153
Սիսի պարպումի ողբերգութիւնը 155
Ի՞նչպէս արթնցնել Ատանայի Հանընցիները 158
Հանինոյ ցաւը այսպէս խօսեցուց 159
Ատանայի Հանընցիները կը կազմակերպուին 162
Գրիգոր Թաթուլեանի նուիրումը 166
Ս. Արմաղանեանը դարձեալ հրամանատար 168

Ս. Արմաղանեան ինչո՞ւ յուսահատեցաւ 170
Դաշնակց. գործելակերպը կը սկսի 173
Անկախութեան «ժանտախտ»ը 179
Օգոստ. 4–ի Անկախութիւնը 181
Հանինոյ Արշաւախումբի տխուր. վախճանը 189
Սեւ ագռաւներ դիակ կը փնտռէին 193
Գործը իր ատենին օգտակար կ'ըլլայ 195
Զէնիթերը յանձնեցի, սակայն ... 196
Աւերիչ փոթորիկի նախանշանները 197
Կիլիկիոյ Հայութեան օրհասը 200
Հանըն եւ Հանընցին տխրապատումին մէջ 202
Գերմարդկային մաքառումի հրաշքը 204
Առիւծասիրտ Զանիէլին «Ծեր Գոմէշ»ը 209
Թրք. թնդանօթը ինչպէ՞ս գրաւուեցաւ 211
Առաջին հարուածողը կը շահի 222
Զանիէլ նախ կը հասկնայ Ռումլուլի ուժը 226
Զանիէլին նոր խորամանկութիւնը 228
Ռումլուլի պատուհասումը 231
կայծակը գէթ այս անգամ կ'անսայ 235
Վայ առիթէն չօգտուողներուն 241
«Կրցողը թող ինքզինք փրկէ»ի ոգին 243
Դժոխքը Հանընի մէջ 245
Կայծա՛կ, հերոս կը մնայիր, երբ չդաւէիր 249
Նահանջի ճամբուն վրայ 250
Միհրան Գայեանը կ'իյնայ կայծակի գնդակով 253
Հանըն եւ Հանընցիք լքուելէն ետք 258
Վերապրողներու տխրապատումը 260
Հանըն Բ. երթալս որո՞նք բաջալերեցին 264
Անձնուրաց խումբը դէպի Հանըն 266
Տառապալի թափառումներ 269
Ջարը հարուածէ, երբեմն ալ խուսափէ 271
Հին ծանօթները ճանչնալ փորձեցին 273
Ցայտնուեցայ ու սահմոկեցաւ 277

Ջարդուած, որբացած, սրբացած Հաճընն	280
Ինչպէ՞ս վերաբերուէիք, ընթերցո՛ղ	281
Հայուհին ակռաներով մեռցնողին հետ	284
Ֆուրդ հովիւը ահա թէ ի՞նչ պատմեց	289
Լուրջ վտանգներու առջեւ	290
Գազրգ Հասանի տան մէջ	293
Ջարը պատժոյ արժանի է	294
Հաճնոյ սուրհանդակ Հերոսին	305
Կոչ կիլիկիոյ բնակչութեան	311
Վերջին ճիչ մը սովահար Հաճընէն	314
Մեռելոց Ա. Մ.	317
Վերջաբան	318

ՆԿԱՐՆԵՐՈՒ ՑԱՆԿ

	էջ
1. Հաճնոյ ընդհ. տեսարանը գունաւոր	3
2. Ջօճի Ջիթճնի պսակ	5
3. Հաճընն (Արեւելէէն)	6
4. Հերոս (Սխէն Հաճընն մեկնելէ առաջ)	7
5. Հերոս (Ատանայէն Հաճընն մեկնելէ առաջ)	13
6. Հաճընն (Արեւելէէն)	19
7. Անմահն ժիրայր (Մարտ. Պօյաճեան)	23
8. Հայկանոյշ Պօյաճեան	23
9. Մեծն Մուրատ (Հմբրձ. Պօյաճեան)	24
10. Ցակոբ աղա Գրքիաշարեան	26
11. Կարապետ աղա Շնորհմեան	31
12. Դիւցազն Աղասին եւ իր 5 ընկերները	33
13. Թորոս Քհնյ. Սաքաճեան	35
14. Հաճնոյ արի Առաջնորդ Ներսէս Եպիսկ.	40
15. Կարապետ Կիզիրեան	50
16. Հաճնոյ Հնչակ–Դաշնակ դեկավարներէն	54
17. Հրամանատար Պօղոս Թուրսարգիսեան	57
18. Աւետիս Ջավտարեան	66
19. Հնչակ. վարչականներէն	68
20. Նոր տեղակալ Կր. Ջալեան	73
21. Հաճնոյ Հրամանատար Ս. Ճէպէճի	77
22. Շարի Քէհիա Միհաս Կոիկեան	84
23. վաշտապետ Մեսրոպ Շնորհմեան	87
24. Արամ Կայծակ (Թէրզեան)	88
25. Արշաւախումբի հրամանատար Ս. Արմաղանեան	111
26. Տ.Տ. Տիրան Թէրզեան	145
27. Յարութիւն Էֆ. Թէրզեան	147

28· Կիլիկիոյ Հնչակ· դեկավարներէն մաս մը 183
29· Ժան Շիշմանեան իր գործակիցներով 188
30· Տէ· Ահարոն Գրիգորեան 207
31· Համբարձում աղա Ըէնէպեան 208
32· Արի արանց Զանիէլ Զաւուշ 215
33· Ճիմ Զանգալեան 220
34· Աւետիս Կէրթմէնեան 238
35· Կր· Զալեան եւ Միսակ Գույումճեան 239
36· Վերապրող՝ Յակոբ Սայեան 253
37· Վերապրող՝ Արամ Թօսունեան 256
38· Վերապրող՝ Յարութիւն Պալապանեան 256
39· Եղեմի Հովիւ Արժ· Տ· Կր· Ա· Քհնյ· Գալփայեան 264
40· Ճիճ Թորոս (Տարտաղանեան) 288
41· Կարապետ Կէօմէրճեան 288
42· Հինգ ուխտակիցներէս՝ Սիմոն Սայեան 287
43· Գերշ· Տ· Շաւարշ Եպիսկ· Գույումճեան 303

Վերամշակեց եւ դասաւորեց՝
ՄԻՀՐԱՆ Մ· ՍԷՖԷՐԵԱՆ